

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРАВА «КРОК»

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

ЯН АРОНОВ

УДК 340.12

ДИСЕРТАЦІЯ
ПРОФЕСІЙНА КУЛЬТУРА ЮРИСТА ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ У
ЮРИДИЧНІЙ ПРАКТИЦІ

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Подається на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Я. Аронов
(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник:
Француз Анатолій Йосипович
доктор юридичних наук, доцент,
Герой України, Заслужений юрист України

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Аронов Я. Професійна культура юриста та її значення у юридичній практиці. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». – Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Київ, 2020.

У дисертації висвітлено теоретико-правовий аспект професійної культури юриста та її значення у юридичній практиці.

У роботі сформульовано авторську дефініцію поняття «професійна культура юриста», під яким розуміється мультикультурний феномен, що уособлює собою різновид загальної культури особи, сутність якого визначається онтологією правничої професії та відображає досвід діяльності правників як духовний, так і матеріальний, а також очікування соціуму щодо професійної діяльності юристів.

Наголошується, що між професійною культурою юриста та станом правової системи відповідного суспільства існує діалектичний бінарний зв'язок: правова культура є фактором визначення змісту і сутності права та інших правових явищ, у свою чергу, правова система, будучи системою правових явищ визначає зміст і сутність правової культури юриста.

Автором обґрунтовано положення про диференціацію процесу формування професійної культури юриста з виокремленням трьох його етапів:

1) етап усвідомлення здобувачем вищої освіти призначення юриста, ознайомлення з функціональними обов'язками та особливостями роботи тієї чи іншої юридичної професії;

2) етап формування юриста як професіонала;

3) етап перманентного удосконалення майстерності.

Наголошується, що кожній з виокремлених стадій іманентні особливі форми і методи формування професійної культури, при цьому пресупозицією

усього процесу загалом є інтенція юриста на захист прав людини, що відбувається на засадах верховенства права.

Під професіоналізмом юриста варто розуміти комплексне явище, що включає систему спеціальних знань, умінь, навичок, цінностей, а також відображає ставлення до правничої діяльності, які є результатом процесу професійної соціалізації, що виражає спрямованість на підтримання порядку в соціумі та захист прав людини.

У дисертації сформульовано авторську дефініцію понять «правова культура юриста» (категорія, що відображає правовий досвід та позначає систему правових цінностей, які у сучасних умовах включають верховенство права, людську гідність, справедливість); «моральна культура юриста» (категорія, якою позначається ступінь інтеріоризації юристом моральних норм та принципів, а також ставлення до них та їх реалізація як у професійній діяльності, так буденному житті юриста); «політична культура юриста» (категорія, що відображає політичні знання юриста, розуміння закономірностей і тенденцій функціонування та розвитку політичної системи суспільства, які є основою прийняття неупереджених рішень у правничій діяльності в умовах політичної трансформації); «економічна культура юриста» (внутрішня якісна характеристика особи юриста, що відображає ступінь оволодіння основами економічних знань, розуміння закономірностей і тенденцій функціонування та розвитку економіки як сфери життєдіяльності суспільства та їх використання у своїй професійній діяльності).

Іманентною рисою сучасної правової культури юриста є відчуття справедливості (*sense of justice*), що надає правовій культурі дискретний характер: з одного боку, це володіння формально-юридичними навичками і вміннями застосування юридичного інструментарію, з іншого – сприйняття аксіологічних установок природно-правового розуміння та уміння оперувати правовими принципами.

Моральна культура юриста є підґрунтям формування правової культури юриста. Дихотомічний характер моралі, що передбачає її універсальність та

релятивність, є фактором підвищених моральних вимог до правника, моральним обов'язком якого є імплементація універсальних моральних цінностей в суспільні відносини з метою його подальшого розвитку та утвердження людини, її прав як основної цінності.

Публічна (політична) влада як сутнісна ознака держави є фактором необхідності володіння правником політичною культурою, що, у свою чергу, є чинником розбудови демократичної, правової держави. Саме право, правова аксіологія і такі цінності як права людини, честь і гідність, верховенство права та ін. визначає напрям розвитку політичної системи суспільства.

Виходячи з пресупозиційності положення відносно того, що принципи професійної культури юриста та моральні якості правника є межею розсуду при прийнятті рішення, у дисертації обґрунтована необхідність уніфікації професійних вимог до правників та її об'єктивації у формі нормативно-правового акту, що є особливо актуальним в умовах, коли професійні вимоги ігноруються, а професійне об'єднання не є ефективним регулятором професійного середовища. Важливим напрямом підвищення дієвості морально-етичних норм визначено запровадження стандартів поведінки на локальному рівні, зокрема у межах адвокатських об'єднань, що посилять контроль за реалізацією цих норм.

У роботі наведено додаткову аргументацію щодо розуміння принципу верховенства права як основи формування професійної культури юриста, що зобов'язує юриста чинити активну протидію імплементації положень несправедливого закону, віддаючи пріоритет не закону, а праву. Акцентована увага на тому, що верховенство права не заперечує законність, яка є його складовою частиною. Водночас, законом є не будь-який нормативно-правовий акт, а лише той, який відповідає вимозі «якості закону», ґрунтується на верховенстві права. Лише за умови іманентності професійній культурі юриста верховенства права, правника можна вважати представником громадянського суспільства, який може приймати справедливі і неупереджені рішення, у тому числі і у спорах з органами публічної влади.

Зазначається, що професіоналізм юриста є мірою і якістю діяльності юриста в межах своєї професійної діяльності. Найважливішим очікуванням від юриста є його високі та стабільні результати діяльності, що відповідає вимогам гуманізму, справедливості та ґрунтується не на правовому пуризмі, а на принципі верховенства права.

У дисертації здійснена класифікація нормативних регуляторів морально-професійного аспекту правничої практичної діяльності, що включає два рівні кодексової структури: макро- та мікросфери. При цьому нормативні приписи, які визначають професійну культуру юриста об'єднуються у три групи:

- 1) міжнародні стандарти професійної діяльності юристів;
- 2) Конституція та закони України, які регулюють особливості та окремі процедури здійснення правничої практичної діяльності;
- 3) корпоративні норми.

При цьому для окремих нормативних регуляторів, що складають третю групу, притаманним є бінарний характер. У зв'язку із корпоративною сутністю таких норм, їх прийняття здійснювалось за участю органів публічної влади.

Аргументовано положення про необхідність формування нового типу юриста, який, крім наявності відповідної кваліфікації, повинен бути професіоналом з властивими йому навичками комплексного вирішення проблем, критичного і креативного мислення, високої самоорганізації, з умінням керувати людьми та взаємодіяти з оточуючими; він має бути працездатним, і водночас з когнітивною гнучкістю та емоційним інтелектом.

Зроблено висновок про іманентність юридичному ринку в Україні тенденцій інтеграції правників із застосуванням комплексного підходу до обслуговування клієнтів та розширення стартапів, використання ІТ засобів, які і визначають вектор розвитку юридичної професії та ринку юридичних послуг в Україні, висуваючи вимоги до професійної культури юриста. В умовах перманентних змін економічної ситуації та ринкової економіки важливим напрямом удосконалення професійної культури юриста є розвиток його

економічної культури.

Обґрунтовано, що пріоритетним напрямком розвитку юридичної професії у 2018-2020 роках має стати наближення до європейських стандартів юридичної діяльності, що повинно відображатись як у нормативному забезпеченні, так і в повсякденній діяльності юристів в Україні. Важливим засобом набуття необхідних компетентностей є належна гуманітарна підготовка, а також фундаментальна теоретико-правова підготовка, яка забезпечує оволодіння принципами права та інтегрованими правничими знаннями, що є фактором ефективного розв'язання правничих конфліктів в умовах диференціації та спеціалізації юридичного знання та професії юриста. Трансформація сфери юридичних послуг, змісту класичних компетенцій є аттрактором змін вимог до юриста, з іманентним йому емоційним інтелектом, який, зокрема, має бути спроможним до комплексного вирішення юридичних проблем та поєднувати одночасно як критичне мислення, так і когнітивну гнучкість.

Епістемологія моделей професійної культури юриста в Україні та Європі передбачає виокремлення у архітектоніці таких моделей наступних елементів: ідеологічний, морально-етичний, освітній, державно-політичний, контамінація яких дозволяє відтворити цілісний образ правника. Саме означені аспекти моделі вказують на особливості особистості юриста у межах європейських держав та України. Іманентність європейській моделі юриста антропоцентризму, індивідуалізму, розуміння людини як універсаму зумовлює необхідність визнання як основного завдання юриста захисту людських прав, а також публічності особи правника.

Зроблено висновок, що правова реформа в Україні і, зокрема, реформа правничої освіти, спрямована на імплементацію європейської моделі правника.

Ключові слова: економічна культура юриста, модель професійної культури юриста, моральна культура юриста, політична культура юриста, правова культура юриста, професійна культура юриста.

ANNOTATION

Aronov Ya. Professional Culture of a Lawyer and its Importance in Legal Practice. – Qualifying scientific paper on the rights for a manuscript.

Thesis for a Candidate in Law Degree, specialty 12.00.01 “Theory and History of State and Law; the History of Political and Legal Studies”. – Higher Educational Institution “University of Economics and Law “Krok”. – Kyiv, 2020.

The dissertation covers the theoretical and legal aspect of the professional culture of a lawyer and its importance in legal practice.

The author formulates the concept of “professional culture of a lawyer”, which refers to a multicultural phenomenon, which is a kind of general culture of a person the essence of which is determined by the ontology of the legal profession and reflects the experience of the work of lawyers, both spiritual and material, and also the expectations of a society as to professional activities of lawyers.

It is stressed that there is a dialectical binary relationship between the professional culture of a lawyer and the state of the legal system of the corresponding society: the legal culture is a factor in determining the contents and essence of law and other legal phenomena, the legal system, in its turn, as a system of legal phenomena, determines the contents and essence of the legal culture of a lawyer.

The author substantiates the provision on the differentiation of the process of formation of the professional culture of a lawyer with the distinction of three its stages:

- 1) stage of awareness by a student of the role of a lawyer, familiarization with the functional duties and peculiarities of the work of this or that legal profession;
- 2) the stage of formation of a lawyer as a professional;
- 3) the stage of permanent perfection of the mastery.

It is accentuated that special forms and methods of forming the professional culture are inherent to each of the isolated stages, herewith the presupposition of the entire process in general, is the intention of a lawyer to protect human rights, which takes place on the basis of the rule of law.

Under the professionalism of a lawyer, one should understand the complex phenomenon, which includes the system of special knowledge, skills, abilities, values, and also reflects the attitude to the legal activity, which are the result of the process of professional socialization, which expresses the orientation to maintaining order in society and the protection of human rights.

The thesis formulates the author's definition of the concepts of “legal culture of a lawyer” (the category that reflects legal experience and denotes a system of legal values, which in modern conditions include the rule of law, human dignity, and justice); “moral culture of a lawyer” (the category that denotes the degree of interiorization by a lawyer of moral norms and principles, as well as the attitude towards them and their implementation both in professional activities and in everyday life of a lawyer); “political culture of a lawyer” (the category that reflects the political knowledge of a lawyer, understanding of the regularities and tendencies of the functioning and development of the political system of society, which are the basis for making unbiased decisions in legal activities in the conditions of political transformation); “economic culture of a lawyer” (the internal qualitative characteristic of the person of a lawyer, reflecting the degree of mastering the basics of economic knowledge, understanding of the regularities and tendencies of functioning and development of the economy as the sphere of society's life and their use in their (lawyers’) professional activities).

The inherent feature of the modern legal culture of a lawyer is the sense of justice, which gives the legal culture a discrete character: on the one hand, it is the possession of formal and legal skills and the ability to use legal instruments, on the other hand – the perception of axiological sets of natural and legal understanding and ability to operate with legal principles.

The moral culture of a lawyer is the basis for the formation of the legal culture of a lawyer. The dichotomous nature of morality, which implies its universality and relativity, is a factor in the increased moral demands to a lawyer whose moral duty is the implementation of universal moral values into social relations with the aim of his/her further development and affirmation of a person, of

his/her rights as the fundamental value.

Public (political) authority as an essential feature of the state is a factor of the necessity to possess by a lawyer with the political culture, which, in its turn, is a factor in the development of a democratic, and law-based state. It is law, legal axiology and such values as human rights, honor and dignity, the rule of law, and others determine the direction of development of the political system of society.

Proceeding from the presupposition of the provision that the principles of the professional culture of a lawyer and the moral qualities of a lawyer are the limits of discretion when making a decision, the dissertation justifies the necessity of unification of professional requirements for lawyers and its objectification in the form of a normative and legal act, which is especially relevant in conditions when the professional requirements are ignored, and the professional association is not an effective regulator of the professional environment. The introduction of standards of behavior at the local level, in particular within the framework of lawyer associations, which will strengthen the control over the implementation of these norms, will be an important direction for increasing the effectiveness of moral and ethical norms.

The paper provides further arguments for understanding of the principle of the rule of law as the basis for the formation of the professional culture of a lawyer, which obliges a lawyer to actively oppose the implementation of the provisions of the unjust law, giving priority not to the law but to law. The emphasis is on the fact that the rule of law does not deny the legitimacy that is its constituent part. At the same time, the law is not any normative and legal act, but only that one that meets the requirement of “quality of a law”, is based on the rule of law. Only in the case of the immanence of the rule of law to a professional culture of a lawyer, a lawyer can be considered a representative of civil society, who can make fair and impartial decisions, including the disputes with the public authorities.

It is noted that the professionalism of a lawyer is a measure and the quality of the activities of a lawyer within the limits of his/her professional activity. The most important expectation of a lawyer is his/her high and stable results of the activities

that meets the requirements of humanity, justice and is based not on legal purism but on the principle of the rule of law.

The classification of normative regulators of the moral and professional aspect of legal practice, which includes two levels of the code structure: macro and microspheres is carried out in the dissertation. At the same time, normative regulations defining the professional culture of a lawyer are grouped into three groups:

- 1) international standards of professional activities of lawyers;
- 2) the Constitution and the laws of Ukraine, which regulate the peculiarities and separate procedures of realization of legal practice;
- 3) corporative norms.

At the same time, for certain normative regulators, forming the third group are characterized with a binary nature: having a corporative essence, their adoption was carried out with the participation of public authorities.

The provision on the necessity of forming a new type of lawyer, who besides the presence of the appropriate qualification, should be a professional with inherent to him skills of the complex solution of problems, critical and creative thinking, high self-organization, the ability to manage people and interact with others; he/she must be able to work, and, at the same time, with cognitive flexibility and emotional intelligence is given reasons for.

The conclusion is made on the inherent to legal market in Ukraine of trends of the integration of lawyers with the application of an integrated approach to customer service and the expansion of startups, the use of IT tools that determine the vector of development of the legal profession and the legal services market in Ukraine, putting forward the requirements for the professional culture of a lawyer. In the conditions of permanent changes in the economic situation and market economy, the development of the economic culture of a lawyer is an important direction of the professional culture of a lawyer.

It is substantiated that the priority direction of the legal profession development in 2018-2020 should be approximation to the European standards of

legal activities, which should be reflected both in normative provision and in the day-to-day activities of lawyers in Ukraine. An important means of acquiring the necessary competencies is proper humanitarian training, as well as fundamental theoretical and legal training, which ensures the mastery of the principles of law and integrated legal knowledge, which is a factor in the effective resolution of legal conflicts in the conditions of differentiation and specialization of legal knowledge and the profession of lawyer. The transformation of the sphere of legal services, the contents of classical competencies is the attractor of changes in the requirements to a lawyer, with his immanent emotional intelligence, which, in particular, should be able to solve complex legal problems and combine both critical thinking and cognitive flexibility.

Epistemology of the models of professional culture of a lawyer in Ukraine and Europe provides for the isolation of the following elements in the architectonics of the following models: ideological, moral and ethical, educational, state and political, contamination of which allows to recreate the integral image of a lawyer. The indicated aspects of the model point to the particularities of the personality of a lawyer within the European states and Ukraine. The immanence of anthropocentrism, individualism, the understanding of man as a supermarket to the European model of a lawyer necessitates the recognition of the main task of a lawyer to protect human rights, as well as the publicity of the person of a lawyer.

It is concluded that the legal reform in Ukraine and, in particular, law education is aimed at the implementation of the European model of a lawyer.

Key words: economic culture of a lawyer, model of professional culture of a lawyer, moral culture of a lawyer, political culture of a lawyer, legal culture of a lawyer, professional culture of a lawyer.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України з юридичних наук:

1. Аронов Ян, Француз А. Й. Загальна характеристика законодавства та норм, які мають вплив на формування професійної культури юриста. Правничий вісник Університету «КРОК». Київ. 2016. Вип.22. – С.18-22.
2. Аронов Ян. Теоретико-правові аспекти адвокатської таємниці як соціально-етичні спрямування професійної культури юриста. Правничий вісник Університету «КРОК». Київ. 2016. Вип.23. – С.57-65.
3. Аронов Ян. Професійна культура юриста як конституційний критерій суспільної проблеми України (теоретико-правові аспекти). Правничий вісник Університету «КРОК». Київ. 2016. Вип.24. – С.41-46.
4. Аронов Ян. Правова культура юриста. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право. – Івано-Франківськ: Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького, 2018. – №. 5 (17). – С.72-77.
5. Аронов Ян. Нормативно-правове регулювання професійної культури юриста. Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України [текст] : *Збірник наукових статей*. Випуск 47. - Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2018. – С. 3-14.

Статті у наукових періодичних виданнях з юридичних наук інших держав:

6. Аронов Ян, Француз А.Й. Этика – методологическая основа профессиональной культуры юриста. Вестник Полоцкого государственного университета серия D. Экономические и юридические науки. 2016. №13. С. 129-132.
7. Aronov Yan. The Oriental Aspects of the Professional Culture of Lawyer in the European Union //International Scientific Journal. Georgia, Tbilisi. 2018.

№1(4). Р. 242-246.

8. Аронов Ян. Модель профессиональной культуры юриста в Украине и Европе. Национальный юридический журнал: теория и практика. Научно-практическое правовое издание республика Молдова. 2019. №2-2. (36). Р. 5-8.

Матеріали наукових конференцій:

9. Аронов Ян Актуальные аспекты профессиональной культуры юриста и ее значение в юридической практике // *Еволюція наукової думки в контексті європейського вибору України: матеріали Науково-практичної конференції (Київ, 21 жовтня 2015 року) / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК».* – К.: Університет економіки та права «КРОК», 2015. С.347-348.

10. Аронов Ян, Француз А.Й. Проблемні аспекти професійної культури юриста // *Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми: Збірник матеріалів п'ятої Всеукраїнської науково-практичної конференції, (Івано-Франківськ, 15 квітня 2016 року).* – Івано-Франківськ: Голіней О.М., 2016. – 220 с.

11. Аронов Ян. Сутність економічної культури юриста в Україні// *Українські перспективи у світовому розвитку : матеріали Науково-практичної конференції (м. Київ, 4 листопада 2016 р.).* Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2016. С.28-29.

12. Аронов Ян. Особливості Європейської моделі професійної культури юриста // *Актуальні наукові дослідження сучасної юридичної науки: теорія та практика: матеріали III Науково-практичної конференції (м. Київ, 18 березня 2016 р.).* Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2016. С. 12-14.

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ЮРИСТА	24
1.1 Сутність професійної культури юриста	24
1.2 Принципи та соціальне спрямування професійної культури юриста.....	32
1.3 Особливості формування професійної культури юриста. Професіоналізм юриста	46
1.4 Нормативно-правове регулювання професійної культури юриста	60
Висновки до Розділу 1	71
РОЗДІЛ 2. КЛАСИФІКАЦІЯ ВИДІВ КУЛЬТУР, ЯКІ ВХОДЯТЬ ДО СКЛАДУ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ЮРИСТА	75
2.1.Правова культура юриста	75
2.2 Моральна культура юриста.....	87
2.3 Політична культура юриста.....	101
2.4 Економічна культура юриста.....	114
Висновки до Розділу 2	123
РОЗДІЛ 3. ЗНАЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ЮРИСТА В ЮРИДИЧНІЙ ПРАКТИЦІ	126
3.1 Модель професійної культури юриста в Україні та Європі.....	126
3.2 Особливості вимог юридичної практики до професійної культури юриста	149
3.3 Професійна культура юриста в умовах сучасної сфери надання правничих послуг в Україні	161
3.4 Сучасний стан професійної культури українського адвоката	171
Висновки до Розділу 3	186
ВИСНОВКИ	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	195
ДОДАТКИ	221

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний транзитивний етап розвитку української державності, вектором розвитку якої визначено імплементація західних концептів верховенства права правової держави, зумовлює необхідність переоцінки окремих правових явищ. Превалювання нормативістського розуміння права і визнання правами людини лише тих можливостей, що закріплені у прескриптивному тексті та, відповідно, є результатом волевиявлення держави, впливало на сутність і зміст правової діяльності, яка багато у чому мала догматичний характер, що був іманентний і професійній культурі юриста.

Визнання людини як основної цінності, її життя і здоров'я, честі та гідності, недоторканості та безпеки (ст. 3 Конституції України), а також закріплення принципу верховенства права (ст. 8 Конституції України) стали основою відмови від превалювання юридичного нормативізму та імплементації положень природного розуміння права, а також фактором зміни аксіологічних основ правової діяльності та професійної культури юриста. Саме їх впровадження є метою реформи правничої освіти, що проводиться в Україні, а також зміни нормативно-правової основи організації та діяльності правника. Однак, інколи заходи з втілення положень цієї реформи носять несистемний та суперечливий характер, що зумовлено відсутністю цілісного бачення юриста, його культури та значення останньої у правничій діяльності зокрема та правовому поступі суспільства загалом. Адже саме високе значуще становище судових органів та можливість захистити особу правовими засобами визначаються як іманентні риси правової держави. Означене вказує на необхідність переосмислення сутності професійної культури юриста, адже реалізувати покладені на нього суспільством завдання щодо забезпечення реалізації прав людини на засадах верховенства права (у тому числі і в юридичних конфліктах з державою та органами публічної влади) зможе лише той юрист, для якого підґрунтям професійної культури є такі категорії, як

людська гідність, права людини, верховенство права, а не законність, особливо у обмеженому її розумінні.

Аналіз вітчизняної правничої літератури, у якій висвітлюється юридична діяльність, дозволяє дійти висновку про перманентний інтерес науковців до окресленої проблематики.

Існуючі на сьогодні наукові розробки професійної культури юриста та їхнє значення у юридичній практиці переважно ґрунтуються на розумінні цього явища у межах юридичного нормативізму і не враховують змін нормативно-правових актів у контексті підвищення довіри до суду та розширення змісту самоврядування правників.

Процес формування особи юриста, здатного виконувати свою роль у суспільстві, є надзвичайно актуальним і складним питанням, що вимагає пошуку нових способів та засобів організації навчання юристів, допуску юристів до професії, правового регулювання юридичної практичної діяльності тощо. Імплементация міжнародних стандартів прав людини у національну правову систему потребує не лише створення ефективного правового механізму їх забезпечення, а й підготовки професіоналів-правників нового покоління, для яких людська гідність, права людини, справедливість є основою їхнього правового світогляду. Необхідність розробки теми дисертації посилюється у зв'язку з тим, що професія юриста не позбавлена значного впливу корупційних чинників, які деформують український юридичний соціум.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане відповідно до Концепції Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, що схвалена Законом України від 21 листопада 2002 року № 228-IV, напряму «Світоглядні та методологічні проблеми праворозуміння, підвищення правової свідомості та правової культури в контексті глобалізації та євроінтеграції» Стратегії розвитку наукових досліджень Національної академії правових наук

України на 2016-2020 роки, затвердженою постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р.

Дисертаційну роботу проведено в межах науково-дослідної програми кафедри теорії та історії держави і права Вищого навчального закладу «Університет економіки та права «КРОК» – «Проблеми застосування норм права в процесі розбудови правової, демократичної, соціально орієнтованої держави з широко розгалуженими інститутами громадянського суспільства» (номер державної реєстрації: 0111U007821).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є комплексне висвітлення загальнотеоретичних аспектів професійної культури юриста та її значення у юридичній практиці.

Для досягнення цієї мети автором визначено наступні *завдання*:

- визначити сутність професійної культури юриста;
- розкрити зміст принципів та соціального спрямування професійної культури юриста;
- з’ясувати особливості формування професійної культури юриста;
- охарактеризувати нормативно-правове регулювання професійної культури юриста;
- висвітлити політичну культуру юриста як складову професійної культури юриста;
- розкрити сутність і зміст правової культури юриста як складову професійної культури юриста;
- охарактеризувати моральну культуру юриста як складову професійної культури юриста;
- висвітлити економічну культуру юриста як складову професійної культури юриста;
- провести дескрипцію моделей професійної культури юриста в Україні та Європі;
- з’ясувати особливості вимог юридичної практики до професійної культури юриста;

– висвітлити особливості професійної культури юриста в умовах сучасної сфери надання правничих послуг в Україні;

– з'ясувати стан професійної культури українського адвоката.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають в процесі формування та буття професійної культури юриста.

Предмет дослідження – професійна культура юриста та її значення для юридичної практики.

Методи дослідження. Комплексний характер предмету дослідження зумовлює необхідність використання для його пізнання системи філософських, загальнонаукових та спеціально наукових підходів та методів.

Основою наукової епістемології професійної культури юриста та її значення у юридичній практиці є діалектичний метод, який дозволяє розглянути предмет дослідження у його динаміці та взаємозв'язку з іншими соціальними, у тому числі правовими явищами (розділи 1, 2, 3).

Аксіологічний підхід дозволив з'ясувати сутність професійної культури юриста та її значення у юридичній практиці (підрозділи 1.1., 1.2., 3.1, 3.2., 3.3., 3.4.). За допомогою логічних методів – аналізу і синтезу, дедукції та індукції – визначено ознаки та сформульовано дефініції понять, що складають предмет дослідження, висновки тощо (підрозділи 2.1., 2.2., 2.3., 2.4., 3.1.). Структурно-функціональний підхід дозволив охарактеризувати різні види культур, що складають систему професійної культури юриста (розділи 2.1., 2.2., 2.3., 2.4.).

Дескрипція нормативно-правового регулювання професійної культури юриста була проведена за допомогою формально-догматичного (юридико-технічного) методу (підрозділ 1.4.). Методи порівняльно-правового та правового моделювання застосовані для висвітлення моделей професійної культури юриста в Україні та Європі (підрозділ 3.1.), а також для характеристики особливостей професійної культури юриста (підрозділи 3.2., 3.3.).

Теоретико-методологічна та емпірична база дослідження. Значним внеском у розробку теми професійної культури юриста є праці

В.Б. Авер'янова, О.Ф. Андрійко, О.М. Бандурки, В.П. Бахіна, Т.В. Варфоломієвої, Ю.М. Грошевого, М.М. Гуренко-Вайцмана, С.Д. Гусарева, О.Г. Данильяна, М.І. Козюбри, В.В. Костицького, М.В. Костицького, А.М. Кучука, С.І. Максимова, О.В. Мінченко, Л.Р. Наливайко, О.О. Орлової, В.Ф. Опришка, О.Д. Святоцького, В.Ф. Сіренької, С.С. Сливки, О.В. Талдикіна, О.Д. Тихомирова, О.Ф. Фрицького, Р. Циппеліуса, О.Н. Ярмиша та ін., завдяки яким розширено джерельну базу пізнання сутності професійної культури юриста та її значення у юридичній практиці.

Емпіричною базою дослідження є національна судова практика та практика Європейського суду з прав людини.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що дисертація є одним із перших у національній правничій науці комплексним дослідженням професійної культури юриста, що має важливе значення у повсякденній юридичній практиці, проведеним із урахуванням реформ у правничій галузі, у тому числі змін до чинної законодавчої бази.

Проведене дослідження професійної культури юриста та її значення у юридичній практиці дозволило обґрунтувати низку положень і висновків, що визначають наукову новизну, зокрема:

уперше:

- сформульовано авторську дефініцію поняття «професійна культура юриста» як мультикультурний феномен, що становить собою різновид загальної культури особи, сутність якого визначається онтологією правничої професії та відображає досвід діяльності правників як духовний, так і матеріальний, а також очікування соціуму щодо професійної діяльності юристів;

- обґрунтовано положення про диференціацію процесу формування професійної культури юриста з виокремленням трьох його етапів: 1) етап усвідомлення здобувачем вищої освіти призначення юриста, ознайомлення з функціональними обов'язками та особливостями роботи тієї чи іншої

юридичної професії; 2) етап формування юриста як професіонала; 3) етап перманентного удосконалення майстерності;

- сформульовано авторську дефініцію понять «правова культура юриста» (категорія, що відображає правовий досвід та позначає систему правових цінностей, які у сучасних умовах включають верховенство права, людську гідність, справедливість); «моральна культура юриста» (категорія, якою позначається ступінь інтеріоризації юристом моральних норм та принципів, а також ставлення до них та їх реалізація як у професійній діяльності, так буденному житті юриста); «політична культура юриста» (категорія, що відображає політичні знання юриста, розуміння закономірностей і тенденцій функціонування та розвитку політичної системи суспільства, що є основою прийняття неупереджених рішень у правничій діяльності в умовах політичної трансформації); «економічна культура юриста» (внутрішня якісна характеристика особи юриста, що відображає ступінь оволодіння основами економічних знань, розуміння закономірностей і тенденцій функціонування та розвитку економіки як сфери життєдіяльності суспільства та їх використання у своїй професійній діяльності);

- виходячи з пресупозиційності положення відносно того, що принципи професійної культури юриста та моральні якості правника є межею розсуду при прийнятті рішень, обґрунтовано необхідність уніфікації професійних вимог до правників та її об'єктивації у формі нормативно-правового акту, що є особливо актуальним в умовах, коли професійні вимоги ігноруються, а професійне об'єднання не є ефективним регулятором професійного середовища. Важливим напрямом підвищення дієвості морально-етичних норм є запровадження стандартів поведінки на локальному рівні, зокрема у межах адвокатських об'єднань, що посилить контроль за реалізацією цих норм;

удосконалено:

- аргументацію про принцип верховенства права як основу формування професійної культури юриста, що зобов'язує юриста вчиняти активну

протидію імплементації положень несправедливого закону, віддаючи пріоритет не закону, а праву. При цьому верховенство права не заперечує законність, яка є його складовою частиною. Водночас, законом є не будь-який нормативно-правовий акт, а лише той, який відповідає вимозі «якості закону», ґрунтується на верховенстві права. Лише за умови іманентності професійній культурі юриста верховенства права, його можна вважати представником громадянського суспільства, що може приймати справедливі і неупереджені рішення, у тому числі й у спорах з органами публічної влади;

- класифікацію нормативних регуляторів морально-професійного аспекту правничої практичної діяльності, що включає два рівні кодексової структури: макро- та мікросфери. При цьому нормативні приписи, що визначають професійну культуру юриста об'єднуються у три групи: 1) міжнародні стандарти професійної діяльності юристів; 2) Конституція та закони України, які регулюють особливості та окремі процедури здійснення правничої практичної діяльності; 3) корпоративні норми.

- основи епістемології моделей професійної культури юриста в Україні та Європі з виокремленням у їх архітектоніці таких елементів: ідеологічний, морально-етичний, освітній, державно-політичний, контамінація яких дозволяє відтворити цілісний образ правника;

набули подальшого розвитку:

- ідеї про необхідність формування нового типу юриста, який, крім наявності відповідної кваліфікації, повинен бути професіоналом з властивими йому навичками комплексного вирішення проблем, критичного і креативного мислення, високої самоорганізації, з умінням керувати людьми та взаємодіяти з оточуючими; він має бути працездатним, і, водночас, з когнітивною гнучкістю та емоційним інтелектом;

- положення про іманентність юридичному ринку в Україні тенденцій інтеграції правників із застосуванням комплексного підходу до обслуговування клієнтів та розширення стартапів, використання ІТ засобів, що

і визначають вектор розвитку юридичної професії та ринку юридичних послуг в Україні, висуваючи вимоги до професійної культури юриста.

Практичне значення одержаних результатів визначається у тому, що положення та висновки дисертаційного дослідження можна використати у:

– *науково-дослідній роботі* – для подальшого пізнання професійної культури юриста та її значення у правничій практичній діяльності;

– *правозастосовній роботі* – для підвищення рівня професійної культури юристів;

– *освітньому процесі* – при підготовці навчально-методичних матеріалів з таких навчальних дисциплін як «Теорія держави і права», «Юридична деонтологія», «Філософія права» та ін.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконане здобувачем самостійно. Сформульовані в дисертації положення і висновки, які виносяться на захист, розроблені автором особисто. У співавторстві з А. Й. Французом опубліковано наукову статтю «Загальна характеристика законодавства та норм, які мають вплив на формування професійної культури юриста», в якій дисертанту належать положення, що нормативні приписи, які визначають професійну культуру юриста об'єднуються у три групи: 1) міжнародні стандарти професійної діяльності юристів; 2) Конституція та закони України, які регулюють особливості та окремі процедури здійснення правничої практичної діяльності; 3) корпоративні норми. У співавторстві з А. Й. Французом опубліковано наукову статтю «Этика – методологическая основа профессиональной культуры юриста», в якій дисертантом було опрацьовано теоретичне обґрунтування необхідності переосмислення морально-етичних факторів діяльності представників різних підгруп юридичних професій. У співавторстві з А. Й. Французом опубліковано тези доповіді «Проблемні аспекти професійної культури юриста», в якій дисертантом наголошується, що між професійною культурою юриста та станом правової системи відповідного суспільства існує діалектичний бінарний зв'язок: правова культура є фактором визначення змісту та сутності

права та інших правових явищ. У свою чергу правова система, будучи системою правових явищ, визначає зміст і сутність правової культури юриста. Наукові ідеї та розробки, що належать співавторам, у дисертації не використовувалися.

Апробація матеріалів дисертації. Положення та висновки дисертації були оприлюднені на: Науково-практичній конференції *«Еволюція наукової думки в контексті європейського вибору України»* (м. Київ, 21 жовтня 2015 р.); третій науково-практичній конференції *«Актуальні наукові дослідження сучасної юридичної науки: теорія та практика»* (м. Київ, 18 березня 2016 р.); п'ятій Всеукраїнській науково-практичній конференції *«Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми»* (м. Івано-Франківськ, 15 квітня 2016 р.); Науково-практичній конференції *«Українські перспективи у світовому розвитку»* (м. Київ, 4 листопада 2016 р.).

Публікації. За результатом проведеного дослідження опубліковано 12 наукових праць, серед них 8 статей – у фахових юридичних виданнях, у тому числі 3 статті – у фахових виданнях іноземних держав, і 4 праці – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації обумовлені завданнями та метою дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять дванадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 223 сторінки, з них 26 сторінок – список використаних джерел, що складається з 278 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ЮРИСТА

1.1. Сутність професійної культури юриста

Особлива увага соціуму до права і його регулятивних можливостей виникає у транзитивні періоди суспільного розвитку. У цей час інтенція наукового пізнання спрямована зокрема і на суб'єкти правничої діяльності, їх професійні, морально-ділові якості, компетентності, уміння тощо, що і дозволяє забезпечити реалізацію інструментальної сутності права. Означене дозволяє стверджувати про перманентність актуальності питання професійної культури юриста, її сутності.

Слід зауважити, що, зазвичай, виникнення деонтології пов'язують з іменем Ієремії Бентама та з його працею «Deontology; or, the science of morality» (Деонтологія, або наука про мораль), у якій автор стверджував, що лише слідування деонтологічним вимогам є фактором професійного успіху [266].

Зазначимо, що питання професійної культури юриста зазвичай було предметом епістемології доволі обмеженого кола осіб – самих правників, зважаючи на певну «закритість» цієї професії, до того ж, не набуло необхідної актуальності. Так, згадаємо конфлікт англійського короля Генріха VIII з відомим політичним діячем, філософом, юристом Томасом Мором, коли саме моральні та професійні якості останнього стали причиною його страти.

Одним із факторів, що сприяв розширенню кола суб'єктів пізнання професійної культури юриста було залучення до здійснення правосуддя громадян, діяльність суду присяжних. У цьому контексті не можна не згадати відому в Англії справу Бушеля та нуліфікуючий вердикт.

На теренах Російської імперії означені процеси супроводжувались активною просвітницькою діяльністю таких відомих правників як А.Ф. Коні («усе життя юриста Коні пройшло в безперервній боротьбі за торжество

права– проти відсталості, бюрократичної рутини, брудного політиканства, чиновницького свавілля» [144, с. 7], – зазначає Г. Резнік), Ф.Н. Плевако та ін.

У Радянському Союзі з властивим його правовій системі юридичному догматизму та фактичному впливу на неї партійної номенклатури, окреслене питання не було актуальним (фактично йшлося про необхідність утілення ідей комуністичної партії).

В Україні питання професійної культури юриста, її сутності постало у контексті формування правової системи, яка ґрунтується на засадах гуманізму, демократизму та справедливості. Професійна культура юриста стала об'єктом пізнання таких вітчизняних науковців як В.І. Андрейцев, О.А. Ануфрієнко, О.М. Бандурка, В.С. Бігун, П.Д. Біленчук, П.М. Білий, А.В. Білоножко, О.В. Волошенюк, С.П. Головатий, С.І. Головченко, С.Д. Гусарєв, Ю.М. Занік, Н.В. Кожем'яко, М.І. Козюбра, О.М. Макеєва, А.С. Морозов, О.Д. Несімко, О.В. Петришин, А.С. Романова, Б.Г. С'єдін, С.С. Сливка, О.Д. Тихомиров, Т.С. Ткаченко, М.Б. Ценко, О.В. Шмоткін та ін.

Серед робіт, у яких висвітлюються окремі аспекти професійної культури юриста слід виокремити, перш за все, наукові дослідження у яких висвітлено основні засади професійно-правової культури юриста та професіограм правничих професій (О.М. Бандурка, О.Ф. Скакун [80]), правову цивілізацію як форму реалізації соціального порядку, що визначає зміст правових явищ, у тому числі і професійно-правової культури (В.А. Бачинін [81]), правове розуміння цінності людини як філософсько-правову проблему (В.С. Бігун [85]), зв'язок загальної культури юриста з його професійною культурою (В.О. Лозовий, О.В. Петришин [159]), проблеми юристів в контексті політичної діяльності (В.В. Макеєв, Г.С. Працко [164]). Аналіз праць означених науковців дає можливість стверджувати, що такі категорії як «культура особистості» та «професійна культура юриста» є епістемологічним підґрунтям правової цивілізації та права загалом [109, с. 199].

Найбільш системно і комплексно проблематику професійної культури юриста, зокрема філософсько-правових її аспектів, досліджував С.С.Сливка

[223], який, дослідивши професійну культуру юриста через бачення її як різновиду субкультури, що є мультикультурним явищем, указує на бінарний її характер, який передбачає можливість її пізнання як комплексної практико-прикладної юридичної науки, а також як професійної властивості правника, що характеризується широким спектром норм, принципів, правил тощо. При цьому, на думку вітчизняного ученого професійна культура юриста, будучи комплексною практико-прикладною юридичною наукою включає в себе низку елементів, зокрема таких як:

- система знань про складові професійної культури юриста, які повинні бути властиві юристу через їх іманентність правничій практичній діяльності (зокрема до них, на думку вітчизняного ученого, відносяться учення про естетичну, педагогічну, політичну, правову, психологічну культури та ін.);

- правнича деонтологія як система знань про формування почуття службового юридичного обов'язку;

- правнича етика як вчення про професійну поведінку юриста з погляду морально-етичних вимог [223, с. 12].

Дещо іншим є підхід до розуміння досліджуваного поняття С.Д. Гусарєва та О.Д. Тихомирова, які розглядають професійну культуру юриста як складову загальної культури особи з іманентними їй особливостями. Виокремлюючи різні види культур, науковці зазначають: «Якщо для працівника дипломатичного відомства або члена парламенту політична культура буде виступати домінуючим фактором, то для бухгалтера таким фактором має стати економічна культура. А стосовно представника юридичної професії необхідно визнати в якості головного компоненту культуру правову» [110, с. 322].

Узявши за основу наведене бачення професійної культури юриста, можна цілком погодитись із В.М. Сущенком відносно того, що зміст розглядуваного правового явища «полягає в опануванні кожним правником системою загальнокультурних і професійних цінностей, створених і

сформованих різними поколіннями етнічних, національних і регіональних людських спільнот і самими носіями правничої професії» [236, с. 95-96].

На думку О.Ф. Скакун під професійно-правовою культурою юриста слід розуміти як систему професійно-правових знань, навичок, умінь, які характеризують значний правовий та професійний ступінь розвитку особи юриста та вплив юридичної професії на правову культуру суспільства завдяки практичній юридичній діяльності, яка здійснюється в суворій відповідності до законодавства України. При цьому авторка виокремлює такі складові професійної культури юриста: психологічна, політична, етична, естетична, економічна, екологічна та інформаційна культури юриста [221, с. 280-412]. Зауважимо, С. Д. Гусарев і О. Д. Тихомиров указують на такі складові професійної культури юриста: моральна, правова, етична [110, с. 321]. Доволі оригінальним є підхід С.С. Сливки, на думку якого необхідно виокремлювати духовну, моральну, естетичну, національну, педагогічну, політичну, економічну, акторську складові явища, що розглядається [223].

О.С. Кобліков, вивчаючи філософську сутність культури юридичної діяльності, акцентує увагу на тому, що правова культура є складником духовної культури та безпосередньо знаходиться у зв'язку з іншими визначальними елементами культури: політикою, релігією, філософією та іншими [139, с. 140].

Заслуговує на увагу теза В.О. Лозового про те, що результати юридичної діяльності у будь-якій сфері мають залежність не лише від інтелектуальних якостей юриста та професійних вмінь останнього, але й від його «етичного потенціалу», усвідомлення обов'язку й відповідальності перед суспільством та законом [159, с.39].

Вітчизняний науковець І.В. Бризгалов акцентує увагу на необхідності дотримання юристом визначених в суспільстві норм моралі, як визначальних положень, які дають можливість усвідомити роль правника в українському соціумі. При цьому автор виокремлює такі складові професійної культури

юриста: моральна, політична, етична, правова, естетична культури, акцентуючи увагу на моральній культурі юриста [93, с.43].

У цьому контексті, виходячи з предмету нашого дослідження, не можна не відзначити те, що, як зазначає В.С. Бігун, загальноприйнятою прогресивною світовою практикою є встановлення стандартів професійної етики, *обов'язкових* при здійсненні професійної діяльності. Так, у Сполучених Штатах Америки для захисту правосуддя і громадськості не тільки від некомпетентних, а від «неетичних» майбутніх юристів запроваджено значні етичні вимоги до правників і до кандидатів у правники [86, с. 132].

Зауважимо, що з методологічного погляду для пізнання сутності професійної культури юриста необхідно з'ясувати зміст таких категорій як «культура», «юрист». Одразу зазначимо, що існує значна кількість дефініцій поняття «культура», при цьому звести існуючі розуміння цього терміну до єдиного навряд чи можливо. Водночас, при використанні цього терміну в юридичній літературі зазвичай під ним розуміють історично визначений рівень розвитку людини і суспільства, що виражається у формах і типах організації діяльності соціуму та тих духовних та матеріальних цінностях, які ними створені [269, с. 346].

У інформаційному суспільстві культура переважно розуміється як цілісна сукупність образів, символів, смислів, що «являє людині репрезентації, цінності та культурні ідентичності, сконструйовані у межах соціальних практик» [122, с. 8], – зазначають М.В. Заковоротная і Е.А. Благородова.

Відтак, культура (у правовій сфері) має розумітися як досвід людства (який включає як матеріальний, так і нематеріальний аспекти). Тому не можна погодитись із визначенням правової культури як «характеристики всієї правової надбудови, правових цінностей, ідеалів і досягнень у сфері права» [89, с. 207], адже використання у визначенні досліджуваного поняття терміна «надбудова» ясно вказує на похідний характер позначуваного явища та є фактором інтенції свідомості на категорії «базис – надбудова», що властиві марксизму-ленінізму та які не можна застосовувати для дескрипції сучасного

мультикультурного суспільства. Означене дозволяє не погодитись і з тезою В.О. Лозового, який досліджуючи соціальне призначення й моральний сенс юридичної професії, зазначає: «Діяльність юрисконсультів, нотаріусів, адвокатів має суспільно необхідний характер, а суддів, прокурорів, слідчих – державну значущість»[160, с.19], адже не зрозуміло, чому діяльність адвокатів не має державної значущості (якщо саме адвокати є представниками громадянського суспільства у спорах проти органів публічної влади) і, навпаки, діяльність суддів не має суспільного значення (згадаємо вищезазначені справи Томаса Мора та Бушеля).

Щодо розуміння змісту поняття «юрист», то, на нашу думку, юрист – це спеціаліст, який має юридичні професійні знання та здійснює діяльність у сфері права, тобто використовує свої знання на практиці, має навички щодо складання юридичних документів, виконання всіх можливих дій та операцій з використанням необхідних способів та засобів вирішуючи юридичну справу, що входить до його компетенції [69; с. 75].

Погоджуючись із тезою відносно того, що професійна культура юриста є окремим підвидом загальної культури, формування й існування якої зумовлено особливостями професійної діяльності юриста, зазначимо, що її слід розглядати як субкультуру, що включає до свого складу інші різновиди культур, які визначаються кваліфікаційними характеристиками та іманентними ознаками особи юриста [68; с. 44].

Саме професійна культура особистості є комплексом різних видів культур, відтак їх іманентні риси та функції визначають і зміст професійної культури. Хоча при цьому існують певні особливості, оскільки функціональною основою професійної культури юриста є саме правова культура. Варто відзначити, що професійна культура юриста пов'язується з орієнтацією на визнані загальнолюдські цінності, базові цінності окремого суспільства та його правової системи, базові цінності професії. Визначальні цінності, які впливають на професійну культуру юристів найперше

сформульовані у міжнародних правових документах [96; 30; 40; 32; 37; 30] та у відповідних законах [1-3; 6-8; 10-12].

Професійній культурі правника, на нашу думку, як правовому явищу мають бути іманентні такі риси (характеристики):

- повага юриста до права як позитивного, так і природного, норм моралі, високого почуттям службового обов'язку і поваги до рідної країни;

- готовність юриста настановчо реалізовувати свій службовий обов'язок, діяти відповідно норм права в будь-якій ситуації;

- уміння та навички юриста застосовувати правові, психологічні та інші норми і знання;

- знання юристом правових, моральних, корпоративних, естетичних та інших соціальних норм;

- особиста правомірна поведінка юриста при здійсненні юридичної професійної діяльності.

Водночас, професійна культура особи, у тому числі і юриста – це складно ієрархічна, але цілісна система професійної структури особистості, яка існує у взаємодії двох форм: об'єктивної (реалій діяльності особи в соціумі) та суб'єктивної (визначенні культури у свідомості особи) [74; с. 25]. Професійна культура – це колективний вплив на особливості діяльності певного індивіда, який вирізняє членів даної групи людей від іншої. Можна визначити, що професійна культура – це специфічна сукупність способів, форм, засобів, зразків та орієнтирів взаємозв'язку людей у професійному середовищі, які виробляються в процесі спільної професійної діяльності. Професійна культура – це структура колективних переконань, зразків, цінностей та норм професійної поведінки, які притаманні певній групі працівників-професіоналів. Професійна культура юриста формується як важливий механізм взаємодії, який допомагає комунікувати в професійному середовищі. Загальна культура містить набір професійних культур, що пов'язані з конкретно визначеною професійною діяльністю, зокрема і з професійною культурою юристів. Слід відзначити, що професійна культура –

це, по-перше, сукупність способів і технологій певної професійної діяльності, які визнані суспільством еталоном для цієї діяльності, а по-друге – сукупність засвоєних, чітко усвідомлених певною особою, представником професії, способів здійснення цієї діяльності, а також мети відповідної професійної діяльності.

Розглядаючи сутність професійної культури юриста не можна не відзначити, що юрист через професійну діяльність впливає фактично на всі сфери суспільного життя, зокрема й на політичне. Кожна людина має право на власні політичні погляди, але в діяльності юриста вони не повинні позначатися на прийнятті рішень. Юрист як професіонал при виконанні своїх службово-функціональних обов'язків мусить бути політично нейтральним та не створювати конфлікту інтересів, якщо він чи його родичі пов'язані з певними суб'єктами політики. Юристу необхідно завжди пам'ятати про обмеження, які накладає на нього професія, слід зважати, зокрема на заборону, за певних обставин, політичної діяльності, що виступає одним із факторів неупередженості правника. Однак, це питання буде більш ґрунтовно висвітлене у наступному розділі дослідження.

Таким чином, аналіз вітчизняної наукової юридичної літератури з предмету дослідження дозволяє зробити висновок, що у цілому професійна культура юриста розглядається у взаємозв'язку з такими категоріями як «правова культура», «правосвідомість», «моральна культура» тощо. При цьому, з одного боку йдеться про певний взаємозв'язок рівня професійної культури юриста та стану правової захищеності особи, але з іншого – робиться надзвичайно великий акцент на законності як складовій частині професійної культури юриста та значному розмежуванню правової та моральної культури, що у сучасних умовах розвитку українського соціуму, яке відбувається у напрямку долучення до європейських цінностей і передбачає, у першу чергу, втілення принципу верховенства права.

1.2. Принципи та соціальне спрямування професійної культури юриста

На сьогодні професія юриста в Україні, не зважаючи на значну кількість осіб, які вступають до вищих юридичних навчальних закладів та їх закінчують, отримуючи кваліфікацію юриста, є престижною та однією з найбільш затребуваних. Факторами чого є перманентне реформування правової системи, забезпечення сталого економічного розвитку української держави, необхідність забезпечення порядку в суспільстві (означені фактори є водночас і тими викликами, що поставлені суспільством перед юристами, які посилюються завищеними моральними вимогами до представників юридичної професії, зважаючи на фактично постійне їх «вторгнення» у сферу конфіденційності, особистого життя людей; від прийнятого у процесі розгляду юридичної справи залежить подальше нормальне життя (життєдіяльність) людини.

Соціальне спрямування юридичної професії не можна недооцінити. Правильна професійна робота юристів спрямована забезпечити оптимальну соціальну структуру, зокрема правоохоронну, банківську, пенсійну, страхову та інші системи. Ринок праці щоденно потребує якісного юридичного супроводження. Громадяни користуються послугами юристів для захисту своїх прав та законних інтересів, отримання різного роду консультацій, реєстрації майнових та немайнових прав, юридичного супроводження оформлення правочинів тощо.

Професійна діяльність правників здійснюється переважно в умовах конфлікту, особливо це стосується адвокатів, слідчих, прокурорів та суддів, які щоденно працюють в умовах особливого навантаження та стресу. Саме юристів суспільство уповноважує розв'язувати соціальні і міжособистісні конфлікти (цивільні, кримінальні, адміністративні, господарські, сімейні та ін.) відповідного до чинного законодавства [159, с. 19]. Юристи виступають тим суб'єктом, що застосовує такий соціальний регулятор як право для забезпечення сталого суспільного розвитку.

Діяльність юристів має суспільно необхідний, значущий характер. Можливість застосування окремими працівниками державних примусових заходів (не лише у правовому, але і моральному аспектах) для належної охорони і захисту прав людини, передбачає, у свою чергу, з їх боку відповідальність за суворе і неухильне дотримання приписів юридичних норм, реалізацію принципу верховенства права. Дії таких представників юридичної професії спрямовані на підтримання авторитету правоохоронних органів, які мають бути уособленням високої моральної поведінки.

Водночас, поки що в Україні основний акцент діяльності юристів, як і в радянські часи, перенесено на принцип законності – основним повинно бути дотримання букви закону, а моральні вимоги, які за своєю регулятивною природою є корпоративними нормами, залишаються переважно не реалізованими; до них існує доволі формальне відношення. У цьому контексті не можна не згадати рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ushakov and Ushakova v. Ukraine» (Ушаков та Ушакова проти України), у якій Суд наголосив, що поза його увагою «не залишилося те, на що вказували заявники, що один з працівників міліції, К., залучений до участі у жорстокому поводженні з ними, згадувався Судом в рішенні у справі «Савін проти України» (наведено вище (Savin v. Ukraine)). Дійсно, національні суди встановили, що у цій справі К. надзвичайно жорстоко поведився із заявником у 1999 році, але його було звільнено від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності. Суд кваліфікував це жорстоке поводження як катування, оскільки воно призвело до довічної інвалідності заявника. Суд також зазначив, що, тим не менш, К. побудував успішну кар'єру в органах міліції від березня 2010 року (див., зокрема, пп. 59-73 наведеного вище рішення). У цій справі дії К. та його колег, як їх описали заявники, можна розцінювати лише як прояв повної безкарності та свавілля» [277]. Така ситуація не могла відбутися в Європі, адже відповідно до резолюції № 690 (1979) парламентської асамблеї Ради Європи «Декларація про поліцію» від 8 травня 1979 року, асамблея «вважає, що поліцейськими не можуть працювати

особи, які перебуваючи на службі в поліції, порушили права людини або які працювали в підрозділах поліції, реформованих через їх антигуманну практику» [27].

У цьому контексті не можна не погодитися з вітчизняними авторами, які зазначають, що вимоги моралі окремого, конкретного (у тому числі і у історичному контексті) суспільства без будь-яких винятків цілком поширюються на правників. До того ж, ці вимоги визначають поведінку представників юридичної професії як у сфері професійної діяльності, так і в буденному житті [159, с. 20-21]. Дії юристів мають відповідати принципу верховенства права, а тому й моральним цінностям, соціуму.

Діяльність працівника юридичної сфери базується на низці принципів, серед яких слід виокремити принципи гуманізму, справедливості, верховенства права, незалежності, гласності та інших. Зважаючи на те, що до діяльності окремих правників ставляться свої вимоги та основні засади, наприклад, відповідно до ст. 129 Конституції України «основними засадами судочинства є: 1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 2) забезпечення доведеності вини; 3) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; 4) підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором; 5) забезпечення обвинуваченому права на захист; 6) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 7) розумні строки розгляду справи судом; 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках - на касаційне оскарження судового рішення; 9) обов'язковість судового рішення» [1], а також враховуючи, що у межах нашого дослідження висвітлити усі принципи не є можливим, зосередимо увагу на тих, які є загально соціальними. Ці принципи є своєрідними світоглядними орієнтирами, які виражають основні вимоги до професійної діяльності юриста. Світоглядні орієнтири складають сутність моральних аспектів діяльності та відносин, є стратегією моральної поведінки особи, спільноти та суспільства. Ці принципи систематизують та об'єднують всю

моральну діяльність, забезпечують її стабільність і визначають лінію поведінки особи в різноманітних життєвих ситуаціях. Виходячи з того, що приписи нормативно-правових актів є абстрактними, оскільки не можуть повною мірою охопити усі життєві ситуації, які регулюються відповідною нормою, передбачити усі деталі, особливості тощо, та закріплюють лише загальні риси, модель суспільних відносин. Важливим є процес юридичного тлумачення, який має здійснюватися, спираючись на окреслені принципи, що дозволить прийняти справедливе рішення у справі. Ці принципи, відповідно, є своєрідними орієнтирами, свого роду визначниками меж розсуду при розв'язанні юридичного конфлікту. Означена ситуація робить можливим висновок про абстрактність закону та реальність права, про що писав відомий канадський учений-правник Б'ярн Мелкевік у праці «Юридична епістемологія та уже-право». «Право створюється на практиці і будь-яка віра в «уже-право» безпідставна. Не існує гарного чи поганого права або «уже-права», але є гарна чи погана робота правників, адвокатів та суддів з інтерпретації і аргументації» [171, с. 42], – зазначає сучасний учений.

Зауважимо, що подібні ідеї висловлювались і раніше. Так, усесвітньо відомий англійський філософ і теоретик права Г. Харт зазначає: «В Англії суддя не забезпечений точно сформульованими загальними критеріями, що визначають «договір» або «заподіяння шкоди»; замість цього він, посилаючись на колишні випадки або прецеденти, повинен винести рішення, чи був на основі представлених фактів укладений договір або заподіяно шкоду; і, роблячи так, він володіє широкою свободою розсуду, чи достатньо близький даний випадок минулого прецеденту, а також у визначенні того, чи відповідає дійсно минулий прецедент, або, як кажуть юристи, в ототожненні *ratio decidendi* минулих випадків» [248, с. 29].

Крім цього, зважаючи на те, що розв'язуючи конфлікт правники так чи інакше працюють з конфіденційною інформацією, то можна стверджувати про відсутність традиційного контролю громадськості за цим аспектом їх діяльності.

Відповідно до Основних засад професійної етики юристів України, в своїй професійній діяльності юристи України керуються наступними основними принципами:

- незалежності і підкоренню лише закону;
- служіння народу України;
- верховенства права;
- пріоритету людських прав;
- професіоналізму, компетентності і відданості справі;
- демократизму і гуманізму;
- чесності і порядності;
- дотримання присяги [46].

У повсякденній діяльності юристи при виконанні своїх професійних обов'язків дотримуються загально визнаних принципів, норм міжнародного та вітчизняного права, міжнародних договорів України, які (відповідно до ст. 9 Основного закону України) є складовою частиною її законодавства. У своєму особистому житті юристи стверджують своєю поведінкою загальнолюдські моральні цінності, принципи моралі та справедливості, домінування суспільного інтересу та інтересу досягнення істини [46].

До правників загалом, до суддів зокрема, громадянське суспільство ставить підвищені вимоги (у моральному аспекті). Так, наприклад, Н.В. Радужна, провівши опитування суддів, вказує, що серед бажаних і найбільш важливих якостей судді, називаються наступні: людяність, принциповість, неупередженість, витримка, ерудиція, а також зібраність, урівноваженість, дисциплінованість, ввічливість та ін. А серед негативних якостей відзначаються такі як: упередженість і безтактність [209, с.82].

В.В. Леоненко, досліджуючи морально-психологічні якості слідчого, виокремлює серед інших такі як: чесність, принциповість, об'єктивність [157, с. 41]. Перелік цих якостей є складовою загального типу будь-якого юриста.

В. В. Романов характеризує правника, відзначає низку професійних якостей останнього, до яких мають входити такі як: вірність громадянському

обов'язку, чесність, громадянська мужність, принциповість, непідкупність, непримиренність до порушень правопорядку, законності, висока моральність, безкомпромісність у боротьбі з порушеннями прав людини, організованість, дисциплінованість, відповідальне ставлення до дорученої справи та ін. [211, с. 162].

Дослідженням морально-психологічних якостей таких представників юридичної професії як суддя, слідчий, прокурор, займався О.С. Кобліков, який відносить до таких якостей здатність протистояти можливим впливам з боку різних сил, керуватись виключно законом, бути справедливим, неупередженим, компетентним, чесним, добросовісним, гуманним, мати підвищене почуття обов'язку, розвинуте почуття совісті [139, с. 254].

У навчальному посібнику «Професійна етика працівників правоохоронних органів» автори обґрунтовують окремі специфічні моральні вимоги до правників, принципи їх діяльності, що дозволяють сформулювати цілісне бачення моральних якостей працівників правничої практичної сфери. На думку авторського колективу, це, зокрема, гуманність, терпимість, справедливість, почуття обов'язку, сміливість, мужність, витримка, чесність, патріотизм. У конкретних службах і в цілому в правоохоронних органах основу морально-правової діяльності, підкреслюють автори, складають загальнолюдські моральні цінності, з їх системою норм. Деякі якості визначаються специфікою службової діяльності, умовами ризику, і тому виходять на перший план такі, як мужність, вірність обов'язку, почуття справедливості, здатність до самопожертвування [207, с. 16-17].

Таким чином, для професії юриста моральні вимоги мають особливу значимість, оскільки сучасне розуміння права виходить із дуже тісного взаємозв'язку права та моралі. Згадаємо відомого професора Гарвардського університету Лон Л. Фуллера, який виокремлював мораль-прагнення і мораль-обов'язку, пов'язуючи останню з правом (точніше, ототожнюючи їх) [246]. Право не може бути несправедливим, а справедливість – це категорія моралі. Закон же, на відміну від права може бути несправедливим, тому не можна

повною мірою погодиться з окремими вітчизняними авторами відносно того, що юристу необхідно усвідомити, що чим скоріше піде у минуле загально поширений на буденному рівні, необ'єктивний погляд, що практичний і корисний той юрист, який вміє «грамотно» обходити закон, а не той, хто допомагає вірно його дотримуватись і трактувати, тим краще буде і для конкретного індивіда й для суспільства загалом [159, с. 26-27]. Якщо закон є несправедливим, він не є правом і не може бути реалізованим. За наявності колізії між об'єктивним правом і правами людини, саме останні мають перевагу [75; с. 130].

Зауважимо, відповідно до ст. 151¹ Конституції України кожна особа, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України, може звернутися до Конституційного Суду України з конституційною скаргою і у цьому випадку Конституційний Суд України має вирішити питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України [1].

Зважаючи на зазначене, важливим у діяльності юриста є дотримання ним загальнолюдських принципів, серед яких, як ми відзначили, важливе місце займають гуманізм, справедливість, верховенство права та ін.

Принцип гуманізму. Принцип гуманізму (людяності) – засадничий, провідний принцип права, відповідно до якого найвищою цінністю є людина; цей принцип вимагає поваги до неї, спрямовує на захист її гідності, передбачає віру в її здатність до самовдосконалення і спрямовує діяльність індивідів, суспільства, соціальних груп та інших суб'єктів на створення умов для якнайкращого розвитку особи.

Гуманізм є головною вимогою XXI століття у світі та українському суспільстві. Цей принцип закріплений у низці як внутрішньодержавних, так і міжнародних актів. Так, відповідно до ст. 3 Конституції України «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [1].

У преамбулі Загальної декларації прав людини наголошується, що

«визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру ... народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи і в рівноправність чоловіків і жінок та вирішили сприяти соціальному прогресові і поліпшенню умов життя при більшій свободі» [34]. У праві реалізація цього принципу зумовила виникнення антропоцентричного напрямку. «Антропоцентризм, як загальнофілософський принцип стверджує, що людина є завершенням еволюції світобудови, є центром і найвищою метою всього, що відбувається у світі. Суть його полягає в тому, що центр Всесвіту переноситься від проблем світобачення до конкретних проблем людини» [195, с. 23], – наголошує Т.О. Подковенко.

Саме у контексті утілення ідей антропоцентризму відбувся вихід прав людини за межі держави, почали створюватися та функціонувати міжнародні механізми захисту прав людини. Тому цілком логічним є висновок вітчизняного філософа М. Патеї-Братасюк відносно того, що «задогматизоване, заполітизоване розсудкове мислення, формою існування якого є нинішня вітчизняна теорія права, не здатне вивести поняття «право» на категоріальний рівень, пов'язати його з такими цінностями як справедливість, свобода, добро, формальна рівність, спільне благо, духовність, творчість, любов, особистість, людина, життя, Бог тощо», при цьому цілком правильним є висновок автора про те, що така інтерпретація права, коли воно розуміється суто як результат волевиявлення держави, як прескриптивний текст «вихолощує з нього його духовно-культурний смисл, перетворює його в змістовно-порожню форму, яку можна при бажанні заповнити і негуманістичним, відверто людиноненависницьким змістом, як це не раз робилося в історії диктаторськими режимами, перетворити право в його цілковиту протилежність, в знаряддя нищення людини, насильства, над нею» [194, с. 11].

Саме цей принцип дозволяє запобігти формалізму і правовому пуризму,

що властивий державам з недемократичною формою правління. Відтак, і саме право, і правова діяльність юристів повинна ґрунтуватися на принципі гуманізму. Адже, основним завданням органів публічної влади має бути утвердження і забезпечення прав людини, а правники повинні допомогти людині у реалізації її прав, у тому числі і у спорах з органами державної влади.

Принцип справедливості. Як наголосив Конституційний Суд України по справі про призначення судом більш м'якого покарання, «право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. ...Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість - одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права» [50].

Справедливість має свій розвиток у законах, які висувають рівні вимоги до суб'єктів соціальних відносин, запобігають порушенням прав і свобод людини, їх інтересів, забезпечують стабільний розвиток кожного індивіду. Справедливість повинна займати визначне місце у професійній діяльності юриста та в рішеннях, яких він приймає. Закон, мораль та справедливість повинні бути основою призми, через яку юрист повинен прийняти справді правильне рішення. Правовій системі належить виключна роль у дотриманні справедливості, юридична система стоїть на перешкоді її порушень [120, с. 196].

Справедливість має суттєве значення для юридичної практики. Т. Оноре у роботі «Про право. Короткий вступ» зазначає, що вага справедливості значно зростає, коли йдеться про застосування норм права. Справедливе застосування норм права потребує від тих, хто їх застосовує (поліція, посадові особи, судді, адвокати), щоб вони були безсторонніми, вислуховували обидві

сторони, які причетні до справи, залишаючи обабіч особисті інтереси [187, с. 114].

Апелювання до справедливості найчастіше фігурує саме в справах, які слухаються в судах, коли вирішуються питання про захист найважливіших людських цінностей: здоров'я, свободи, життя, гідності, честі, а також права власності чи інших прав і свобод.

У цьому контексті необхідно відзначити, що у пояснювальній записці до проекту Закону України «Про відновлення довіри до судової системи України» автори цілком правильно зазначили, що на ефективність діяльності органів судової влади у першу чергу впливає її авторитет. «Довіра суспільства до суду має набагато більше значення, ніж досконалість законів або юридичних процедур. На сьогодні довіра суспільства до судової системи України втрачена майже повністю. До того ж найбільшої шкоди авторитету судової влади завдали зухвало-неправосудні судові рішення, які приймали судді під час масових акцій громадських протестів у період з 21.11.2013р. по 21.02.2014р.»[202]. Саме порушення принципу справедливості стало підґрунтям недовіри до судової влади.

«При розгляді справи та призначенні стягнення потрібно досягти справедливого балансу між загальними інтересами суспільства та вимогами захисту основоположних прав особи, щоб під час відповідного втручання був дотриманий принцип законності і воно не було свавільним, стягнення повинне бути пропорційним, відповідати тяжкості скоєного правопорушення, а також його наслідкам. У випадку, якщо суд дійде висновку, що стягнення у вигляді конфіскації майна не забезпечить балансу між загальними інтересами суспільства та вимогами захисту права власності конкретної особи, то він має право не накладати таке стягнення навіть у випадку, коли воно передбачене положеннями МК України як обов'язкове» [53], – зазначив Апеляційний суд Чернівецької області.

У наведеній частині постанови Апеляційного суду Чернівецької області чітко простежується взаємозв'язок принципів верховенства права,

справедливості, пропорційності, які є визначальними при прийнятті рішень Європейським судом з прав людини. І, водночас, бачимо, що принцип верховенства права та справедливості дозволяють не застосовувати приписи закону, які несправедливо обмежують права людини.

Принцип верховенства права. До недавнього часу про принцип верховенства права фактично не йшлося у вітчизняному правовому дискурсі, незважаючи на те, що він прямо закріплений у ст. 8 Конституції України: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права» [1]. До набуття чинності законом № 1401-VIII від 2 червня 2016 року, яким, зокрема, внесено зміни до ст. 129 Конституції України, нормативний припис, що був викладений у цій статті указував на те, що суддя має керуватися законом, чинна ж редакція ст. 129 Конституції передбачає, що «суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права» (наголосимо, не законом). І це цілком правильно, зважаючи на те, що нікому не може бути відмовлено у правосудді, посилаючись на неврегульованість суспільних відносин законом, адже є право. Теорія права (як і чинне законодавство) розмежовує аналогію права та аналогію закону, перша застосовується тоді, коли відсутній закон, що регулює спірні суспільні відносини, або подібні суспільні відносини. У цьому випадку суб'єкт правозастосування керується принципами права. Відтак, як бачимо, наведене цілком підтверджує указані нами слова про важливість загальносоціальних принципів, які виступають своєрідними орієнтирами при прийнятті рішення юристом.

Не можна не відзначити, що останні зміни до національного законодавства були спрямовані на законодавче закріплення принципу верховенства права у так званих статусних та процесуальних законах, починаючи від Кримінального процесуального кодексу України, закінчуючи законом про прокуратуру.

Показовим у цьому контексті є рішення Європейського суду з прав людини. Зокрема у справі «Довженко проти України», Суд визнав порушення права заявника, передбаченого у ст. 6 Конвенції про захист прав людини та

основоположних свобод. Заявник наполягав, що його право на користування послугами представника у Верховному Суді не було належним чином забезпечене державними органами. Уряд, спираючись на ч. 2 статті 45 Кримінального процесуального кодексу, наголошував, що на даній стадії провадження заявник не мав права претендувати на обов'язкову юридичну допомогу, оскільки був засуджений до найсуворішої міри покарання і його становище вже не могло погіршитись. Стверджувалось, що Суд не надає ваги наявному аргументу, оскільки, згідно норм національного законодавства, заявнику безоплатна юридична допомога не передбачена, однак виникає питання надання йому такого права згідно Конвенції [272]. Окрім цього, Європейський суд з прав людини відмітив, що у даній справі відмова відправляти кореспонденцію заявника будується на основі того, що Верховний Суд відповідного дозволу заявнику не надав, як це передбачено статтею 13 Закону України «Про попереднє ув'язнення». Суд визначив, що застосовне по даній справі вітчизняне законодавство не встановлювало з належною конкретизацією обсяг та спосіб здійснення дискреційних засобів державних органів стосовно дозволу на відправлення кореспонденції затриманих осіб. Очевидно, що оскаржуване втручання не було здійснено «відповідно до закону» [272].

«Навіть припускаючи, що положення закону було правильно розтлумачено судами та втручання базувалося на формальній підставі, закріпленій в національному законодавстві, Суд нагадує, що вислів «передбачений законом» в другому пункті статті 11 Конвенції не тільки вимагає, щоб дія, яка оскаржується, була передбачена національним законодавством, але також містить вимогу щодо якості закону. ...Відповідно закон має достатньо чітко визначати межі дискреції та порядок її реалізації. Ступінь необхідної чіткості національного законодавства – що, безумовно, не може передбачити всі можливі випадки – значною мірою залежить від того, яке саме питання розглядається, від сфери, яку це законодавство регулює, та від числа та статусу осіб, яких воно стосується» [273].

Доволі незвичним для юристів, які виходять з нормативістського розуміння права видається рішення Європейського суду з прав людини у справі «Наталія Михайленко проти України». Заявниця, що була визнана судом недієздатною з метою поновлення її цивільної дієздатності особисто звернулася до районного суду. На її переконання пункт 4 статті 241 Цивільного процесуального кодексу України не передбачав права осіб, які були визнані недієздатними, подавати до суду таку заяву, не враховував норми міжнародного права і видавався дискримінаційним. Європейський суд з прав людини зазначив, що по даній справі це питання не розглядалося судами. Це пов'язано з тим, що у заявниці не було можливості вимагати поновлення своєї цивільної дієздатності безпосередньо. Така ситуація суттєво вплинула на життєдіяльність заявниці, адже відсутність судового розгляду не можна виправдати законними цілями, що знаходяться в основі обмеження доступу до суду осіб, визнаних недієздатними. Деталі такої справи нашоухують Суд до висновку, що ситуація, в якій опинилася заявниця, призвела до відмови їй у правосудді стосовно можливості забезпечення перегляду її цивільної дієздатності. Отже, було порушення пункту 1 статті 6 Конвенції [274].

У зв'язку з цим не можна не згадати нещодавнє рішення Конституційного Суду України по справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини другої статті 8, другого речення частини четвертої статті 16 Закону України «Про звернення громадян», де було визнано такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), положення Закону України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 року № 393/96–ВР зі змінами, а саме:

– частини другої статті 8, за яким не розглядаються «звернення осіб, визнаних судом недієздатними»;

– другого речення частини четвертої статті 16 стосовно «звернення зі скаргою в інтересах недієздатних осіб лише їх законними представниками» [49].

Наведені рішення Європейського суду з прав людини у контексті зазначеного явно вказують на важливість принципу верховенства права, який застосовується переважно тоді, коли національне законодавство не відповідає якості закону, коли наявний конфлікт між приписом закону та правами людини.

Зауважимо, що верховенство права доволі складний і об'ємний принцип, оскільки включає у себе низку складових, серед яких слід відмітити наступні:

- законність, яка включає в себе прозорість, підзвітність і демократичний порядок прийняття законів;
- правова визначеність;
- заборона свавілля;
- доступ до правосуддя в незалежних і неупереджених судах, в тому числі й наявність судового контролю за адміністративними актами;
- дотримання прав людини;
- заборона дискримінації і рівність перед законом [270].

Наведене дозволяє зробити висновок і про те, що верховенство права тісно пов'язане з вимогою обґрунтованості. Обґрунтованість застосування юридичних норм – це застосування норм права на основі чітко встановлених фактів. Юридична норма може бути застосована у чітко визначених законом випадках. Це, у свою чергу, передбачає, що коректність застосування юридичної норми залежить від того, наскільки якісно були виявлені та встановлені всі обставини справи, що може стосуватись як діяльності судді, так і робочих буднів просто нотаріуса, котра своїми діями спричиняє не менш серйозні юридичні наслідки. Крім цього, ця вимога зумовлює і необхідність аргументації прийнятого рішення, яка не може зводитись до посилання на припис нормативно-правового акту і передбачає дескрипцію мотивів прийняття саме такого рішення.

Таким чином, не зважаючи на існування окремих етичних кодексів низки правничих професій, усі вони передбачають реалізацію загальнолюдських моральних цінностей, основоположних засад, серед яких

особливе місце займають гуманність, справедливість та верховенство права.

1.3. Особливості формування професійної культури юриста.

Професіоналізм юриста

Формування професійної культури юриста є складним процесом, що може мати і нелінійний вимір та, відповідно, не завершується одномоментно у певний часовий проміжок і триває перманентно. Водночас, використовуючи логічний прийом екстраполяції та метод правового моделювання, можна виокремити окремі типові стадії цього процесу. Так, наприклад, відповідно до результатів загальнонаціонального дослідження фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва за підтримки Програми розвитку ООН в Україні та за ініціативою Офісу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини і громадського об'єднання «Центр інформації про права людини» загальні тенденції в опитуванні експертних груп, серед яких були державні службовці, судді, поліцейські, правозахисники, визнали серйозність проблеми дискримінації, уявлень щодо можливості дискримінації певних соціальних груп. «Однак ці загальні тенденції мають свої особливості, варті уваги. Так, оцінки суддів у цьому питанні виявились найбільш наближеними до загальної оцінки населення України. Адже чверть суддів взагалі не вважає дискримінацію проблемою, а 18% не змогли визначитися з відповіддю. Натомість журналісти і правозахисники очікувано виявились найбільшими поборниками за рівність (86% журналістів та 98% правозахисників стоять на цих позиціях)» [258, с. 77]. При цьому, результати опитування експертів указують на прогалини у знаннях в сфері прав людини та рівні толерантності самих представників експертної групи. Тож цілком логічним є висновок про те, що проваджувана в Україні перевірка, зокрема, працівників Національної поліції, прокуратури, судів та подальше їх навчання (підвищення кваліфікації) спрямовані на переоцінку ними певних явищ, формування якісно нової професійної культури, що ґрунтується на верховенстві права.

Таким чином, професійна культура юриста формується поетапно. Перший етап – це усвідомлення юристом свого призначення, в цей час відбувається певна адаптація, ознайомлення з функціональними обов'язками та особливостями роботи тієї чи іншої юридичної професії. Фактично – це роки перебування майбутнього юриста у вищому навчальному закладі, коли він отримує знання, формує компетентності.

Наступний етап, це етап формування юриста як професіонала, він характеризується його повною самостійністю у професійній діяльності, набуттям досвіду та власного стилю і підходу до роботи, напрацювання культури праці та налагодження ефективних взаємовідносин з колегами.

Третій етап, це етап досягнення вершин майстерності. Можна відзначити, що становлення юриста як професіонала настає після багатьох років старанної праці, або не приходить взагалі. Хтось може бути на піку юридичної діяльності, наприклад здобувши посаду прокурора району у 30 років, а хтось стане в 50 років ефективним адвокатом в кримінальних справах.

Зважаючи на викладене у попередньому підрозділі роботи, не можна не відзначити, що важливим методологічним підґрунтям формування професійної культури юриста слід визначити соціологію права, філософію права, культурологію, юридичну деонтологію та правничу етику [223, с. 152].

Питання формування професійної культури юриста з необхідністю передбачає розкриття факторів цього процесу, що у свою чергу зумовлює потребу визначення завдань, які постають перед представниками юридичної професії у виховному процесі. Зокрема, маємо на увазі визначення кінцевої мети, якою є та абстрактна модель або теоретична конструкція професійної культури юриста. При цьому означена модель передбачає врахування низки аспектів, серед яких слід виокремити наступні:

- складовою професійної культури юриста є система юридичних знань, використовуючи які юрист і виконує своє функціональне призначення у соціумі. Дії юриста завжди мають ґрунтуватися на праві, він повинен діяти лише у межах «правового поля». Для цього необхідно розуміти, що є правом,

яким чином правові норми регулюють відповідні суспільні відносини тощо. У цьому контексті не можна не відзначити запровадження в Україні зовнішнього незалежного оцінювання знань осіб, які бажають здобути другий (магістерський) рівень вищої освіти за спеціальністю 081 – право (не можна не згадати і те, що американська модель підготовки правника передбачає обов'язкове проведення оцінювання рівня знань випускників вищих юридичних навчальних закладів у формі тестування);

- іншою складовою професійної культури юриста є психологічний компонент, що передбачає повагу до права та глибоку переконаність у необхідності реалізації його норм, сприйняття права як найбільш ефективного регулятора суспільних відносин та найвищої соціальної цінності;

- установка на активну правомірну і професійно значущу поведінку, що має на меті якісне виконання професійних обов'язків, точне і неухильне дотримання вимог правових норм, безпосередню принциповість у боротьбі з правопорушеннями, постійне прагнення до справедливості, усвідомлення необхідності самовдосконалення та ін. [111, с. 254-256]. Правник не може залишатися осторонь порушення прав людини. Так, наприклад, відповідно до ст. 1 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання ««катування» означає будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди» [32]. Таким чином, цей міжнародний документ розглядає як катування вчинення відповідних дій з відома чи мовчазної згоди представника державного органу. Бездіяльність такої особи щодо припинення катування теж розцінюється як катування.

Залежно від особливостей конкретної юридичної професії, ця модель може набувати певних особливостей, що проявляються у змістовному наповненні названих компонентів.

Розглядаючи процес формування професійної культури юриста не можна не відзначити, що він відбувається у відповідному суспільному середовищі, яке так чи інакше чинить вплив на таке формування. При цьому у соціальному середовищі крім суб'єктів слід виокремити також різні засоби, методи, форми впливу тощо, які доцільно розмежувати, виокремивши чинники суб'єктивного та об'єктивного впливу.

Серед факторів суб'єктивного впливу необхідно виокремити правову освіту, яка здійснюється цілеспрямовано за допомогою різних форм і засобів та спрямована на формування світоглядних установок особи. Іманентною ознакою цих чинників є безпосередній та цілеспрямований вплив на суб'єкта. У цьому контексті слід згадати результати моніторингу Української Гельсінської спілки з прав людини стану освіти в сфері прав людини в українських школах, а також результати опитування Центру інформації про права людини українських учителів щодо викладання прав людини в школах, які указують на елементарне незрозуміння і незнання українськими школярами своїх прав, а також на викривлене розуміння прав людини вчителями, які викладають цей курс для учнів (до речі, ці дані цілком відповідають даним зазначеним вище щодо загальноукраїнського опитування про права людини). «Що цікаво – при виконанні Національної стратегії (мається на увазі Національна стратегія у сфері прав людини, затверджена Указом Президента України від 25 серпня 2015 року № 501/2015 – Я.А.) органи влади часто ставляться до неї, як до якогось автономного документа, який повинні виконати для галочки. І коли проводяться якісь реформи, мало хто дивиться на цю Національну стратегію»[203], – зазначає координаторка моніторингу імплементації Національної стратегії у сфері прав людини Української Гельсінської спілки з прав людини Ксенія Семьоркіна. Слід зауважити, що викривлене розуміння прав людини викладається і у окремих вищих

навчальних закладах, у тому числі і тих, що готують юристів. Важливою у цьому контексті є думка С. Головатого: «Наявний в Україні юридичний навчальний матеріал загалом мало відповідає самій меті правничої професії, чим є власне *захист людських прав*. ... Такий стан різко контрастує з підходами до правничої освіти в сучасних країнах Європи, де на основі теорії *природного права* студенти здобувають знання передовсім стосовно *доктрин, принципів, інститутів, механізмів та процедур*, що стоять на сторожі людських прав» [105, с. 2]. Тому закономірним є висновок судді Конституційного Суду України: «Ось чому критичною є потреба спрямувати зусилля на стратегічно важливих напрямках не просто удосконалення, а докорінної перебудови всієї системи юридичної освіти та запровадження нової якості підготовки тих, хто заступає на посади професійної діяльності в правничій сфері. А це стосується як кожного студента правничих шкіл (передовсім університетів), так і кожного, хто там викладає, а щонайбільше – майбутнього фахівця: судді, адвоката, публічного обвинувача» [105, с. 1].

До суб'єктивних чинників слід віднести також відносини у професійному середовищі.

Серед об'єктивних чинників, на нашу думку, необхідно назвати економічну, політичну та правову системи суспільства, аксіологічні установки соціуму тощо. Так, для прикладу можна навести той факт, що не зважаючи на наявність глобальної проблеми гендерного насильства в Україні та значну, у тому числі матеріальну шкоду від нього, що підтверджує звіт Фонду Організації Об'єднаних Націй у галузі народонаселення, одним із факторів нератифікації Стамбульської конвенції Ради Європи стосовно питань запобігання насильству по відношенню до жінок, а також домашньому насильству і боротьбу з цими явищами, що була підписана Україною у 2011 році є позиція церкви [201]. Хоча такий аргумент є доволі дивним у XXI ст., особливо у державі, яка проголосила себе світською.

У аспекті нашого дослідження на особливу увагу заслуговують наукові дослідження щодо формування професійної культури юриста С.Д. Гусарева та

О.Д. Тихомирова [110]. Аналізуючи формування професійної культури юристів, вони аргументовано виділяють правове виховання, вплив сімейних стосунків та морального мікроклімату колективу [110, с. 46]. На нашу думку, важливим наслідком забуття духовних традицій українського народу є знецінення сімейних взаємин та зменшення рівня фаховості юридичних установ, тому в умовах України ХХІ ст. формуванню належної професійної кваліфікації та культури юриста можуть сприяти, передусім, європейські стандарти юридичної професії, засадами яких виступають загальнолюдські пріоритети.

Характеристикою результату формування професійної свідомості юриста С.Д. Гусарев та О.Д. Тихомиров слушно визначають її абстрактну модель (теоретична конструкція професійної свідомості юриста), фундаментальною основою якої автори називають логіко-нормативний блок. Учені впевнено стверджують, що ця модель має систему загальних вимог щодо свідомості юристів та може зазнавати певних змін, залежно від спеціалізації юридичної професії [110, с. 345]. Констатуючи в цілому комплексний системний підхід С.Д. Гусарева та О.Д. Тихомирова до вирішення проблеми формування професійної свідомості юриста, зазначимо наступне. На нашу думку, є дискусійним визначення фундаментальною основою запропонованої вченими моделі логіко-нормативного блоку. Якщо вважати цей блок фундаментальним, то можна дійти висновку, що найважливішим елементом професійної свідомості юриста є юридичні знання та логіко-нормативне мислення. У цьому випадку може виникнути ситуація, коли обізнаний у законодавстві юрист буде використовувати свої знання та навички не на захист української цивілізованої спільноти від небезпек внутрішніх та зовнішніх деструкцій, у тому числі й політичного характеру, а на досягнення, перш за все, цілей окремих політичних партій та об'єднань, що в економічному вимірі може задовольнити його хибні особистісні інтереси. З іншого боку, такий юрист може використовувати свої професійні здібності не на благо своєї держави та співвітчизників. Отже, вважаємо, що

фундаментальною основою моделі професійної свідомості юриста повинна бути духовна культура юриста в цілому та її патріотичний компонент зокрема, що буде сприяти узгодженню його професійних дій, у тому числі в політичній сфері, із загальнолюдськими цінностями.

Крім того, заслуговує на увагу аргументоване А. М. Кучуком твердження про те, що «гіперболізація наукової складової права робить процес його пізнання безкінечним, адже право має якість соціокультурності, є елементом культури відповідного «уявного товариства» (imagined communities), а культура і явища культури не пізнаються суто науковим інструментарієм. Для їх усвідомлення використовуються і позараціональні засоби – *jus est ars boni et aequi* (право – це мистецтво добра і справедливості)» [153, с. 190].

Однією з умов ефективної роботи правника є його належна поінформованість. Відтак, важливим у процесі формування професійної культури юриста є формування його інформаційної культури, яка являє собою систему знань, умінь і навичок юриста у сфері інформаційних та інформаційно-правових відносин, що покликані забезпечити його професійну діяльність. Для професіограми сучасного юриста притаманні такі елементи як професійні знання, навички та вміння, загальна освіченість та особисті якості. Саме таке поєднання здатне сформувати правову свідомість та правову культуру юриста, будує особливий світогляд та світосприйняття [233, с. 144].

Зауважимо, що окремі вітчизняні науковці виокремлюють принципи формування професійної культури юриста, які розуміються як ключові ідеї, що втілюють вимоги до необхідних якостей майбутнього фахівця. До них відносять такі принципи як: дотримання принципу верховенства права, служіння законності, дотримання й захисту законних інтересів громадян, відданості професії, професіоналізму, компетентності, постійного самовдосконалення та власної обізнаності, незалежності, об'єктивності, чесності, принциповості, добросовісності, особистої відповідальності за свої дії [251, с.57]. Однак такий підхід потребує додаткової аргументації, оскільки

назване є вимогами до юриста, а не засадами їх формування. Саме тому нами вище і було висвітлено принципи професійної культури юриста. До того ж, як бачимо, названі вимоги багато у чому виходять з «державного» бачення юриста і права як прескриптивного тексту, оскільки йдеться про служіння, законність, законні інтереси, водночас, фактично не зазначається основне для правника – захист прав людини.

Правова зарегульованість сучасного світу породжує ще одну проблему, розв'язок якої пов'язаний з дослідженням ролі та місця юриста в соціальному житті: мова йде про професіоналізм юриста, як про специфічний суспільний статус представників даної професії, так званий професійний статус.

Важливим є зауваження С. Безносова щодо найважливіших засад професіонала. Відповідно до теоретичних розробок зазначеного автора, можна зробити висновок, що в діяльності юриста-професіонала виділяються формальна та змістовна сторони. Поза межами професійної діяльності правник не може проявити себе як фахівець у кожний момент свого життя. Формально можна сприймати людину як носія юридичної професійної ролі, якщо вона навіть пасивно знаходиться на професійній території. Сутність змістовного аспекту проявляється через те, що правник як фахівець не може бути таким поза межами виконання професійних повноважень [79, с. 39]. Даний висновок робиться на підставі того, що «у сфері професійної діяльності люди можуть виявляти себе двояко – або як активний суб'єкт праці, або як пасивний об'єкт трудових маніпуляцій певного спеціаліста» [111, с. 40].

Як зазначає Є.А. Климов, професіоналізм та усі питання, що з ним пов'язані, є предметом окремої науки, що отримала назву акмеологія. На думку автора, під професіоналізмом у широкому значенні слід розуміти відповідність людини вимогам відповідної діяльності, виробництва. При цьому, професіоналізм також можна інтерпретувати і як системну організацію свідомості, психіки людини, яка містить наступні елементи: властивості людини як цілого (особистості, суб'єкта діяльності), праксис професіонала, гнозис професіонала, інформованість (знання, досвід), психодинаміку,

осмислення питань своєї статево-вікової належності у зв'язку з вимогами професії [137, с. 7-11].

Наукова література з питань професіоналізму юриста в основному дає нам культурологічний або психологічний зріз даної проблеми. Разом з тим відчутною є недостатня увага з боку юридичних наук та філософських підходів до вирішення таких проблем, як визначення критеріїв професійної придатності, професійного ризику. Якщо суб'єкт включено до системи професійних відносин, то «питання його професійності, функціональної ролі мають розглядатися також в аспектах його трудового статусу, авторитету. Проте термін «професійність» вживається як для того, щоб підкреслити якісний рівень виконання дій, операцій, так і для того, щоб звернути увагу до спеціалізованої підготовки виконавців» [104, с. 90].

Під професіоналізмом юриста варто розуміти комплексне явище, що включає систему спеціальних знань, умінь, навичок, цінностей, а також відображає ставлення до правничої діяльності, які є результатом процесу професійної соціалізації, яке виражає спрямованість на забезпечення людських прав, порядку в соціумі.

На думку сучасного дослідника С. Безносова, якісний фахівець, який досягнув висот у професійній спеціальності, повинен бути наділеним такими рисами, як постійна готовність до роботи, постійне незадоволення собою, усвідомлення потреби подальшого самовдосконалення, повна зосередженість на справі, підвищені вимоги до себе і до колег, критичне несприйняття всього, що заважає роботі, добровільне самообмеження в способі життя, у звуженні кола спілкування [83, с. 5].

Збільшення якісної підготовки юриста є одним з ключових завдань української держави. Якісна кваліфікація діяльності правника є складним соціальним явищем і як атрибут суспільства включає в себе різні аспекти, що в цілому залежать від реальних соціокультурних умов. У такому ракурсі йдеться фактично про формування професійного портрета юриста. Професійний портрет є важливим атрибутом багатьох професій у вигляді неординарності й

унікальності особистостей людей, імена яких є уособленням багатьох професій: лікар – Гіппократ, композитор – В.А.Моцарт, мореплавець – Х.Колумб, скульптор – Фідій, юрист – А.Ф.Коні. Усі вони є візитною картою своєї професії, ідеалом та зразком вірного їй служіння. За своєю сутністю професійний портрет юриста являє собою своєрідну модель, в основі якої закладено державні кваліфікаційні вимоги, яким повинні відповідати всі, хто вбачає себе як юрист-професіонал. Сформований перелік вимог є деонтологічними імперативами, які закладають основу професійного успіху.

Професіоналізм юриста вбачається в тому, що при здійсненні своїх фахових обов'язків він керувався виключно правом, що дозволить віднайти справедливе рішення. Проте справжнім фахівцем юрист може стати тільки тоді, коли в нього визріли й сформувались соціальні і духовні ідеали. Адже духовність в діяльності юриста є визначальним показником культурного розвитку, який встановлює в нашому випадку власне людське в юристові, його здатність керуватися у власній діяльності нормами соціального життя. Духовність об'єктивно вдосконалює фаховий рівень юриста, надаючи йому можливість вийти поза межі конкретної юридичної ситуації з перспективою здобуття суто юридичного результату: юрист прагне досягти більш повного осмисленого суспільно значущого результату і використання лише культурних і цивілізованих способів досягнення [233, с. 161-163]. Підтвердженням даного положення може служити вислів відомого юриста А.Коні: «Показна сторона в роботі обвинувачувачів і захисників завжди мене відштовхувала, і, не зважаючи на неминучі помилки в моїй судовій службі, я зі спокійною совістю можу сказати, що в ній не порушував свідомо ані одного з основних правил кантівської етики, тобто не дивився на людину як на засіб для досягнення будь-яких, навіть високих цілей» [226, с. 168]. Юрист зобов'язаний «не тільки здаватися, але і бути справедливим» [146, с. 54]. Щоб стати професіоналом потрібно бути зрілою особистістю. Такій особистості притаманні моральні риси, які відображають її ставлення до інших людей: безкорисливість, вірність, жертвовність, демократизм, толерантність, емоційна стійкість, такт

тощо. Крім цього духовно зріла людина володіє рисами, які виражають її ставлення до самої себе: почуття власної гідності, відповідальності за свої дії, самоконтроль, душевне і фізичне здоров'я. Саме розвинутій особистості властиві інтелектуальні риси: широта думки, уміння критично мислити.

У цьому контексті слід згадати відому справу *Riggs v. Palmer*, описану Р. Дворкіним: у 1889 р. у Сполучених Штатах Америки суд мав вирішити питання про те, чи може спадкоємець, названий в заповіті свого діда, отримати спадщину відповідно до цього заповіту навіть у тому випадку, якщо спадкоємець убив свого діда з метою отримання цієї спадщини (цивільне законодавство на той момент не передбачало положення, відповідно до якого «не може бути спадкоємцем особа, яка протиправно позбавила життя спадкодавця») [114, с. 44].

Професіоналізм юриста напряму пов'язується із самоповагою, любов'ю і шаною до своєї праці, невіддільний від неї спосіб життя. Саме усвідомлення такого підходу дає можливість правнику займатись улюбленою працею впродовж всього життя, відводячи на другий план улюблені заняття і звички, які могли б відволікати від здійснення професійних обов'язків. Очевидно, що у кожної людини є певний вид занять, які приносять йому душевне задоволення, однак це не виключає, а, навпаки, підсилює думку, що фахівець—це спосіб життя у сфері побуту, громадських справ, способі життя, почуття власної гідності [126, с. 42-43].

З погляду психології А.Маркова виділяє такі основні умови становлення професіонала: адекватна самооцінка і готовність до диференційованої оцінки свого рівня професіоналізму, уявлення людини про професію, критерії оцінки самої професії, професіоналізму в ній, а також критерії оцінки професіонала в себе [170, с. 254]. Виокремлюючи критерії професіоналізму, автор «Психології професіоналізму» наводить прагнення розвивати себе як професіонала; внутрішній локус професійного контролю, тобто пошук причин успіху/неуспіху в самому собі і в середині професії, усвідомлення в повному обсязі рис та ознак професіонала, розвиток професійної свідомості, цілісне

бачення себе як професіонала; розвиток себе засобами професії, самокомпенсація тих якостей, яких не вистачає [170, с. 40-41].

Питання визначення критеріїв фахової діяльності юриста широко висвітлені в доробку відомого соціолога В.А.Лапшова [155, с. 6-102]. Зокрема, вчений виводить власну концепцію з якісного наповнення змісту категорії «професійна культура особистості». Характерно, що до основних характеристик професійної культури він відносить рівень професійного розвитку особистості, розвиток творчого потенціалу особистості. Професіоналізм юридичної діяльності є системним утворенням і визначається наявністю конкретних особистісних якостей юриста та наявністю в нього ряду основних структурних елементів: знань, необхідних для юридичної діяльності; професійно значимих прийомів і навичок; ставлення до юридичної діяльності, професійні цінності тощо. Вказані структурні елементи потребують змістовного наповнення.

Комплекс основних елементів структури професіоналізму юриста визначають його фах або рівень його професійної підготовленості. Традиційно вважається, що кваліфікація юриста – це є його безпосередня професійна діяльність на репродуктивному рівні. Водночас під професіоналізмом юриста вважається високий рівень його професійної культури. Правова кваліфікація є узагальнюючою для всіх напрямів діяльності незалежно від посади людини з вищою юридичною освітою (прокурором, слідчим, нотаріусом, суддею, юрисконсультантом, адвокатом), визначальним у її діяльності залишається юридична кваліфікація – здійснення діяльності, пов'язаної із встановленням достовірності фактів реальної дійсності відповідно до прийнятої правової моделі. Зважаючи на умови сьогодення, постійну трансформацію законодавства, юридична кваліфікація підноситься на якісно новий рівень. Кваліфікація юриста часто вбачається як нормативний рівень функціонування, тобто рівень знань та навичок, що супроводжують особу, яка займається юридичною діяльністю. З огляду на викладене, професіоналізм можемо сприймати як рівень максимального

застосування службових засобів, а також особистих здібностей. Професіоналізм формується безпосередньо в процесі професійної діяльності, яка сприяє виробленню комплексу різноманітних прийомів вирішення питань, які постають перед юристом. Очевидно, що для цього необхідний певний проміжок часу. Саме тому професіоналізм поряд зі знаннями, уміннями і навичками супроводжується досвідом практичної роботи в конкретній галузі з виконанням встановлених посадових обов'язків. Потрібно відмітити, що наявність досвіду не є визначальним при формуванні професіоналізму, останній найбільш повно виявляється в творчому ставленні до виконання професійних обов'язків.

В цілому, в професіоналізмі юриста Слободчиков В.І. [225, с. 56-58] виділяє три складові. Перша складова – це світоглядні підвалини професійної діяльності, де вирішуються питання про цілі, сенси і цінності власної професійної діяльності. Друга складова – конкретні прийоми і засоби виконання конкретної професійної дії: «професіоналізм – володіння методами своєї роботи», зокрема виділяє Попова А.Д. [199, с. 11]. Під третьою складовою слід розуміти зміст і форми професійної свідомості, тобто характеристика технологій та загальних засобів організації власної професійної діяльності.

У контексті нашого дослідження йдеться про професійну правосвідомість. Правосвідомість – це особливий рівень правосвідомості суспільства, носієм якої є юристи, які професійно займаються фаховою діяльністю, на що акцентує увагу Соколов Н.Я. [230, с. 10]. Але варто уточнити, що головним критерієм виділення групи – носія професійної правосвідомості – є не наявність юридичної освіти, а діяльність, пов'язана із застосуванням права.

Особливістю професійної правосвідомості є те, що вона має відповідати певним критеріям. Професійна правосвідомість характеризується високим рівнем правових знань, при чому важливо не тільки ґрунтовне знання нормативно-правових актів, але й усвідомлення та сприйняття в якості

керівництва до дій основних правових принципів (принцип презумпції невинуватості, принцип рівності всіх перед законом тощо). Також професійна правосвідомість характеризується високою повагою до права і прав людини, готовністю захищати право та відданістю загальнолюдським і демократичним цінностям. «Професійна правосвідомість – це обов’язковий атрибут цивілізованої держави» [199]. З огляду на це можемо виокремити ряд ключових соціальних факторів, які визначають процес формування специфіки даного виду професійної правосвідомості. Зауважимо, що до соціальних факторів відносимо соціальне середовище в широкому (соціально-економічна система суспільства в цілому) і вузькому (безпосереднє соціальне оточення людини) значенні.

Таким чином, процес формування професійної свідомості правника зазнає впливу низки факторів, серед яких слід виокремити наступні:

- політичний (так, наприклад, прокуратура підтримує публічне обвинувачення в суді, здійснює представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом);
- правовий (правник є своєрідним засобом забезпечення реалізації правових принципів, утілення відповідної ідеології та теорії розуміння права);
- психологічний (зумовлений специфікою правничої практичної діяльності, яка переважно має відношення до розв’язання юридичних конфліктів, що, у свою чергу, спричиняє необхідність урахування положень психології, уміння провадити мирне урегулювання проблеми тощо).

Таким чином, професіоналізм у практичній правничій діяльності проявляється у тому, що стає іманентною рисою людини, яка провадить цю діяльність, відтак, важко (якщо це можливо) відокремити особу юриста від особи загалом, саме тому моральні та інші вимоги до правника включають у себе вимоги і до поведінки поза межами виконання професійних повноважень.

1.4. Нормативно-правове регулювання професійної культури юриста

Зважаючи на значимість професійної діяльності юристів, а також ураховуючи те, що результати їх роботи позначаються на житті людей, окремої увагу потребує питання нормативного регулювання правничої діяльності у контексті вимог до юриста. Слід зауважити, що такі вимоги слід вирізняти серед низки інших, які висуваються суспільством до юриста та відображають ідеальний тип правника, не маючи при цьому зовнішнього державного чи суспільного примусу як засобу їх забезпечення.

Як вважає Алексеева Ж.М., вимоги до професійної культури юриста – це звід норм, які регулюють поведінку правника, включаючи і поведінку поза межами виконання професійних повноважень, і які відповідають чинним законам та нормативним документам. У цілому основні принципи професійної культури містять в собі елементи загальної етики та моралі. Професійна культура юриста охоплює систему взаємоперехідних, взаємообумовлених відносин, які виникають під час здійснення юридичної діяльності: ставлення спеціалістів до об'єктів праці (суддя – підсудний, адвокат – підзахисний, слідчий – обвинувачений тощо), відносини юриста з колегами, ставлення юриста до суспільства та до держави [60, с. 65]. Водночас, слід зауважити, що окреслене питання є доволі складним, оскільки у першу чергу стосується регулювання таких категорій як «гідність», «відношення», «справедливість» та ін. Тому черговий раз згадаємо Лон Л. Фуллера, який виокремив поняття мораль-прагнення і мораль-обов'язок, пояснюючи наступним чином їх відмінності: вони є кінцями умовної вертикальної шкали: мораль-прагнення перебуває на верхній частині, мораль-обов'язок – на нижній. «Десь на цій шкалі є невидима позначка, що відповідає межі, де закінчується тиск обов'язку й починається претензія на досконалість. Над усією сферою моральної аргументації домінує велика неоголошена війна за місцезнаходження цієї позначки. Дехто намагається підштовхнути її вище;

інші прагнуть опустити її нижче» [246, с. 18]. При цьому, якщо вести мову про юристів, то до них, як і до політиків, учителів та лікарів існують підвищені вимоги, відповідно умовна позначка переміщується у верхню частину школи Фуллера. Однак, зважаючи на моральний аспект питання, його не можна у повній мірі врегулювати, використовуючи юридичні засоби. На це чітко вказує теорія правового регулювання з її класичним виокремленням предмету та методу правового регулювання. Предметом правового регулювання можуть бути лише ті суспільні відносини, які можна врегулювати і які потребують такого регулювання (водночас не слід забувати і підхід, обґрунтований В.Н. Протасовим, відповідно до якого право не регулює суспільні відносини, воно визначає поведінку суб'єктів [205, с. 30]). Тож виникає питання про можливість урегулювання юридичними засобами моральних вимог до юриста. Зауважимо, що у межах американської правової традиції це питання є предметом регулювання професійних об'єднань правників.

Загалом, на нашу думку, існуючі норми, які регулюють професійну культуру юриста, можна класифікувати наступним чином.

Першу групу складають міжнародні стандарти професійної діяльності юристів. Міжнародні стандарти професійної діяльності юристів – це загальні етичні норми і принципи, які визначають вимоги до юристів та їх діяльності з метою гуманізації суспільних відносин, укріплення верховенства права і правопорядку у кожній країні світу.

Серед цих норм слід виокремити наступні: «Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя у відношенні неповнолітніх» (1985) [36]; «Міжнародний кодекс етики», схвалений Міжнародною організацією адвокатів Європейського Союзу і прийнятий у Ліоні в листопаді 1998 року [33]. Також необхідно відзначити ст.11 Загальної декларації прав людини [30] та ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [34] та ін.

Набуття та розвиток професійної самосвідомості означає, що професія досягає таких якісних характеристик, які відрізняють її від інших видів

діяльності. Ці характеристики виявляються в здатності професії до самоврегулювання, яке втілюється у сформованих правилах, приведення їх до оформлення в єдиний документ. Приписи цих документів набувають якості нормативності, поширюючись на всіх представників даної професії. Можна стверджувати, що міжнародні стандарти є вихідними положеннями, які мають або повинні мати однакову силу в державах з демократичним державно-правовим режимом. «Влада, професійні асоціації юристів і навчальні заклади забезпечують належну кваліфікацію і підготовку юристів й знання ними професійних ідеалів і моральних обов'язків, а також прав людини й основних свобод, визнаних національним і міжнародним правом» [37], – зазначається у Основних принципах про роль юристів, прийнятих Восьмим Конгресом Організації Об'єднаних Націй із запобігання злочинності та поводженню з правопорушниками (Гавана, 27 серпня - 7 вересня 1990 року).

Зауважимо, що міжнародними документами визначено особливості дисциплінарної відповідальності правника. Так, відповідно до Стандартів незалежності юридичної професії, прийнятих на конференції Міжнародної асоціації юристів у вересні 1990 р. у місті Нью-Йорку у кожному регіоні повинна бути утворена одна чи більше незалежних самокерованих асоціацій юристів, визнаних чинним законодавством, чий виконавчий орган повинен бути вільно обраний усіма співчленами без якого-небудь втручання інших органів або осіб. Це положення має реалізовуватися незалежно від права організувати чи вступати, крім того, в інші професійні асоціації адвокатів і юристів. Асоціації мають затверджувати і реалізовувати на практиці свій професійний кодекс [41].

Водночас слід відмітити, що означені норми переважно належать до *soft law*, яке переважна більшість вітчизняних юристів, у тому числі науковців, не сприймає як право через відсутність такої ознаки, як забезпеченість з боку держави через застосування у разі необхідності державного примусу. Ми не погоджуємось з таким підходом, зважаючи на саму сутність і природу права, яке, у першу чергу, є не примусом, а порядком. Крім того, будучи своєрідною

«заявою про наміри» саме у дусі права (гідності, справедливості тощо) і буде реалізувати ці наміри, саме це і буде вважатися правовим. Як влучно зазначив А.М. Кучук: «Для людини, вихованої у дусі лібералізму вони не є «пустими словами», абстракціями, а виступають як чітке правило, яке потребує реалізації у суспільних відносинах. Для людини ж вихованої у дусі авторитаризму/тоталітаризму (за яких превалює нормативістське розуміння права), звісно вони не розглядаються як чіткі норми, бо вони не мають трьохчленної структури (хоча в теорії права і до сьогодні актуальними є інші підходи до розгляду структури норми права, зокрема двохчленна, а також нагадаємо, що гіпотеза, диспозиція і санкція виокремлюються не як елементи норми права, а як елементи логічної норми права) і для їх реалізації необхідно видати низку законів, а потім підзаконних нормативно-правових актів, які детально визначають процедуру їх втілення, створити механізм їх реалізації (і бажано не один), з системою контролюючих і наглядових органів» [153, с. 215]. Крім цього, суддя Конституційного Суду України С.П. Головатий у розбіжній думці у справі щодо відкриття конституційного провадження за конституційним поданням 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису частини сьомої статті 208 Регламенту Верховної Ради України, затвердженого Законом України «Про Регламент Верховної Ради України», Постанови Верховної Ради України «Про призначення Денісової Л.Л. Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини» (справа № 1-220/2018(2758/18) (Ухвала Великої палати Конституційного Суду України від 29 серпня 2018 року № 50-у/2018) зазначає: «А що стосується джерел міжнародного права, то хоча вони й належать до так званого м'якого права, це не означає, що держава може нехтувати ними, бо за своїм юридичним значенням вони відіграють роль міжнародних стандартів у конкретній ділянці спільного європейського правового простору» [55].

Другу групу складають Конституція та закони України, які регулюють особливості та окремі процедури здійснення правничої практичної діяльності.

Законами, які визначають загальні вимоги до юридичної професії можна визначити Закон України «Про інформацію» [14], Закон України «Про запобігання корупції» [15], Закон України «Про звернення громадян» [16], Кодекс законів про працю [17], Закон України «Про захист суспільної моралі» [18], Кримінальний процесуальний кодекс України [4] та інші. Нормативно-правовим актом, який регулює здійснення професійної юридичної діяльності державними службовцями є Закон України «Про державну службу» прийнятий 10 грудня 2015 року, який визначає принципи, правові та організаційні норми забезпечення публічної, професійної, політично неупередженої, ефективної, орієнтованої на громадян державної служби, яка діє в інтересах держави і суспільства, а також принципи реалізації громадянами України права рівного доступу до державної служби, що базується на їхніх особистих якостях та досягненнях [19].

До законів, які впливають на професійну культуру тієї чи іншої юридичної професії можна віднести:

- Закон України «Про Національну поліцію» [10] прийнятий 2 липня 2015 року;
- Закон України «Про прокуратуру» прийнятий 14 жовтня 2014 року, який вступив в силу з 2015 року [12];
- Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» прийнятий 5 липня 2012 року [3];
- Закон України «Про нотаріат» прийнятий 5 вересня 1993 року [20];
- Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року, який визначає основи діяльності органів Державної податкової служби [21];
- Закон України «Про Службу безпеки України» прийнятий 25 березня 1992 року [22];
- Закон України «Про судоустрій та статус суддів» прийнятий 2 червня 2016 року [2];
- Інші законодавчі акти.

Означена група нормативно-правового регулювання визначає організацію і діяльність окремих правничих професій, а також закріплює процесуальний порядок провадження окремих правових дій, форми і методи взаємодії юристів з органами державної влади тощо.

Третю групу складають корпоративні норми. Як ми зазначали, зокрема у Сполучених Штатах Америки саме ця група нормативного регулювання професійної діяльності та культури юриста є найбільш значима у тому сенсі, що саме через корпоративні норми відбувається деталізація абстрактних приписів нормативно-правового регулювання.

Окремими професійними групами юристів були прийняті:

- Кодекс суддівської етики, затверджений XI черговим з'їздом суддів 22 лютого 2013 р. [43];
- Кодекс професійної етики та поведінки працівників прокуратури, схвалений Всеукраїнською конференцією працівників прокуратури 28 листопада 2012 р. та затверджений наказом Генерального прокурора України від 28 листопада 2012 р. № 123 [44];
- Правила професійної етики нотаріусів України прийнятий 4 жовтня 2013 року затверджені наказом Міністерства юстиції України [48];
- Правила адвокатської етики прийняті 9 червня 2017 року затверджені З'їздом адвокатів України [47];
- Загальні правила поведінки державного службовця прийняті 4 серпня 2010 року Головним управлінням державної служби України [42];
- інші корпоративні акти.

Такі професійні кодекси, стандарти, правила є обов'язковими при проведенні оцінки, атестації, зарахуванні до кадрового резерву, призначенні на посаду, а також для оформлення характеристики чи рекомендації.

Водночас, слід зазначити, що Стандарти професійної етики нотаріусів були схвалені Першим всеукраїнським з'їздом нотаріусів 29 березня 2013 р. Правила професійної етики нотаріусів України, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 4 жовтня 2013 р. № 2104/5 (зареєстровані 9

жовтня 2013 р.), відповідно набули статусу підзаконного нормативно-правового акту, відтак, вони є не корпоративними нормами, а нормами права.

У країнах Західної Європи та США широко поширена практика збору, систематизації і публікації етичних норм-стандартів юристів-професіоналів. В Україні поки що ще не проводилася подібна робота, не проведена систематизація таких документів. Хоча слід зазначити, що з кінця ХХ століття в нашій країні інтенсифікувалися процеси розробки та прийняття етичних правил для юристів. Така робота покликана до життя нагальними потребами сьогодення: проблемою підвищення ефективності досягнення професійного результату та забезпеченням сприятливих умов для користування їх послугами.

Окремо доцільно розглянути відображення правил адвокатської діяльності та етики в законодавстві України, як прикладу регулювання професійної діяльності юристів в Україні.

У п. 14 Основних принципів про роль юристів (Basic Principles on the Role of Lawyers), затверджених VIII Конгресом ООН про запобігання злочинам 27.08.1990 р. – 07.09.1990 р., стверджується, що надаючи правову допомогу громадянам в процесі здійснення правосуддя, юристи повинні неухильно дотримуватися прав людини й основних свобод, визнаних вітчизняним і міжнародним правом, беззастережно діяти професійно і сумлінно, відповідно до права і визнаних професійно-етичних норм [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**].

Текст цього важливого для правника у всьому світі документу містить низку положень, що стосуються професійної етики правника. Серед таких положень слід виокремити наступні:

- в преамбулі документа указується, що професійним асоціаціям юристів приділяється основна роль у забезпеченні дотримання професійних норм і етики в захисті своїх членів від переслідування і неправомірних обмежень і посягань;
- у п. 9 зазначено, що влада, професійні асоціації правників і

навчальні заклади покликані забезпечувати належну кваліфікацію і фахову підготовку юристів, приділяти багато уваги щодо прищеплення їм професійних ідеалів, моральних якостей, а також ключових положень про права людини й основні свободи, що визнаються національним і міжнародним законодавством;

- у п. п. «с» п. 16 передбачено, що влада забезпечує, щоб юристи не піддавалися судовому переслідуванню і судовим, адміністративним, економічним або іншим санкціям за будь-які дії, вчинені відповідно до визнаних професійних обов'язків, норм і етики, а також погрозам такого переслідування і санкцій;

- у п. 23 зазначається, що правники, як і інша частина громадян, мають право на свободу висловлювання, переконань і зібрань. Реалізуючи ці права, правники у власних діях повинні керуватися правом і поширеними нормами та професійною етикою фахівця;

- у п. 25 передбачено, що професійні асоціації юристів співпрацюють з владою з метою забезпечення, реального і рівного доступу до юридичного обслуговування та можливістю без неправомірного втручання консультувати і надавати допомогу клієнтам згідно закону і чинних професійних шаблонів та етичних норм;

- у п. 29 зазначено, що всі дисциплінарні заходи кваліфікуються згідно кодексу професійної поведінки й інших визнаних стандартів і професійної етики юриста й у аспекті цих принципів.

Подібні положення закріплені у Рекомендації R(2000)21 Комітету Міністрів Ради Європи державам-учасницям від 25 жовтня 2000 року. Важливими міжнародними документами, що регулюють професійну етику адвокатів у Європі, є Хартія основоположних принципів європейської юридичної професії (Charter of Core Principles of the European Legal Profession), прийнята Радою адвокатських асоціацій та правових товариств Європи 25 листопада 2006 року, а також Кодекс поведінки Європейських адвокатів (Code

of Conduct for European Lawyers), прийнятий цією ж організацією 28 жовтня 1988 року [151].

Зауважимо, що до недавнього часу адвокати в Україні керувалися Правилами адвокатської етики, схваленими Вищою кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатури при Кабінеті Міністрів України, яка діяла на підставі відповідного положення, затвердженого указом Президента України). Означене прямо указує на «державницьке» спрямування національної правової системи та мінімізування самоврядності правничих організацій, розширивши предмет правового регулювання на морально-етичні відносини (що властиво державі з недемократичним державно-правовим режимом). Хоча, зазначені Правила закріплювали 10 основних принципів адвокатської етики, вводили нову термінологію (клієнт, гонорар тощо), визначали істотні умови угоди про надання правової допомоги [151].

Дещо змінило ситуацію прийняття Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 р., у якому певним чином урегульовувалось питання реалізації адвокатами Правил адвокатської етики [3]. Так, означений нормативно-правовий акт містив наступні приписи щодо професійної етики адвокатів:

- кваліфікаційний іспит полягає у виявленні особи, яка має намір стати адвокатом, в тому числі теоретичних знань з адвокатської етики (ч. 2 ст. 9 Закону);
- обов'язок про неухильне дотримання правил адвокатської етики міститься в оновленому тексті адвокатської присяги (ч. 1 ст. 11 Закону);
- в межах здійснення професійної діяльності адвокат може вчиняти будь-які дії, що не заборонені законом, а також правилами адвокатської етики та відповідним договором щодо надання правової допомоги (ч. 1 ст. 20 Закону);
- обов'язок непорушення присяги адвоката України та відповідних правил адвокатської етики визначається одним із професійних обов'язків адвоката (п. 1 ч. 1 ст. 21 Закону);
- суть договору про надання правової допомоги не повинна йти врозріз із

присягою адвоката України та відповідними правилами адвокатської етики (ч. 5 ст. 27 Закону);

- адвокат не має права укладати договір про надання правової допомоги, або ж він зобов'язаний відмовитися від реалізації договору, що укладений адвокатом, відповідним адвокатським бюро чи адвокатським об'єднанням, якщо результат, досягнення якого бажає клієнт, або засоби його досягнення, на яких він наполягає, суперечать правилам адвокатської етики (п. 2 ч. 1 ст. 28 Закону);

- порушення правил адвокатської етики є дисциплінарним проступком (п. 3 ч. 2 ст. 34 Закону);

- систематичне або грубе одноразове порушення правил адвокатської етики є однією з виключних підстав для накладення на адвоката дисциплінарного стягнення у вигляді зупинення права на заняття адвокатською діяльністю (п. 3 ч. 2 ст. 31 Закону);

- подібне порушення, що підриває авторитет адвокатури України, є однією з виключних підстав для накладення на адвоката дисциплінарного стягнення у вигляді позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю (п. 4 ч. 2 ст. 32 Закону);

- про надзвичайну важливість правил адвокатської етики для адвокатів в Україні свідчить те, що виключну компетенцію щодо їх затвердження має з'їзд адвокатів України (п. 3 ч. 7 ст. 54 Закону).

Потрібно зауважити, що відповідно до ч. 5 п. 14 Порядку підвищення кваліфікації адвокатами України, який затверджений рішенням Ради адвокатів України від 16 лютого 2013 року №85, адвокат повинен здобути не менше як 6 залікових балів (з необхідних 30) за навчання відповідно з адвокатської етики та стандартів фахової діяльності впродовж 3-річного періоду оцінювання підвищення кваліфікації [52].

Зміни чинного законодавства в Україні, зокрема прийняття Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [3], Закону України «Про безоплатну правову допомогу» [23], Кримінального процесуального кодексу

України [4] зумовили необхідність прийняття нової редакції Правил адвокатської етики, які були затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 9 червня 2017 року.

В нових Правилах адвокатської етики від 9 червня 2017 року отримала розвиток низка наступних положень. Насамперед, це зміни, пов'язані із введенням поняття «професійна правнича допомога», яке закріплене в ст. 10 Закону «Про судоустрій та статус суддів». Модернізовано Правила стосовно діяльності адвокатів, які взаємодіють з центрами безоплатної правової допомоги.

Адвокатський професійний етичний кодекс доповнено новим розділом VIII – «Дотримання норм адвокатської етики при використанні мережі Інтернет». У цьому розділі доволі детально розписані принципи поведінки адвокатів у соціальних мережах. У змінених Правилах адвокатської етики зазначається, що адвокат може користуватися соціальними мережами Twitter, LinkedIn, Facebook, Pinterest, Tumblr, Google Plus+, Flickr, Instagram, MySpace та іншими, інтернет-форумами, проте адвокат може розміщувати, коментувати лише ту інформацію, використання якої не завдає шкоди авторитету адвокатів та адвокатури в цілому.

Відповідно до професійного етичного кодексу, адвокат при здійсненні спілкування з іншими учасниками соціальних мереж, Інтернет-форумів та інших форм спілкування в мережі Інтернет, в тому числі розміщенні коментарів та контенту, повинен враховувати наслідки такого спілкування для професійної незалежності адвоката у майбутньому при здійсненні адвокатської діяльності. При користуванні соціальними мережами, інтернет-форумами та іншими формами спілкування в мережі Інтернет адвокат повинен приймати до уваги обмеження, що встановлені для адвокатської діяльності в частині повноти та сприйняття інформації, забезпечення її конфіденційності та збереження [215].

Доволі чітко правила професійної етики визначають вимоги до висловлювання адвоката у соціальних мережах. Так, висловлювання адвоката

в соціальних мережах, інтернет-форумах та інших формах спілкування в мережі Інтернет не повинні мати притаманний правовий нігілізм, будь-який вид агресії, ворожнечі і нетерпимості. Адвокат зобов'язаний вести себе шанобливо і не допускати образливої поведінки. Будь-які заяви, коментарі адвоката в соціальних мережах, інтернет-форумах та інших формах спілкування в мережі інтернет, в тому числі під час обговорення і роз'яснення правових норм, особливостей судочинства, дій його учасників, повинні бути відповідальними, достовірними і не вводити в оману [215].

Адвокат не може висловлювати в соціальних мережах, інтернет-форумах та інших формах спілкування в мережі інтернет заяви від імені адвокатської спільноти і видавати свою думку за її спільну думку, а також повинен урахувати чи відповідають його дії в соціальних мережах іміджу та статусу адвоката. Крім того, забороняється розміщення інформації, пов'язаної із здійсненням адвокатської діяльності, в публічному доступі в соціальних мережах інтернет-форумах та інших формах спілкування в мережі інтернет без попередньої письмової згоди клієнта [215].

На прикладі професії адвокатів ми проаналізували основні юридичні вимоги до професійної діяльності юриста, майже аналогічно ці питання регулюються щодо інших юридичних професій.

Висновки до Розділу 1

1. Одним з визначальних факторів розширення суб'єктного складу дослідження питання професійної культури юриста стало розширення можливостей громадян щодо участі у здійсненні правосуддя, виокремленням і формуванням громадянського суспільства, яке і сформувало низку вимог щодо «якостей» правника, які дозволять забезпечити справедливість розв'язання юридичного конфлікту, неупередженість суб'єкта прийняття такого рішення та унеможливлять заняття юридичною діяльністю особам з низькими морально-діловими якостями. При цьому роль та особливості

професійної діяльності юристів слід розглядати, зважаючи на принцип правового поліцентризму, відносно конкретної правової системи.

Професійна культура юриста будучи складним, як за змістом, так і структурою, явищем, уособлює собою субкультуру загальної культури особи, сутність якої визначається онтологією правничої професії та відображає, з одного боку, очікування соціуму щодо професійної діяльності юриста, а з другого боку, досвід діяльності правників як духовний, так і матеріальний.

Сучасні тенденції розвитку українського суспільства та його правової системи вказують на значний вплив юристів на політичні та державотворчі процеси. Професійна культура юриста є одним з важливих факторів становлення України як правової, демократичної держави та її економічного розвитку.

2. У юридичній літературі відсутній єдиний підхід до розуміння змісту, а також структури професійної культури юриста. При цьому і до сьогодні значна частина науковців визначає досліджуване явище через визначальну роль у його онтологічному бутті закону. Саме тому у сучасних умовах розвитку української державності існує необхідність переосмислення досліджуваної категорії, виходячи з принципу верховенства права та природно-правового праворозуміння, які передбачають потребу формування правника, для якого соціальною цінністю є правовий пуризм, людина, її права і свободи.

Діяльність юриста має ґрунтуватися на принципах гуманізму, справедливості та верховенства права, які виступають своєрідною світоглядною системою координат, що дозволяє розв'язати юридичний конфлікт та прийняти відповідне рішення. При цьому означені принципи вимагають від юриста застосування активних дій для протидії несправедливому закону.

3. Перманентність процесу формування професійної культури юриста є фактором ускладнення його диференціації. Водночас, використання логічного

прийому екстраполяції та методу правового моделювання дозволяють виокремити три етапи формування професійної культури юриста:

- етап усвідомлення здобувачем вищої освіти призначення юриста, ознайомлення з функціональними обов'язками та особливостями роботи тієї чи іншої юридичної професії. Важливе значення на цьому етапі займає опанування такими світоглядними дисциплінами як філософія права, теорія права, професійна етика тощо;

- етап формування юриста як професіонала характеризується набуттям правничого досвіду, виробленням власного стилю і супроводжується усвідомленням недоліків правового регулювання, зокрема колізійністю юридичних приписів, наявністю прогалин у законодавстві та виробленням установки на захист прав людини;

- етап перманентного удосконалення майстерності, що характеризується постійною роботою правника над собою, підвищенням власної кваліфікації.

Інтенція наукової думки щодо питання професійності юриста відбувається на культурологічному або психологічному аспектах. Разом з тим відчутною є недостатня увага з боку юридичних наук та філософських підходів до вирішення таких проблем, як визначення критеріїв професійної придатності, професійного ризику. Юрист-професіонал, за визначенням, є людиною високої кваліфікації, який не лише на належному рівні знає положення чинного законодавства, але і має чітке уявлення про особливості національної правової системи, може застосовувати принципи права, у тому числі і загальновизнані принципи міжнародного права, знає правову теорію.

4. Аналіз морально-професійних, морально-етичних кодексів, статутів, зводів норм у сфері правничої практичної діяльності дозволяє зробити висновок про те, що їх текст містить у найбільш загальному вигляді дескрипцію вимог моралі до правника, що відображають теоретичну ідеальну модель юриста у конкретному соціумі.

Нормативне регулювання (як правове, так і корпоративне) професійної етики юриста в Україні зазнало суттєвих змін протягом останніх п'яти років і

пов'язане з імплементацією європейських правових концептів до чинного законодавства та переходом від розуміння юриста як представника держави до його інтерпретації, як представника громадянського суспільства, що є важливим для адаптації професійних реалій до потреб українського соціуму.

Диференціація юридичної праці, що постійно посилюється, є фактором постановки перед спеціалістами різних напрямів професійних проблем, які не можна розв'язати виходячи лише зі знання чинного законодавства. Тому головним завданням суб'єктів нормотворення у сфері професійної культури є формулювання і впровадження у професійне середовище принципів, які спрямовані на вирішення професійних проблем та спірних ситуацій, попередження зловживань у різних сферах професійної діяльності юриста. Доцільним є розроблення кодексу професійної поведінки юриста, в якому будуть уніфіковані норми, що регулюватимуть професійну діяльність представників окремих юридичних професій.

РОЗДІЛ 2. КЛАСИФІКАЦІЯ ВИДІВ КУЛЬТУР, ЯКІ ВХОДЯТЬ ДО СКЛАДУ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ЮРИСТА

2.1. Правова культура юриста

У попередніх параграфах вже відзначалось, що в юридичній науковій та навчальній літературі виокремлюється різна кількість та називаються різні складові професійної культури юриста. Однак, майже відсутня дискусія щодо належності до неї таких елементів як: правова, моральна, економічна та політична культури юриста, які і будуть розглянуті у цьому розділі. Саме названі елементи, на нашу думку, є визначальними для формування юриста-професіонала, що відповідають вимогам сьогодення та мають бути його іманентною складовою юриста як в періоди стабільного розвитку суспільства, так і транзитивний період, у якому і перебуває на сьогодні Україна.

Процес утвердження української державності, входження в європейське і світове співтовариство, розбудова громадянського суспільства та правової держави потребують якісної правової культури суспільства, зокрема фахівців у сфері права. Професія правника на сьогоднішній день відзначається з-поміж інших рядом специфічних властивостей, що тісно переплітаються з тими обов'язками, які вони виконують у суспільстві. Сюди відноситься захист прав і свобод людини, боротьба з правопорушеннями, у тому числі і тих, що учиняються представниками органів публічної влади, розв'язання різноманітних правових питань, що напряму пов'язано з правовою культурою юриста, ознакою якої є поєднання в собі високої кваліфікованої підготовки та багатого духовного наповнення фахівця права [167].

В умовах сьогодення високий рівень фахової культури правника надзвичайно затребуваний, оскільки саме від цього залежить якісне розв'язання актуальних проблем державотворчого процесу. Важливо, що в умовах розвитку сучасного суспільства, масштабних змін в багатьох сферах

діяльності людини (політичній, економічній, соціальній, духовній) природно здійснюються певні перетворення у сфері права, основах та специфіці юридичної діяльності, спеціалізації правової практики.

Такий стан речей зумовлений рядом факторів. Насамперед можемо спостерігати зростання значення і престижності юридичної діяльності. Саме юридична діяльність дедалі більше актуалізується в суспільстві на різних рівнях державно-політичної системи соціального середовища, і є важливим фактором розбудови громадянського суспільства і правової держави.

Крім того, у зв'язку із забезпеченням захисту прав та інтересів людини, запровадженням норм міжнародного права у внутрішнє законодавство України перед правниками постають актуальні завдання стосовно модернізації форм і методів діяльності в сучасному суспільстві.

Оновлення ключових сфер життєдіяльності суспільства однозначно потребує істотних змін, нових парадигм як у сутності правового регулювання відносин в політичній, економічній, соціальній та духовній сферах, так і нових методів і форм упровадження сучасного законодавства [167].

Правова культура, у тому числі і як складова професійної культури юриста, була предметом дослідження таких науковців як С. Алексєєв, І. Воронова, Л. Герасіна, О. Данильян, О. Дзьобань, Є. Аграновська, Г. Клімова, М. Панов, С. Сливка, Ю. Тодика, О. Петришин, С. Максимов, М. Требін та ін. Аналіз праць указаних авторів дозволяє сформулювати такі основні положення щодо предмету нашого дослідження. Правова культура юриста і правова культура суспільства співвідносяться як частина і ціле, однак, правова культура юриста передбачає критичне і творче осмислення правових норм, законів і правових явищ з точки зору їх гуманістичного, демократичного і морального змісту. Відзначимо, що правова культура юриста має бути зорієнтована на духовно-філософське усвідомлення духу природного і змісту позитивного права.

Більшість дослідників правової культури юриста вважають, що досліджуване явище передбачає такі складові:

- знання чинного законодавства;
- переконаність у необхідності й актуалізації правових норм і відповідних законів, потрібних для функціонування суспільства;
- здатність застосовувати правовий інструментарій (закони, правові акти тощо) у повсякденній діяльності.

Правова культура ідентифікується як єдність чуттєвого і раціонального у професійній діяльності юриста, тобто чуттєве і раціональне визначають зміст і рівень правової культури правника. Традиційно вважається, що правове почуття є результатом правової свідомості або її дією, тобто зовнішньою оболонкою. Адекватну фахову орієнтацію юриста визначає взаємозумовленість між чуттєвим та раціональним.

Отже, у правовій культурі юриста чуттєве і раціональне взаємодіють. Очевидно, що це пов'язано із зростанням поваги до права, духовності і моральної відповідальності.

На думку Б. Чупринського, з якою ми цілком погоджуємось, юрист зобов'язаний володіти високорозвиненим правовим мисленням, бути здатним до швидкого аналізу, логічного виведення суджень, потрібних для прийняття правильних правових рішень. Розвинуте теоретичне мислення – це здатність особистості до засвоєння на високому рівні правових знань, узагальнення, розуміння наукових основ і принципів розвитку тих чи інших правових знань; уміння передбачати залежність і закономірність існування суттєвих зв'язків між правовими явищами [252].

Як зазначає вітчизняний науковець І. Г. Кириченко, роль правових знань у формуванні професійної культури майбутнього юриста визначається так, що вони є основою, на якій ґрунтуються правові погляди, уявлення, переконання, визначаються спрямованість та установки поведінки. Правові знання надають можливість юристам сформулювати правильні правові переконання, правове мислення, правові установки, які не суперечать закону й допомагають обрати відповідний варіант поведінки. Адже юрист повинен не лише володіти знаннями окремих юридичних норм, а й проявляти широку правознавчу

освіченість, розуміти характерні тенденції та закономірності еволюції і збагачення законотворчої практики суспільства. Це важливо тому, що саме такий рівень і характер юридичної освіти може спонукати правозахисників не лише до відповідального, а й насамперед шанобливого ставлення до правових цінностей у житті людини [134, с. 18]. З наведеною тезою не можна погодитися повною мірою, оскільки, як ми зазначали вище, у сучасних умовах розвитку українського соціуму йдеться не стільки про верховенство закону, який фактично ототожнювався з правом, оскільки превалював нормативістський підхід до розуміння права, а про верховенство права, яке апріорі не може передбачати «правові установки, які не суперечать закону» через низку причин:

- по-перше, існують два конституційні принципи щодо регулювання поведінки суб'єктів суспільних відносин, один з яких – дозволено лише те, що прямо дозволено законом – стосується представників органів державної влади та місцевого самоврядування (ч. 2 ст. 19 Конституції України), другий – дозволено усе, що прямо не заборонено законом – громадян (ч. 1 ст. 19 Конституції України). Тому закон, у першу чергу, стосується органів публічної влади, у ньому має бути чітко і доступно для громадян викладено порядок діяльності державних органів, щоб робити дії останніх передбачуваними. Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що «втручання не може розглядатися як таке, що було здійснене «згідно закону», оскільки законодавство України не визначає з достатньою чіткістю межі та умови здійснення органами влади своїх дискреційних повноважень у сфері, про яку йдеться, та не передбачає достатніх гарантій захисту від свавілля при застосуванні таких заходів» [278]. Так само як і адресатом прав людини є саме держава, органи публічної влади, які, відповідно, і є потенційними порушниками людських прав. Це прояв таких властивостей людських прав як вертикальність, правам людини відповідають обов'язки держави (а не іншої людини), тому що вони є природними і належать людині від народження, а не надаються державою:

«Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [1];

- по-друге, черговий раз наголосимо, що радянська правова система базувалася на нормативістському розумінні права, яке було доповнено радянською ідеологією і право розумілося як сукупність правил людської поведінки, що устанавлюються державною владою, як владою пануючого у суспільстві класу, а також звичаїв і правил співжиття, які санкціоновані державною владою і які реалізуються в примусовому порядку за допомогою державного апарату, з метою охорони, закріплення і розвитку суспільних відносин і порядків, вигідних і бажаних для пануючого класу [102, с. 40-41] і розглядалось як засіб поневолення людей. Державі вигідно, щоб лише вона була суб'єктом творення права, адже тоді усі її акти, у тому числі і ті, які порушують права людини, непропорційно їх обмежують будуть вважатися правовими. За таких умов і йдеться про законслухняність, верховенство закону чи верховенство правового закону. «Однак, – зазначає А.М. Кучук, – ні верховенство права не може бути реалізоване, ні правова держава не може бути розбудована у суспільстві, в якому превалює легізм. Ототожнення права і закону, називання закону правом може мати трагічні наслідки [152, с. 22]. Доволі чітко це простежується у Китаї за часів превалювання легізму, а також у Радянському Союзі.

Природне розуміння права інше явище розглядає як право, ним може бути і справедливість, і результат волевиявлення трансцендентної еманациї та ін. Однак, у будь-якому разі право не обмежується законом. Більш того, сам закон як прескриптивний текст має бути перевірений на відповідність праву. До речі, саме у цьому контексті із компетенції Конституційного Суду України було вилучено положення про тлумачення законів, оскільки це робило можливим ототожнення права та закону, втрачався об'єкт конституційного контролю – закон. Саме тому і був запроваджений інститут конституційної

скарги, що передбачає можливість визнання неконституційним нормативно-правового акту, що має вищу юридичну силу – закон. «Неякісні» прескриптивні тексти, будучи несправедливими не набувають якості права, відтак не можуть розглядатися як регулятори суспільних відносин. Згадаємо так звані диктаторські закони 16 січня 2014 року.

Саме тому правова культура сучасного юриста не може ґрунтуватися на ототожненні права і закону та виходити з превалювання нормативістського розуміння права, її основою є природне розуміння права, визнання людини як основної цінності з іманентними їй правами.

Тому можна погодитись з твердженням про те, що вищим рівнем правових поглядів є перехід від простого знання права до його наукового пізнання, що відбувається через розуміння права в його цілісності та єдності із суспільним буттям. С. Архангельський дотримується думки, що в навчальному процесі вищої школи дедалі більшого розвитку набуватиме дослідницька діяльність студентів і творчий процес розв'язання ними науково-навчальних завдань [252].

Вважаємо, що культура юриста-професіонала повинна бути порівняно вищою ніж правова культура інших громадян. Проаналізувавши рівень професійно-правової культури юристів, можемо переконатись у тому, що в юристів він формується при безпосередньому щоденному пізнанні правових явищ. Даному рівню, так як і самій професійно-правовій культурі, притаманний вищий ступінь знання і розуміння правових явищ у відповідній сфері професійної діяльності, висока правова активність.

Говорячи про правову культуру юриста, як складову професійної культури, доцільно вивчити питання особливостей формування правосвідомості правника.

Професійна правосвідомість юристів на сьогодні є основним інструментом їх діяльності і має власні особливі умови, середовище, засоби і методи формування. З огляду на це вивчення всього комплексу факторів і закономірностей їх зв'язку, впливу та зміни на правосвідомість актуалізує

фундаментальне значення у створенні передумов ефективного і продуктивного їх функціонування.

Правосвідомість та відповідна ієрархія правових цінностей не лише формуються завдяки правовому досвіду особистості, але й пов'язані з вибірковістю інформації про навколишнє середовище конкретної людини, яка обумовлена індивідуальним набором основних тенденцій. Ця індивідуальна вибірковість створює умови формування правосвідомості різних особистостей однакових умов середовища і виявляється в її мотиваційній сфері, емоційних особливостях, когнітивному стилі та комунікативних властивостях [138].

Для розвитку правосвідомості юристів важливим є відокремлення правових почуттів, що теж можуть зазнавати впливу провідних тенденцій. Так, Л. М. Собчик виокремлює певні сфери у свідомості особистості, які відрізняються у кожній особистості залежно від провідних індивідуальних тенденцій [227].

Мотивація, емоційні особливості, тип мислення та стиль міжособистісної поведінки, на думку Л. М. Собчик, складає індивідуально-типологічну базу, на якій у процесі взаємодії з навколишнім середовищем і формується правосвідомість особистості [219]. На переконання автора, когнітивний стиль індивіда визначається типом сприйняття інформації, її переробки і відтворення: ригідні особистості характеризуються формально-логічним, прагматичним мисленням; емотивний тип відрізняється переважанням наочно-образного сприйняття середовища; гіпостеніки виявляють здібності в роботі із словесною інформацією; стенічні особистості відрізняються інтуїтивним мисленням, здатністю до прогнозування [230].

Вважаємо, що для з'ясування процесу формування правосвідомості юристів важливими є розуміння значимості правових почуттів, що можуть характеризуватися різними якісними і кількісними показниками. Зокрема, відчуття певного кола прав та обов'язків, пов'язаних із справедливістю, гідністю, автономією може залежати від конкретних якостей майбутнього фахівця. Йдеться про педантизм, здатність до лідерства чи підкорення лідеру,

інтуїтивне мислення і прогноз, формально-логічне чи наочно образне сприйняття тощо. Таким чином, аргументуючи поняття «формування правової свідомості юристів» потрібно максимально враховувати фактори об'єктивного та суб'єктивного характеру, які впливають на правосвідомість індивіда, з одного боку, а також безпосереднє формування правосвідомості з урахуванням особливостей та тенденцій чуттєвої діяльності, пізнання особистості в поєднанні з формами розумової діяльності, з іншого. Зазначимо, що процес формування правосвідомості правників є не тільки процесом складання і становлення, набуття завершеності та зрілості. В цьому процесі, як і в соціалізації, прогнозується розвиток досконалих форм поведінки професіоналів, взаємовідносин та підготовка їх до професійної діяльності.

Відомий вчений Р. Р. Муслумов з точки зору системного і структурно-функціонального принципів стверджує, що правосвідомість розглядається як багатосшарове, поліструктурне утворення. Серед елементів індивідуальної правосвідомості особливе значення мають правові знання, ставлення до права та правові установки. Саме ці елементи визначають єдність правосвідомості, її цілісність і специфіку. У правосвідомості одного і того ж індивіда присутні елементи, характеристики, властивості різних напрямків: правова ідеологія, правова психологія, буденна та наукова, конституційна й екологічна правосвідомість тощо. Елементи і види правосвідомості знаходяться в тісному взаємозв'язку, утворюють цілісну єдність, вони не можуть існувати також без елементів морального, політичного та інших різновидів свідомості [178, с. 217].

При цьому, як відзначають окремі науковці, розвиток індивідуальної правосвідомості юристів є більш ефективним, якщо він спрямований по лінії сходження від менш усвідомлених до більш усвідомлених форм саморегуляції. Цей процес не лише детермінований, але й, як складна відкрита система, здібний до самодетермінації. Психологічні особливості розвитку правосвідомості юристів виявляються в діалектичній взаємодії об'єктивних і суб'єктивних чинників цього процесу [178].

У цьому контексті слід згадати західну концепцію «sense of justice» (відчуття справедливості), яка є європейським відповідником концепції правової свідомості. Навіть термінологічно бачимо відмінності у сприйнятті права та інших правових явищ. Правова свідомість, яка фактично сприймається через знання законодавства (адже закон і є правом) і відчуття справедливості, яка є сутністю права (право не може бути несправедливим). Відтак, західна концепція ґрунтується саме на тісному взаємозв'язку права та моралі, що цілком відповідає природній школі права. Так, якщо хтось учиняє правопорушення, то суспільство певним чином реагує на це та очікує притягнення винного до відповідальності. Така відповідальність передбачається юридичними нормами. Однак очікувана соціумом відповідальність та покарання, закріплене у санкції юридичної норми можуть не співпадати. Якщо це відбувається доволі часто, то такі невідповідності можуть призвести до того, що особа буде почувати себе відчуженим від влади, а також буде фактором посилення правового нігілізму [267, с. 10]. Тому у демократичній правовій державі така невідповідність досягає свого мінімального рівня.

Доречно зауважити, що використання терміну «sense of justice» дозволяє зрозуміти, чому переважна більшість громадян, не читаючи тексти нормативно-правових актів, зокрема тих, які передбачають кримінальну чи адміністративну відповідальність, не вчиняють відповідних правопорушень. Відчуття справедливості дозволяє їм розуміти можливий протиправний характер вчинюваного діяння. Саме «sense of justice», на нашу думку, є фактором такої кількості звернень українців до Європейського суду з прав людини та прийнятих проти України рішень (протягом декількох останніх років перше місце. При цьому не слід забувати, що у 2017 році відповідно до рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бурмич та інші проти України» більше 12000 справ були викреслені зі списку справ Суду та передані до Комітету Міністрів Ради Європи):

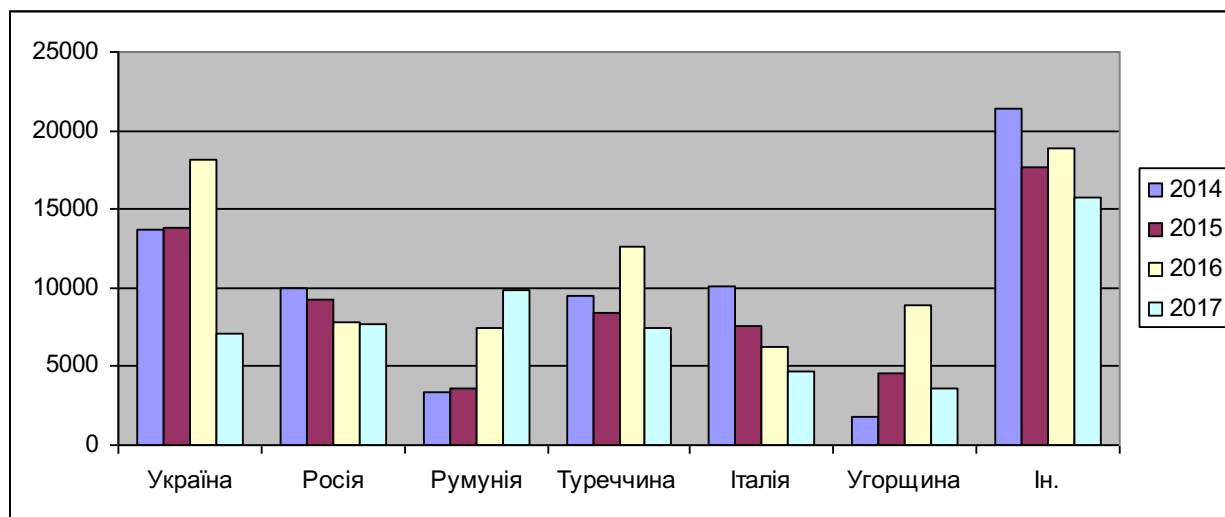

Рис. 2.1. Динаміка звернень до Європейського суду з прав людини (2014-2017 рр.)

Розвиток правової культури юристів відбувається одночасно зі становленням їх особистості, що пов'язано з розширенням знань та пізнавальних процесів, рівнем культури, світогляду тощо. Характерно, що правова культура особистості розкриває здатність свідомо контролювати власну поведінку, розважливо ставитись до своїх потреб і бажань, творчо підходити до виконання зовнішніх вимог. З огляду на це, формування особистості юриста – найважливіша умова розвитку його правосвідомості. Базовим механізмом розвитку правової культури є мотиваційний механізм, що утворюється поєднанням мотивів та стимул-реакцій. Поряд із ним практикують й інші психологічні механізми: пізнавальні, емоційні і вольові, що виявляються у вольовому зусиллі, наполегливості, самовладанні та забезпечують мобілізацію сил і можливостей професіонала; соціально-психологічні механізми (спілкування, соціальне сприйняття, груповий тиск, конформізм, зараження, підпорядкування тощо).

Необхідною умовою формування правової культури правників є виховання відповідної професійної моралі, ряду моральних та морально-правових засад, що налаштовують дії і поведінку юриста у фаховій діяльності. Враховуючи те, що професійна мораль характеризується динамічністю і варіативністю, включає в себе соціальні фактори і вектори розвитку правничої

професії, вона здійснює безпосередній вплив на формування правової культури. Як бачимо, професійна мораль сприяє юристові зробити вірний вибір при виконанні посадових обов'язків, найбільш вдало реалізувати прийняте оптимальне рішення в кожному випадку практичної діяльності. Це дає підстави виокремити додатковий напрям формування правової культури – покращення рівня морального самоконтролю правника. Тобто юрист має виробити в собі ряд принципів та правил життєдіяльності, пов'язаних з обмеженням його у вчиненні аморальних вчинків. Такий принцип у юристів виробляється на основі високих моральних якостей і життєвого досвіду.

Значний вплив на формування правової культури відіграє соціалізація особистості правника. Метою соціалізації є вироблення у студентів-правників власних життєвих орієнтирів через активне пізнання навколишнього світу, отримання соціального досвіду, засвоєння практики правомірної поведінки тощо. Потрібно зауважити, що на становлення правової культури студентів-юристів впливає як загальна, так і професійна соціалізація. Ці процеси відбуваються паралельно і навіть незалежно один від одного. Водночас зазначимо, що юрист потребує не тільки професійної соціалізації, але й потребує знань про актуальні події в житті суспільства, навіть якщо ті прямо не пов'язані з правовими явищами.

Суттєвим фактом правової культури є правове виховання юриста, що являє собою систематичне опанування необхідного базису загальнотеоретичних і спеціальних практичних правничих знань. Водночас правове виховання юриста впливає на зниження рівня соціального конформізму, беззастережного наслідування чужих поглядів, безпосереднього виконання вказівок «згори». Варто наголосити, що через правове виховання правознавців найбільш глибоко усвідомлюються моральні цілі суспільства, які позначаються на внутрішньому імперативі службового обов'язку та деонтологічна правосвідомість. За умови регулярного вивчення майбутніми юристами права ширше розвиваються деонтологічні принципи

правосвідомості, постають чіткішими її функції, що застерігає юриста від врахування виключно практичного досвіду [222].

Одним із шляхів формування правової культури у юристів-фахівців є постійний аналіз практики при вирішенні правових ситуацій. Тобто фахівець має постійно бути чесним перед самим собою стосовно виявлення причин прийнятих невірних рішень.

Велике значення у формуванні правової культури має професійна культура, що є результатом професіоналізму, усвідомлення правових явищ, упевненості у цінності права, що зумовлено науковою організацією праці, фаховістю юриста, відповідною правничою мораллю, психологічним та педагогічним навичкам і службовим етикетом. Розуміння правових явищ суттєво впливає на правової культури юристів, що допомагає на практиці правильно, об'єктивно оцінювати криміногенну ситуацію, враховувати закономірності суспільного розвитку.

В. Л. Васильєв розглядає низку чинників, які ускладнюють процес формування правосвідомості. До них він відносить традиційні для вітчизняної культури «розщеплювання» ідеології, соціального та політичного менталітету в суспільстві. У результаті відбувається руйнування стереотипів, які склалися в свідомості і поведінці особистості, що за своєю суттю являється глибокою нервово-психічною травмою для громадян [95].

Почуття невпевненості, тривожності, соціальної незахищеності наростають, що спричиняє зростання протиправних настроїв. Криміногенні явища проникають навіть у структуру правозастосовної системи, виявляючись у фактах професійної деформації працівників органів правопорядку. Отже, економічні та політичні реформи, які відбуваються в країні, поки що не призвели до підвищення соціальної захищеності і зростання правосвідомості особистості.

2.2. Моральна культура юриста

Вже традиційно до юристів держава та громадяни установлюють підвищені моральні вимоги. Їм мають бути притаманні такі якості, як неупередженість, принциповість, людяність, витримка, ввічливість, ерудиція, гуманність, чесність, дисциплінованість, справедливість, терпимість, сміливість, почуття обов'язку, мужність, витримка, патріотизм. Отже, для юридичної професії морально-етичні вимоги мають особливий зміст, так як істинні законність і правопорядок у суспільстві постають там, де правоохоронці опираються на загальноприйняті морально-етичні та морально-правові домінанти законності, патріотизму, гуманізму, справедливості, гласності, незалежності [175, с. 22].

Зважаючи на те, що в юридичній діяльності саме внутрішні переконання, індивідуальні моральні принципи генерують ставлення юриста до свого фаху, що в подальшому має відповідні правові наслідки, то відповідний рівень їх моральної та фахової культури в цілому являється необхідним фактором якісного виконання намічених перед ними завдань [130].

Відтак, як бачимо, основою ефективної діяльності юриста, сприйняття його населенням та вироблення авторитету є моральна культура юриста, тому важливим питанням, яке потребує з'ясування у межах нашого предмету дослідження, є сутність і зміст цієї культури та її значимість у структурі професійної культури юриста.

Враховуючи зазначене слід відмітити, що з методологічного погляду правильним буде з'ясування для початку, а що ж таке мораль. Відповідь на це питання потребує дослідження різних аспектів цього явища, зважаючи на певним чином універсальний характер самої моралі (маємо на увазі її регулювання фактично усіх сфер життя соціуму та окремого індивіда, а не однакове розуміння змісту моральних вимог у межах різних правових

цивілізацій), однак, ми акцентуємо увагу лише на тих з них, які стосуються «правової сторони».

Зазвичай, мораль сприймається як універсальна регулятивна соціальна система, що визначає поведінку людини залежно від уявлень про добро і зло, справедливе і несправедливе, належне і неналежне тощо.

Однією з визначальних рис моралі як регулятора суспільних відносин, що відрізняє її від інших соціальних регуляторів, є універсальний характер. Як зазначають вітчизняні науковці, специфіка моралі пов'язана з тим, що вона діє майже в усіх сферах життєдіяльності суспільства (економіці, політиці, праві тощо) і навіть у тих, що не охоплюються правовим регулюванням. Усі відносини людей, від інтимних до міжконтинентальних, пронизані нею, підлягають моральній оцінці. Мораль здійснює універсальний вплив на життя людини і суспільства в цілому, що проявляється через реалізацію основних соціальних функцій (регулятивної, оціночної, ціннісно-орієнтуючої, пізнавальної, виховної та ін.). Іншої подібної форми соціальної регуляції в суспільстві не існує [260, с.187].

Означена риса дозволяє моралі виступати своєрідним загальним орієнтиром допустимих меж поведінки у відносинах з іншими особами, у тому числі і юридичними.

Хоча, слід відмітити, що подібною рисою володіють і релігійні норми, але вони стосуються лише обмеженої кількості осіб – адептів певного релігійного учення, а моральні норми з однаковою мірою відносяться як до людей різного віросповідання, так і до атеїстів (особливо, якщо мова йде про світську державу). У цьому контексті не можна не відзначити той факт, що серед науковців поширеною є думка, що мораль є похідною від релігії. Так, В.Блюмкін [88, с.18], Ю.Тихонравов [238, с.272] підкреслюють, що релігія – основа моралі. Як відомо, І.Кант вказував на існування абсолютного Духу, абсолютних та відносних норм [131, с.21]. Такий погляд поділяє Ф. Селіванов [219, с.57]. Досить нетрадиційним є твердження С.Лазарева, який вказує на існування вищої й елементарної етики [154, с.290].

Як відомо, релігія у порівнянні з табу, звичаями, традиціями, ритуалами, обрядами чи міфами значно пізніше явище. Тільки після виникнення нової світової релігії – християнства понад дві тисячі років тому людство отримало змогу «впорядкувати» власні релігійні міркування, сповідувати одну віру. Це спричинило виникнення християнської моралі та християнської етики. Можна сказати, що з'явилися релігійні засади, які не тільки охопили власним регулюванням суспільні відносини, але й лягли в основу думок і прагнень людей. Тому маємо підстави стверджувати, що мораль, а згодом і позитивне право постали з релігійних норм. Однак, з таким підходом не можна повністю погодитись, оскільки йдеться передусім про європейську культуру, у основу якої і покладено християнство. Однак, як відомо, буддизм є значно «старішою» релігією, що виникла близько VI ст. до р.х., тобто VI ст. до н.е. Згідно з останніми даними зараз у світі проживає 2,1 млрд. християн, 1,3 млрд. мусульман, 900 млн. індуїстів, 394 млн. даосистів, 376 млн. буддистів і 1,1 млрд. атеїстів [210], відтак християни становлять близько третини населення планети.

Релігія може бути не лише об'єднуючим, але і роз'єднуючим фактором. Так, згадаємо хрестові походи. Доречним у цьому контексті буде навести слова А.М. Кучука: «Незаперечною є перманентна поява у різних суспільствах деструктивних сект (доречним буде нагадування, що християнство виникло теж як секта), віроучення яких передбачає масове самогубство, расове знищення тощо. Тому доволі сумнівною є релігія як основа права» [153, с. 246].

Тому не будемо вдаватись у дискусію з цього приводу, оскільки це питання потребує системного і комплексного дослідження.

Водночас слід наголосити, що досліджуючи питання моральної культури юриста, необхідно узяти до уваги низку факторів, зокрема наступних.

По-перше, ми схилиємось до аргументованого положення, висловленого відомим культурологом, філософом Освальдом Шпенглером, який зазначав,

що «будь-яка культура як цільне єство вищого порядку володіє власним моральним обличчям. Моралей стільки ж, скільки культур» [255, с. 29-30]. Навіть коли існують співпадання у використуваних різними культурами термінах, між ними може бути різниця у змісті. Досить чітко це простежується при аналізі історії прийняття Загальної декларації прав людини, так Білоруська РСР, Південно-Африканська Республіка, Польща, Саудівська Аравія, СРСР, УРСР, Чехословаччина, Югославія не голосували за прийняття цього документу, делегація Радянського Союзу відзначала, що закріплені у цьому документі права є лише деклараціями, а не правами. Права надаються людині державою і нею ж забезпечуються. Як зазначає Ж. Марітен: «Під час одного із засідань Французької національної комісії ЮНЕСКО, на якому обговорювалися права людини, хтось здивувався тому, що прибічники антагоністичних ідеологій прийшли до згоди щодо переліку цих прав. «Так, – відповідали вони, – ми погодилися щодо цих прав, вважаючи, що нас не запитають «чому?». З цього «чому?» починається полеміка» [168, с. 75-76].

По-друге, ми не заперечуємо категоричного імперативу, сформульованого І. Кантом і підтримуємо тезу відомого філософа І. Ільїна про те, що у кожної людини не можуть бути свої особливі погляди на добро і зло, причому кожен був би правий. Ні, відмінності в розумінні моралі бувають у людей тому, що вони або не знають вірного шляху до совісті, або ж не хочуть ним йти; нерідко вони помиляються, приймаючи «життєву користь» за моральне добро, або не наважуючись поставити перед совістю правильне питання про найкраще; або ж вони, зовсім не звертаючись до її авторитетного голосу, придумують щось від себе. При правильному ж дослідженні голос совісті покаже всім людям одне і те ж, і це висловлювали іноді так: совість є голос Божий, що звучить однаково в кожній душі, але вимагає від неї особливої уваги і самодіяльної роботи над її переконаннями [128, с. 83].

Зважаючи на зазначене вище, а також враховуючи теорію права Лон Л. Фуллера (у контексті описаного поділу моралі на мораль-прагнення і мораль-обов'язок), вважаємо за можливе класифікувати моральні норми на

абсолютні (вищі, ідеальні) й відносні. Абсолютні моральні норми (абсолютна мораль) уособлюються з рядом правил, що сформувалися в процесі еволюції людської цивілізації і є здобутком всього суспільства. Вони відображають закони Всесвіту, засадничу сутність природного права тощо. Ці моральні норми безальтернативні. Проводячи аналогію, можна вказати, що ці норми уособлюють категоричний імператив: відносяться до іншої людини не як до засобу, а як до мети, що цілком відповідає конституційному припису: «людина є основною соціальною цінністю».

Сутність відносних моральних норм позначається у тому, що вони творяться людиною на принципах усвідомлення добра і зла, справедливості і несправедливості, честі, гідності тощо. Ці процеси відбуваються безпосередньо під впливом ряду зовнішніх, реально існуючих чинників: політичних, державних, національних, економічних, професійних та ін. Саме у наведених нормах відображено досвід людини, принципи, пріоритети, соціальне становище тощо. Фактично вони уособлюють реалізацію абсолютної моралі у життєдіяльності людини з певною їх корекцією.

Відносні моральні норми відзначаються спрямуванням на персоналії, але водночас є альтернативними. Такий стан речей спричиняє різну оцінку за вчинені дії як з боку окремих людей, так і суспільства в цілому. Тому виникає проблема вибору критерію моральної оцінки.

Для прикладу згадаємо відношення до смертної кари. Як відомо, у Сполучених Штатів Америки відсутній єдиний підхід до вирішення цього питання, у окремих адміністративно-територіальних утвореннях смертна кара застосовується, у інших – ні. Щодо Європи, то прийнята у 1950 році Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод допускала її застосування, на сьогодні – це питання не дискутується і відповідь на нього є однозначною: смертна кара не може існувати як вид покарання. «Смертна кара скасовується. Нікого не може бути засуджено до такого покарання або страчено» (ст. 1), «Жодних відступів від положень цього Протоколу не допускається на підставі статті 15 Конвенції» (ст. 2) [31].

«Друге речення пункту 1 статті 2 Конвенції було прийняте близько сорока років тому в особливих історичних умовах, невдовзі після другої світової війни. Оскільки воно видається таким, що за певних умов дозволяє застосування смертної кари у мирний час, воно не відбиває сучасну ситуацію, це положення нині заперечується розвитком правосвідомості та практики. Таке покарання не відповідає сучасному стану європейської цивілізації», – зазначив з цього приводу Де Мейєр [261].

Таким чином, мірилом моральної оцінки виступає абсолютна мораль, а також абсолютні природні норми. Це відноситься й до якості норм позитивного права.

Серед наукових кіл давно ведеться дискусія стосовно понять зовнішня – елементарна та внутрішня – вища моральність. Науково обґрунтоване твердження В.Блюмкіна про внутрішні та зовнішні моральні результати [89, с.15], В.Вічева – про несумісність «нравственности» і «морали» [98, с.54–55]. Ф.Селіванов зазначає, що слово «нравственность» вживають для позначення особливостей поведінки [219, с.17]. Ці постулати дають підставу визнавати, що існує внутрішня характеристика особи відносно моральних норм загалом, враховуючи рівень духовності.

Отже, рівень моральності у кожної людини відмінний і залежить не стільки від інтелектуального розвитку, скільки від бажання, волі, усвідомлення сенсу життя на Землі. Зауважимо, що кожна людина опановує й реалізовує відповідні моральні норми. Важливими у зв'язку з цим є принципи якості засвоєння й використання даних норм у буденному житті. Винятково це застосовується по відношенню до суб'єкта права, для якого правова діяльність є професійним обов'язком. Саме тому юрист зобов'язаний володіти не тільки правовою, але і моральною культурою як вселюдською цінністю. Характерно, що обидві культури взаємопов'язані між собою.

Відзначимо, що моральна культура правника поєднує моральну свідомість й культуру поведінки. Характерно, що моральна свідомість ґрунтується на законах добра й справедливості, які притаманні для

суспільства. Традиційно юрист виступає професіоналом, до нього звертаються громадяни для розв'язання юридичних конфліктів. Ця місія притаманна тільки йому, а тому моральна свідомість юриста повинна бути базовою для його правової, національної, політичної, економічної, інформаційної та іншої культури.

Культура діяльності юриста має відповідати його моральній свідомості. Маємо на увазі не лише професійну, а й побутову поведінку. Юрист завжди повинен бути уособленням морально-правових норм, бути творцем нових моральних цінностей у юриспруденції, пропагувати й доводити на особистому прикладі, що будувати життя потрібно на моральних принципах.

Вкрай важливим й масштабним є поняття «моральна культура особи». Ряд авторів (А.Опалев, Г.Дубова) [208, с.171]. стверджують, що моральна культура характеризує особистість з погляду її цілісного морального розвитку, свідомості й поведінки, а також відображає сукупність моральних якостей, притаманних людям певного суспільства, класу, професії, які свідчать про рівень їхньої моральної свідомості та поведінки. Поширена думка про те, що моральна культура особи нагромаджує знання моральних норм, почуття, переконання, потреби, моральні якості й навички поведінки, етичні приписи, які виявляються у відносинах з іншими людьми та ін. Однак при цьому дослідники не повною мірою враховують джерела моралі та вищих моральних принципів, що існують у людській свідомості. Вони справедливо вважають, що моральна культура юриста повинна функціонувати випереджаючи суспільний розвиток (стан моральної культури) і не повинна ототожнюватись з моральною культурою суспільства.

Очевидно, що моральна культура юриста є результатом формування власної гармонії поміж вищою абсолютною моральністю і реальним використанням ним норм моралі у професійній діяльності. Зазначимо, що власна гармонія – щонайперше моральна, яку правник сам «конструює», причому формування гармонії характеризується динамічним та імперативним характером.

Задля ґрунтового осягнення моральної культури юриста, розглянемо принципи створення моральної гармонії у таких парадигмах: професійна діяльність, особа правника, прийняття рішення.

Моральне позиціонування юриста визначає такі варіанти: свідомість – почуття, свідомість – поведінка, почуття – поведінка, свідомість – дія. На першому рівні (свідомість – почуття) спостерігається можливість наблизити власне почуття до ступеня свідомості у моральному полі. На цій основі фактично «створюється» умовна стартова готовність правника до певної поведінки.

Ідеальний варіант вбачається у чіткій відповідності морального відчуття моральній свідомості. Однак на практиці таке рідко трапляється. Практично почуття стає специфічною матеріалізацією свідомості, у якій частина усвідомлюваної інформації нівелюється, внаслідок чого спостерігається притуплення почуття, воно відстає від свідомості. Даний варіант припустимий, але розбіжність між свідомістю й почуттями повинна бути якнайменшою і зійти до нуля. Подібним способом складно виявити розбіжності між моральною свідомістю і моральними почуттями. Відзначимо, що моральна сутність правника означає його здатність пожертвувати не задля конкретної справи чи людини, а сприяти утвердженню вищої моралі (законів Всесвіту). Природно, більшість іменуватиме такий крок невиваженим, але він є серйозною перевіркою ступеня моральних почуттів юриста.

Атрибутом другого ступеня градації (свідомість–поведінка) можемо назвати фактичну трансформацію від моральної свідомості до моральної поведінки. Відомий мислитель Г.В.Гегель стверджував, що «справжній моральний стан є свідомість, яка скоює вчинки» [72, с.331]. У даному випадку моральна сутність правника виділяється як фактична дія: трансформація ідей вищої моралі конкретно в практику особистого життя людини. При цьому моральне почуття може «спрацювати», отримати незначний «дотик» чи взагалі бути не «враженим». Цей процес перебуває у залежності від того, чи людина задумується над конкретною моральною проблемою, чи ні.

Найоптимальнішим на сьогоднішній день можна назвати третій рівень (почуття – поведінка), який є традиційним і на якому моральна поведінка виводиться із морального почуття. Тому можна говорити, що вже відбулася свого роду «трансформація» свідомості у почуття, тобто виробився намір діяти. Традиційно вважається, що схема «почуття – поведінка» є найбільш надійною. У цьому випадку важливо, що «спрацювала» воля, яка виступає дієвим поштовхом у прийнятій суспільством поведінці правника.

Зазначимо, що кожна з трьох окреслених позицій має власну гармонію, особисту цінність. Цей факт засвідчує про те, що моральна поведінка людини є наслідком її моральної свідомості та почуттів.

Зауважимо, що гармонія досягається в умовах всебічного, повного, глибинного пізнання правником юридичної справи. Схема «свідомість – поведінка» оптимально це відображає, однак дії схеми «почуття – свідомість» властивий суб'єктивний характер, коли панують певні зацікавлення, що теоретично може зашкодити справі, саме тому, пізнання не буде об'єктивним, а це, у свою чергу, призведе до порушення гармонії. У процесі пізнання правової ситуації найефективнішу роль відіграє моральна свідомість юриста, його налаштованість на виконання професійного обов'язку.

Гармонія у правовому спілкуванні виразно показує рівень моральної культури правника. Практично має місце діалог між моральністю правника і співбесідника (діалог людських моральностей). Відзначимо, що правове спілкування виступає способом вияву внутрішньої моральної суті юриста у його власних зовнішніх проявах, оскільки в даному аспекті мораль не зовсім підпорядкована імперативам, повелінням. У зв'язку з цим виражаються почуття, без яких спілкування практично неможливе, а тоді схема «почуття – поведінка» видається ефективною. Вочевидь сутність моральної гармонії виявлятиметься в умінні правника викликати у співрозмовника позитивну реакцію, яка необхідна для вирішення конкретної юридичної справи.

У наміченому юристом рішенні найбільше виражаються розум, інтелект, які посвідчують гармонію і дисгармонію у діях. У цьому контексті рівень

моральної культури, який проявляється у комунікації з громадянином, має на меті умову зробити комусь комфортно, не порушуючи інтереси інших. Тоді постає питання: яким чином не порушити у такому випадку гармонію? Саме таке завдання є актуальним для формування моральної культури юриста. Ймовірно, що найефективніше це можна реалізувати за схемою «свідомість – поведінка». У випадку виявлення юристом надмірних моральних почуттів, їх регулювати при прийнятті остаточного рішення буде досить складно. Позаяк кожна особистість наділена властивостями цілісної системи (цілий світ), що жодним чином не можна ігнорувати. Водночас необхідно врівноважити дані моральні почуття шляхом звернення до свідомості, яка здійснюється методом прийняття справедливого правового рішення.

Стосовно найбільш поширених у моральній культурі правника видів гармонії, вчений С.Анісімов зауважує, що моральна поведінка й моральна діяльність – різні речі [63, с.19]. Характерно, що поняття «діяльність» більш ширше, і поведінка не обов'язково може пов'язуватися із діяльністю, в тому числі професійною. Однак постійне перебування правника у моральному полі та під впливом власної моральної культури не має продукувати суттєвої різниці між поведінкою і професійною діяльністю.

Цінність такої складової моральної культури юриста, як діяльне застосування моральних норм у практичній діяльності, безсумнівна і підтверджується категоричним імперативом І.Канта. Досвід правового регулювання суспільних відносин підштовхує мораль до дії і проявляє сутність юриста як людини.

Важливо, що моральна культура суттєво наближена до духовної культури. Саме в цьому випадку для юридичної діяльності характерний ще один тип контролю – моральний, що є похідним від духовного. Це чітко ілюструється принципами, на яких базується моральна культура юриста, серед них: моральні чесноти, безкорисливість, свідомість пробачення, ненасильство, переконання, анонімність, безадресність, терплячість, толерантність, дія за власним сумлінням.

Стосовно моральних чеснот, панує думка, що одні моральні чесноти (віра, надія, любов) людині дала природа, а інші (мудрість, поміркованість, справедливість, мужність, стриманість) набуті практичними навичками та тривалою працею. При цьому процесу соціалізації притаманна й моральна орієнтація. Усвідомлення юристом своєї ролі у суспільстві, набуття ним відповідних моральних чеснот сприяє моральному зміцненню суспільства.

Коли мова йде про такий принцип моральної культури правника, як ненасильство, то потрібно розуміти альтернативність вибору. Потрібно враховувати переконання й світогляд інших людей і жодним чином не нав'язувати своїх поглядів. Характерно, що цей принцип є особливо актуальним в тому випадку, коли правник вимагає від інших характерної поваги до себе як до фахівця тощо. Адже це є проявом морального й духовного насильства.

Крім того, моральна культура правника передбачає такт, безкорисливість. Правнича діяльність має на меті відновлювати природний баланс у правових відносинах. Тому пізнання правової дійсності, прийняття справедливого рішення з моральної позиції не повинно призводити до очікування матеріальної чи іншої винагороди. В даному випадку моральний обов'язок не повинен бути розрахований на позитивне твердження від людей за особливі заслуги, прояви милосердя чи творіння добрих справ. Очевидно, що цінністю моральної культури є саме безкорисливість дії. У іншому випадку правник керуватиметься фальшивим відчуттям внутрішнього переконання.

До важливих принципів моральної культури потрібно віднести анонімність. Мова йде про творіння добрих справ без лишнього афішування добродійної діяльності. У даному випадку саме анонімність буде означати дію за покликом сумління. Це являється однією з ознак істинного покликання правника, його вміння усвідомлювати, що найціннішою є істина.

Таку саму сутність має принцип безадресності у моральній культурі, зокрема у випадку, коли першорядним є прагнення творити добро, незалежно

для кого саме, а виключно заради справедливості і задля того, щоб душа і совість були чистими, щоб зміцнювалось загальне благо.

У професійно-юридичній моралі свідоме пробачення як моральна категорія не завжди виявляється. Обіймаючи високий соціальний статус, здійснюючи правосуддя, правник може вважати недоцільним попросити вибачення в учасників юридичного процесу, припускаючи, що він завжди має рацію. Однак з уміння попросити вибачення у випадку помилки і розпочинається людське у людині, таким чином виявляється її моральна свідомість. Характерно, що при цьому пробачення не повинно здаватися автоматизмом, механічністю чи навіть байдужістю. Очевидно, що це має бути духовне, щире каяття за вчинене випадково зло, що підкреслюватиме якісну атестацію морального розвитку й моральної зрілості суб'єкта права.

Важливі принципи моральної культури терпіння і толерантність, приходять з природного права. Людина мислиться як мікрочастина Всесвіту і є одночасно мікросвітом. Тому на неї покладена певна функція у макросвіті. З огляду на це, нехтування призначенням кожної людини для правника є недопустимим. Юристом має бути вироблений власний стереотип професійної поведінки, який би дозволяв зважати на сутність кожної людини, незалежно від того чи є вона, наприклад, злочинцем чи потерпілим. Правник часто повинен змиритися з фактичним становищем окремої людини, виробити у собі толерантність до її діянь, проявляти гуманізм у відносинах під час розгляду справи і не відповідати злом на зло. За таких обставин, толерантні юридичні дії здатні залагодити ті чи інші суспільні конфлікти.

Ґрунтуючись на власному сумлінні, юрист бере за основу моральні норми, закріплені у законах. Зокрема, у ч. ст. 76 Кодексу адміністративного судочинства України йдеться про те, що питання про достатність доказів для встановлення обставин, що мають значення для справи, суд вирішує відповідно до свого внутрішнього переконання [24]. Безсумнівно, що внутрішнє переконання убирає в себе як сумління, так і моральне почуття. Проте, більш прийнятним є варіант, коли б принцип дії за власним сумлінням

правник будував на основі моральної свідомості. Принаймні, це певною мірою буде професійним ризиком, усе-таки моральна чистота формулюватиметься більшою ймовірністю та гармонійністю. Треба зауважити, що сумління не має призводити до втручання у особисте життя іншої людини, надмірного дошкуляння їй за неправомірні дії. Потрібно прагнути до внутрішньої рівноваги, адже і особисте сумління напругу пов'язане із певними моральними почуттями.

На сьогоднішній день у моральній культурі юриста актуальним є принципи: творити добро ніколи не пізно. Такий підхід повинен забезпечувати постійну готовність до зміни ходу думок у позитивному руслі. Тому даний моральний принцип часто визначає професійну діяльність юриста.

Беззаперечним є той факт, що моральна культура відіграє чималу роль у юридичній діяльності. Очевидно, що серед функцій моральної культури правника можна виокремити такі: вироблення поваги до права та моральних цінностей, створення механізму правомірної поведінки у юридичній діяльності, формування почуття моральної відповідальності, формування ступеня усвідомлення власних моральних помилок і шляхів їх виправлення, розуміння величі людини та вартості її життя, запобігання порушенню гармонії між духовним і матеріальним, віддача всіх сил, здібностей, таланту, енергії для забезпечення правопорядку.

Можемо стверджувати, що моральна культура дає змогу правнику усвідомити власні упущення та виробити шляхи їх виправлення, відчувати власну моральну відповідальність перед людьми, перед кожним громадянином, не забуваючи про «кредит довіри» йому та про необхідність відстоювати правду.

До питання подолання суперечностей між високою моральністю та мораллю звернувся дослідник В. Вічев, наголосивши, що це суперечність між ідеалом і реальністю, належним й існуючим, зовнішнім та внутрішнім, словами і правами [98 с. 55]. Потрібно зауважити, що саме значний рівень моральної культури дає можливість правнику змінізувати різницю між

особистою високою моральністю та фактично існуючою у професійній діяльності мораллю.

Загальноприйнято, що юридична діяльність має на меті вирішення різних правових ситуацій. Утім саме моральна культура сприяє усвідомленню правником тези, що людина – це унікальне творіння природи. Тому правник повинен мати великий запас любові до людей, розуміти неповторність кожної особистості й створювати найсприятливіші правові умови задля захисту найціннішого – людини.

Крім того, моральна культура орієнтує на те, щоб запобігти дисгармонії між духовним і матеріальним у професійній діяльності правника. Як правило, злочин спрямовується на задоволення власних матеріальних потреб, а тому важливе завдання моральної культури правника полягає в тому, щоб наповнити цей вакуум моральними цінностями.

Якщо діяльність юриста здійснюється згідно з вимогами моралі, то його погляди мають право на реальне втілення, а це сприяє прогресові у правовому регулюванні. Зосереджуючись на реалізації власних прогресивних поглядів, юрист не повинен відмовлятися від власних поглядів, якщо він переконаний у своїй правоті, а діяти за покликом сумління, згідно з морально-духовними переконаннями. Інколи неправомірні дії юриста в минулому стримують його від рішучої зміни своєї професійної поведінки у позитивному напрямі. Однак належний рівень моральної культури завжди дає змогу юристові, хоча і з запізненням, але змінити свої погляди в бік добра. А це – основа правопорядку.

Складність правової діяльності може деколи викликати у юриста бажання не втручатися у ті чи інші правові ситуації. Подолати апатію допоможе у кожному конкретному випадку та чи інша функція моральної культури, завдяки якій завжди з'являється надія на вихід з будь-якої ситуації. Тобто, в цілому, функції моральної культури сприяють формуванню волі та духу, що вкрай необхідні для успішної професійної діяльності.

На думку О.В. Хоменко, з якою ми цілком погоджуємось, для моральної культури правників характерними є такі риси:

- носіями цього різновиду моральної культури виступають представники окремої професійної групи – юристи-фахівці;

- специфіка вказаної культури обумовлена, насамперед, сутнісним зв'язком моралі та права, соціальною значущістю й іншими характеристиками професії.

- рівень моральної культури юриста має випереджати, підноситися над загальним рівнем моральної культури суспільства, оскільки базується на підвищеному стандарті моральної поведінки. При цьому автор наголошує, що правник має пам'ятати свою особливу відповідальність і у зв'язку з цим добровільно брати на себе додаткові обмеження. Для адвоката названі звичайні властивості є обов'язковою передумовою здійснення його професійної діяльності [249, с. 713].

Таким чином, моральна культура юриста є надзвичайно важливою складовою його професійної культури, є її підґрунтям. В цілому, можна вести мову про підвищену моральну вимогливість суспільства до юриста, що є фактором необхідності прийняття моральних кодексів відповідних юридичних професій.

2.3. Політична культура юриста

Одним із важливих, завжди актуальних і дискусійних питань є питання політичної культури. З часу виникнення політичної (публічної) влади, яка, як відомо, виступає однією з ознак держави (маємо на увазі ст. 1 Конвенції Монтевідео від 26 грудня 1933 року, відповідно до якої держава як суб'єкт міжнародного права має володіти такими ознаками: 1) постійне населення; 2) визначена територія; 3) публічна влада; 4) здатність вступати у відносини з іншими державами), вона завжди перебувала у центрі уваги соціуму. У цьому контексті не можна не відзначити, що ще давньогрецькі філософи

висвітлювали організацію полісу та значимість у цьому процесі політиків. Відзначимо також те, що Аристотель, як відомо, розглядав людину як політичну істоту. Найбільш відомою у цьому контексті є праця більш пізнішого філософа Нікколо Макіавеллі «Державець». І хоча одним із важливих концептів цієї праці є питання співвідношення мети і засобів у політичній діяльності, італійський філософ також стверджував: «Державцю належить бути у дружбі з народом, інакше у тяжкий час він буде скинутий» [165, с. 41].

За роки незалежності Україна значно оновила базові елементи політичної культури, цінності, орієнтації, навички, методи і прийоми політичної діяльності. Українське суспільство вже звикло до широкого політичного плюралізму, постійності нагальних політичних проблем, можливості вільного висловлення суспільства особистісного ставлення до політичних інститутів. Поступово унормовується позитивне настановлення на запровадження світового досвіду, зростає почуття включеності України до світового політичного процесу. Стара комуністично-радянська тоталітарна політична культура починає відходити на задній план, трансформуючись у нову систему цінностей. Можна констатувати, що феномен політичної культури соціогуманітарною наукою в Україні належно ще не досліджений. Причиною є те, що українська політична наука традиційно зорієнтована на розв'язанні переважно одного питання: вибори і вибір. І дійсно, досить гостро відчувається потреба у комплексному дослідженні стану та проблем сучасної вітчизняної політичної культури, особливостей і тенденцій її розвитку [190, с. 58].

Питання політичної культури було об'єктом дослідження низки вітчизняних науковців, серед яких слід виокремити таких як: В.Г. Антонечко, В.Д. Бабкін, О.В. Бабкіна, Ф.В. Барановський, В.С. Журавський, О. В. Карчевська, О. Г. Мазур, О. В. Новакова, О.Г. Михайловская, Н. П. Пашина, П.С. Прибутько, Н. В. Пробийголова, П. П. Шляхтун, Г.П. Щедрова та ін.

Матеріали новітніх політологічних та культурологічних досліджень, соціологічних опитувань населення переконливо свідчать про низький рівень політичної культури як політичної еліти, так і загалом українського соціуму. У сучасній Україні, використовуючи типологію політичної культури Г. Алмонда й С. Верби, переважає підданська політична культура, натомість слабо представлена активістська культура, а тим більше культура громадянська [212, с. 93].

Ще однією з причин недостатнього дослідження комплексу проблем політичної культури в сучасній Україні є слабо структуроване суспільство, яке нещодавно пережило радянські зміни усієї системи цінностей, а, відповідно, нечітко структуровані суспільні інтереси по головній вісі – ставлення до власності, основних демократичних цінностей, минулої та сучасної історії, конфесійних факторів. Все це не дозволяє ефективно проаналізувати весь спектр питань вітчизняної політичної культури і, відповідно, методів та шляхів її демократичного трансформування. Разом з тим, певні складнощі для діалогічного, толерантного розв'язання суспільних проблем в Україні породжують певну консервативність політичної культури, що уособлена, як вже зазначалось, нашаруваннями тоталітарної доби. Вкрай важливо брати до уваги і такі чинники, як вплив багатовікової бездержавності та територіальної розчленованості на формування ментальності українців, різнополісні ціннісні орієнтації, поглиблення процесів політичного розмежування [149, с. 476].

Типовим явищем в Україні є політична індиферентність громадян, соціальна апатія, рецидиви конфронтаційного мислення, деформація моральних цінностей та ідеалів, ігнорування принципів демократії, деструктивна діяльність ультрарадикальних сил. На жаль, політична культура сучасного українського суспільства дуже часто набуває демагогічного забарвлення, політичного критиканства та популізму. Демагогічні тенденції у політичній культурі, як правило, виявляють себе: у популістських гаслах; у відході від конструктивної співпраці між політичними силами; у продукуванні обіцянок, які неможливо реалізувати; у появі політиків-демагогів, що

особливо акцентують увагу на національні почуття громадян, які ідейно й іміджево протистоять політикам-прагматикам; у поширенні неконструктивного способу мислення серед різних груп населення. Вищезазначені проблеми та негативні характеристики сучасної української політичної культури значною мірою обумовлені нерозвиненістю демократичних політичних інститутів, низькими темпами реформ та, зрештою, браком часу, що прожило суспільство в умовах демократичних норм, правил та цінностей [190].

Політична деформація українського виборця, політична індиферентність громадян значно позначається на діяльності юристів, які часто асоціюються з державою, представляючи її, або зіштовхуються з її проявами, вже представляючи громадян.

З огляду на це, професійним обов'язком правника стало проникнення в усі галузі суспільного життя. Все ж атмосфера закритості колишнього радянського суспільства певним чином позначилась на його політичній культурі. Отже, частково має місце політична невпевненість, розгубленість, дефіцит політичних переконань.

Сучасне законодавство забороняє фаховим юристам вступати до будь-яких політичних партій. Однак позапартійність жодним чином не означає деполітизованості. Правник має право на особисті політичні погляди, які, проте, не повинні впливати на професійну діяльність.

Зауважимо, що рівень політичної культури має певний зв'язок із демократичним державно-правовим режимом. «Поступове встановлення рівності є провіденційною неминучістю. Цей процес позначений такими основними ознаками: він має всесвітній, довготривалий характер і дедалі менше і менше залежить від волі людей, усі події, як і усі люди, сприяють його розвиткові. Чи мудро вважати, що соціальний процес, який зайшов так далеко, можна зупинити зусиллями одного покоління? Невже хтось гадає, що знищивши феодалізм і перемігши королів, демократія відступить перед буржуазією та багатіями? Чи зупиниться вона тепер, коли вона стала такою

могутньою, а її супротивники такими слабкими?» [239, с. 21], – зазначає у передмові до дванадцятого французького видання своєї праці Алексіс де Токвіль.

Слід також зазначити, що починаючи від французьких просвітителів, питання якостей політика є одним з важливих напрямів дослідження (як і сьогодні щодо юриста, до того ж йдеться фактично про одні і ті ж якості).

На думку деяких дослідників, термін «політична культура» з'явився у 50-х роках ХХ ст. Зміст цього поняття трактується по-різному, що виявляється в численних дефініціях [79].

Політична культура є складовою духовної культури. Вона увібрала в себе ті структурні елементи усіх видів політичних субкультур, які необхідні у юридичній діяльності. Тому політична культура юриста тісно пов'язана з політичною культурою суспільства, окремих соціальних груп та осіб.

С.Рутар окреслює такі аспекти політичної культури:

- ментальний епітет політичної системи (свідомість суб'єктів політичного процесу);
- якісний стан функціонування інститутів політичної системи;
- якісна сукупність політичних цінностей інформації [213, с.29].

Найбільш оптимальний є третій аспект, так як політична культура аналізується у контексті розвитку мислення правника. В даному випадку політичне мислення розуміється як засіб оцінки політичних подій, діяльності окремих персон у політичних організаціях, що відіграє неабияку роль у процесі розгляду юридичної справи.

Політична культура правника – це знання та оцінка ним історії становлення і розвитку політичної системи України, сучасної політичної ситуації та використання їх у професійній діяльності з тим, щоб не бути політично заангажованим і залишатися незалежним при прийнятті рішень. У цьому контексті не можна не згадати тези В. Парето про те, що «ті, хто проникся партійним духом судять і висловлюються доволі просто, за

принципом: люди моєї партії вибрані, її супротивники – прокляті» [192, с. 142].

Пізнавальним є рішення Вищого адміністративного суду України від 19 жовтня 2016 року № 800/493/16. За обставинами справи майно, зокрема підприємство позивача, знаходиться на окупованій частині Донбасу. Органи публічної влади України не вживають заходів щодо інтерпретації інвесторам позиції держави відносно функціонування підприємств у зоні антитерористичної операції. Компанія CPI Investment Fund Limited 10 Buncer Lane звернулася з позовом до Президента України про визнання бездіяльності протиправною щодо не встановлення порядку здійснення контролю за виконанням Угоди між урядом України та Урядом Сполученого Королівства Великобританії та Північної Ірландії про сприяння та взаємний захист інвестицій. На думку Вищого адміністративного суду України, «за загальним правилом повноваження трактується як *сукупність прав і обов'язків* державних органів, а також посадових та інших осіб, закріплених за ними у встановленому законодавством порядку для здійснення покладених на них функцій» за своєю суттю поняття обов'язку включає вимогу виконання певних дій. Проте, стаття 28 Закону України «Про міжнародні договори» не містить імперативної норми з вимогою до Президента України щодо встановлення порядку здійснення контролю за виконанням міжнародних договорів у певний строк, або за певних конкретних обставин, з настанням яких виникає обов'язок. Отже, зміст вказаної норми свідчить, що встановлення порядку здійснення контролю за виконанням Угоди у статті 28 Закону України «Про міжнародні договори» сформульовано як право, але не обов'язок Президента України» [54].

Гіпотетично можна уявити ситуацію, коли Верховна Рада протягом п'яти років не прийняла жодного закону. За логікою Вищого адміністративного суду України така ситуація є цілком допустимою, зважаючи на те, що приймати закони є повноваженням, а не обов'язком органу законодавчої влади. Однак, у межах природно-правового розуміння

реалізації верховенства права та концепції людських прав така аргументація не сприймається передусім через те, що повноваження органів публічної влади розуміється як своєрідний план дій, як заклик до дії. Тому нереалізація повноважень може бути розцінена як недбалість.

Хоча більш показовим у цьому аспекті є рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 53 і 47 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 103 Конституції України (справа щодо строків перебування на посту Президента України) [51], яке обґрунтовано критикується науковою спільнотою України і окремими суддями Конституційного Суду України.

Розглянемо елементи, які визначають політичну культуру юриста. Насамперед, це знання історії становлення і розвитку політичної системи України, свідоме засвоєння і критичне осмислення ним історичних та сьогочасних політичних ситуацій. Саме тому політична культура як суспільний феномен вимагає детального аналізу історичного досвіду українського народу. Відзначимо, що інформаційний фонд вітчизняної історії складає основу політичної культури правника. Лише теоретично осягнувши минуле, можна пізнати багатоаспектний культурологічний вимір політичної історії України та окремих її політико-культурних елементів. Характерно, що соціальна пам'ять у політичних питаннях, розуміння власної історії, практики, політичної боротьби має суттєвий вплив на формування політичної культури правника, оскільки пізнаються політичні уроки, ґрунтовно усвідомлюється національно-політична ідея.

Потрібно зазначити, що сформовані таким способом політичні оцінки і знання правника дають змогу більш ґрунтовно аналізувати й оцінювати факти суспільного життя. Так чи інакше правник при виконанні професійних обов'язків перебуває в політичних відносинах, часто веде політичні діалоги з колегами та громадянами. Саме тому важливо сформувати гідний рівень політичної культури правника, навички чітко орієнтуватися у політичному житті, роз'яснити мету і сутність політичних подій громадянам. Все ж

незалежно від політичних прихильностей, головним у діяльності правника є право. Це означає, що юрист повинен формувати у собі політичний нейтралітет.

Потрібно зауважити, що політична культура юриста служить основою вирішення правових проблем при виконанні професійного обов'язку. Особливість політичної культури народу визначає своєрідність національної культури загалом, оскільки першоосновою є духовно-ментальні алгоритми етносу [232, с.28].

Вважаємо, що основними домінантами політичної культури правника є державотворча ідеологія, ідейність, духовність і моральність, культура діалогу, політичний імунітет, логічність, справедливість.

Очевидно, що державотворчу ідеологію як принцип політичної культури правника формує основний закон держави – конституція. Грань політичного плюралізму вирізняється правовим почуттям. Появлення сучасних державних ідеологій має сприйматися правником однозначно. Це пояснюється тим, що на ідеології твориться право, яке має бути зреалізовано здебільшого юристом. Важливо в цьому контексті, що оновлюється не тільки власне право, а й сутність політичної системи, розвиваються ключові національні ідеали, нівелюється фрагментарність у політичному житті українського народу тощо. Саме тому юрист зобов'язаний підвищувати рівень власної політичної культури, освоювати механізми політико-правової дії, так як він є суб'єктом політичного життя. Крім того, він повинен сприяти державі, запроваджувати й берегти політико-культурні цінності. Однак при цьому дії правника мають підпорядковуватися праву.

Характерно, що національна ідейність як принцип політичної культури правника передбачає усвідомлення загального політичного напрямку держави, на базі якого формується правова політика. Сутність даного принципу відображає ключові складові національної ідеї – державність, самостійність, соборність, миролюбність, демократизм, які визначають масову політичну свідомість громадян. Зазначимо, що витoki національної ідейності правника

беруть основи в історичній свідомості та історичній пам'яті народу. Очевидно, що можна стверджувати про проникнення даного принципу не тільки в сферу правової діяльності, а й усього життя правника. Політична культура має породжувати перспективу й віру у потенціал держави, в майбутнє України.

Цінними принципами політичної культури правника є духовність і моральність, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях і національній моралі. Характерно, що політична культура правника розвивається в унісон з національною мораллю. Паралельно відбувається певна моралізація політики (мораль виникла раніше від політики) і блокується політизація моралі. Очевидно, що друге явище небажане з ряду причин. Насамперед, у деяких регіонах держави переважає російська ментальність чи/або неконструктивний націоналізм. Такого роду тенденції є небезпечними у політиці. Саме тому вона має будуватись на природному праві і національній моралі, що, в свою чергу, сприятиме моральній соціалізації політичної культури правника. Крім того такий принцип забезпечує становлення моральної свідомості у політичних відносинах правника, спрямовує його у сторону здорового глузду, що сприяє вдалому вирішенню основних морально-політичних, ідейно-моральних питань у професійній діяльності.

У політиці вкрай важко уникати суперечностей і професійних конфліктів. Саме тому з політичною культурою пов'язана здатність до культурного діалогу. Мова йде про переведення конфлікту з емоційної площини до конструктивізму, тобто до досягнення взаєморозуміння між сторонами. Цей принцип передбачає умілість спілкування правника у політико-правовому полі, формує методи запобігання потенційних політичних конфліктів, обороняє політичні права людини, виключає політичну інертність правника, орієнтує масову політичну культуру на сучасну демократичну політичну культуру, що базується на основах українського національного патріотизму.

Для політичної культури юриста притаманний також принцип політичного імунітету. Показово, що він має певні переваги (без втручання

вищих інстанцій) у політичних відносинах завдяки знанню права. В його основі закладено юридичне мислення, конституційна культура, що сприяє виробленню особливого політичного бачення вирішення правоохоронних проблем. Очевидно, що така відносна самостійність сприяє творчому генеруванню нових ідей, породжує індивідуальне політичне мислення.

Важливим атрибутом політичної культури правника є принцип логічності. Він тісно пов'язаний передусім з інтелектом особи, з її здатністю орієнтуватися в перебігу суспільно-політичних явищ, у поглядах. Позаяк їх трансформація навіть без зміни державної ідеології – це абсолютно логічне явище. Проте повинна існувати при цьому потенціальна межа нестабільності поглядів, яка гармонізується з рамками логічного. Зазначимо, що логічність необхідна для зв'язку політичної культури сьогодення з політичною культурою минувшини, політичної культури правника з політичною культурою народу.

Дуже часто в політиці застосовуються некоректні методи політичної боротьби. Окремі політики не завжди оголошують достовірні відомості, інколи перекручують історичні дані, інсценують політичний тиск тощо. Це зобов'язує правника дотримуватися принципу справедливості. Характерно, що вона повинна завжди контролюватися його сумлінням і внутрішнім імперативом фахового обов'язку, політичним довір'ям й вірою в людину взагалі. У зв'язку з цим, справедливість у політико-юридичній дійсності характеризується розумінням політичних явищ і процесів, доброзичливістю, визнанням конкретних політичних ідеалів, що дає можливість запобігти деформації політичної культури індивіда. Даний принцип зобов'язує правника вдосконалювати деталі політичної культури на основі конкретного усвідомлення коренів та основ як підвищеної, так і заниженої політизації людей. Тим паче, що перше і друге явище прямо співвідноситься із правопорядком.

Одним з ключових завдань у вивченні політичної культури правника є визначення її функцій – політичного розуміння результатів фахової діяльності,

становлення політичної культури правника, формування політичних пріоритетів при виконанні професійного обов'язку, забезпечення стійкості громадянської свідомості правника, піднесенню української політико-правової думки, унормування політико-правових культурних процесів, становлення вітчизняної політичної еліти.

Важливою у контексті діяльності правника є функція політичної оцінки результатів правової діяльності, суть якої полягає в тому, що прийняті ним невірні рішення можуть набути негативних наслідків у суспільстві, так як ряд правопорушень мають політичний аспект. У цьому випадку будуть виникати негативні оцінки практики органів державної влади, ролі політичної культури держави загалом. Фактично недоліки правової практики безпосередньо мають вплив на ряд політичних явищ і процесів, стають своєрідним засобом для розкрадання національних багатств. З огляду на це боротьба зі злочинністю, винятково у сфері економіки, має також і політичний характер. Такий підхід можна застосувати й до адміністративно-правових та цивільно-правових порушень. Таким чином високий рівень політичної культури правника є важливим складником розвитку демократичної правової держави України, збагачує професійну культуру, гарантує забезпечення пріоритету загальнонаціональних справ. Характерно, що політична культура уможлиблює виявлення не тільки ментального рівня політиків (тобто їхньої самооцінки), але й їхньої конкретної поведінки у конкретно визначеній політичній ситуації. Як зазначає С. Рутар, політична культура здебільшого відображає попередній досвід і змінюється значно повільніше, ніж інші елементи політичної системи [213, с.29]. Зауважимо, що результати фахової діяльності безпосередньо здійснюють вплив на політичний мікроклімат колективів юридичних закладів. Члени колективу, відчують ефективність власної роботи, позитивно сприймають юридичні норми, відчують сильну політику держави і покладаються на вибраний політичний курс.

Правник, поряд із високим соціальним статусом, є, в першу чергу, громадянином України. Як зазначає І. Старовойт його політична культура має

бути спрямована на формування насамперед громадянської культури [232, с. 28]. Саме тому юрист має керуватися законами Української держави, показувати приклад громадянської свідомості, підпорядковувати особисте громадянське життя чинним конституційним нормам. Наслідком такої громадянської соціалізації та формування громадянської свідомості повинно стати вироблення у правника адекватного сприйняття політичних реалій.

Вивчаючи таку функцію, як формування політичної орієнтації в правничій діяльності, потрібно наголосити, що політична культура послуговує своєрідним транслятором для кожного правника. Адже у ряді випадків йому необхідне розуміння політичних намірів тієї чи іншої соціальної групи, зокрема усвідомлення програмних цілей політичних партій України, їхніх переконань, передвиборчої компанії, співвідношення політичних сил тощо, що сприятиме ефективному впливу на формування правопорядку в Україні, виробленню адекватних профілактичних заходів.

Не менш важливою видається функція запобігання деформації політичної свідомості правника. Потрібно констатувати, що у правовій діяльності до цих пір проявляються негативні тенденції політичної психології, що пов'язується з відчуттям певної «меншовартості», побоюванням переміни політичного курсу держави, явищами нетерпимості до інакомислення і т.д. Вважаємо це наслідками культурних деформацій. Сучасний стан політичної культури часто ідентифікується з морально-політичною кризою як наслідком завоювання частини влади представниками бюрократичних кіл, консервативного соціально-політичного блоку. Часто це продукує в певних правників байдуже ставлення до встановлення цивілізованого правопорядку.

В арсеналі політичної культури наявна функція впорядкування політико-правових культурних процесів в Україні. Мова йде про творче застосування духовної культури задля наповнення норм поведінки суспільства політико-правовим змістом. Сюди належить повага до особи, стан правосуддя, рівень правопорядку, розвиток соціально-правової активності тощо. Проте такі процеси мають і зворотну дію, так як безпосередньо відбиваються на

вдосконаленні елементів політичної культури правника як особистості. З цієї причини вважаємо виправданим домінування ідеології, яка встановлює напрям застосування здобутків культури у праві.

Однією з найважливіших функцій політичної культури є становлення політичної еліти суспільства. З метою її реалізації необхідно чітко продумати систему освіти (зокрема соціологічної й політологічної), через яку буде передаватися зміст духовності національної еліти, відображатися культура. Зауважимо, що еліта як активна група вагомих інтелектуальних осіб є носієм національної ідеї.

Констатуємо, що однією із верств національної еліти є правники. Вітчизняні правники у своїй діяльності згуртовуються навколо національної ідеї. Політико-правова українська еліта часто старалася випередити дії держави та утверджувати такі моделі юридичних норм.

Становлення сучасної національно-політичної еліти відбувається на принципах багатовимірного підходу. Такий підхід сприяє налагодженню політичної взаємодії між регіональними елітами, допомагає суспільству знаходити компромісні рішення тощо. Хоча регіональній еліті України притаманна часто різна політична, культурна й економічна орієнтація, необхідно об'єднуватися, так як Конституція України встановлює пріоритет систематичного відстоювання інтересів нації шляхом виваженої, об'єднаної політичної активності правників.

Очевидно, між політичною і правлячою елітами спостерігається певна відмінність. Коли для першої групи характерним є хист і талант, то для другої— здебільшого політичне лідерство. Однак для піднесення ступеня професіоналізму еліти потрібні обидва компоненти, так як вітчизняна політична еліта повинна функціонувати в політико-правовому полі, тільки тоді українська національна ідея може здобути перемогу.

Питання розвинутої політичної культури юристів є дуже актуальним для нашої держави. Україна потребує високоосвічених професійних юристів, які б змогли провести ефективні реформи та забезпечити юридичний зв'язок

громадян з державою в умовах постійної політичної нестабільності, відсутності позитивної юридичної кон'юнктури та невизначеності напрямків розвитку української держави. Саме юристи можуть сформувати політичну еліту держави, рівновіддалену від олігархічних груп та з максимальним розумінням проблем та запитів населення.

2.4. Економічна культура юриста

В умовах панування радянської партійної системи будь-які соціальні явища розглядалися у своєрідному контексті. Маємо на увазі тезу про економіку як базис і усі інші сфери – як надбудову. Відзначимо, що саме економічні ставали визначальними у процесі вивчення процесу розвитку суспільства, у тому числі і держави, і права. Водночас, досвід попередніх років констатує, що командно-адміністративна організація планової економіки підтвердила свою неспроможність та помилковість поглядів радянських економістів. Саме тому питання економічної культури є вкрай важливим для вітчизняної науки, особливої ваги воно набуває у правовій сфері та у сфері економічної культури юриста [72; с. 28].

В ринкових умовах актуалізується необхідність модернізаційних підходів до важливих сфер життєдіяльності суспільства. Відхід від командно-адміністративної економіки ще більше посилює інтерес до піднесення сучасної економічної культури. «Узагальнюючи думки експертів, можна констатувати, що сучасний «середній» громадянин України не вирізняється високою економічною культурою. Її рівень (і загалом, і за кожною складовою) бачиться нижчим за середній. Серед різних складових економічної культури найвище експерти оцінили економічну поінформованість і професіоналізм населення, найнижче – дотримання людьми норм права і законів», – зазначає Т.О. Єфременко[119, с. 96].

В. Савчук, Ю. Зайцев, О. Москаленко [235, с. 58] наголошують на недостатності розвинутої економічної культури та необхідності її

підвищення. З цим важко не погодитись, зважаючи на стан економічної системи України. Слід відмітити, що тематика економічної культури, у тому числі й економічної культури юриста, є доволі новою для вітчизняної науки.

Загалом, окремі аспекти цієї проблематики були предметом дослідження окремих вітчизняних науковців, зокрема, Т.О. Єфременко (рівень економічної культури громадянина України) [119; с. 88], О.В. Бондаренко (соціально-філософська інтерпретація національної специфіки економічної культури), В.С. Рижиков (історичний аспект економічної культури, аналіз та перспективи розвитку в умовах становлення економічних відносин ринкового типу) [92; с. 20], Л.І.Кицкай (економічна культура як складова економічної освіти), В. В. Москаленко, Ю.Ж. Шайгородський, О.О. Міщенко (соціально-психологічний аспект економічної культури особистості) [176, с. 2], О.Д. Несімко (економічна культура юриста) [181; с. 5] та ін.

Серед джерел пізнання економічної культури, які покладені у основу нашого дослідження економічної культури юриста, слід назвати монографічне дослідження В. В. Москаленко, Ю.Ж. Шайгородський, О.О. Міщенко «Економічна культура особистості: соціально-психологічний аспект», у якому автори через використання соціально-психологічного аналізу висвітлюють теоретико-методологічні, а також методичні аспекти генези економічної культури особистості, яка інтерпретується як результат економічної соціалізації. Авторами зосереджена увага на цінностях і ціннісних орієнтаціях як основ економічної культури, а також сформовано модель цілісного багатоаспектного аналізу ціннісних орієнтацій особистості [176, с. 2].

Методологічним підґрунтям висвітлення економічної культури юриста виступає також дисертаційне дослідження О.Д. Несімко, у якому автором висвітлено результати проведеного комплексного пізнання загальнотеоретичних та практичних проблем формування економічної культури юриста, зроблено наукове узагальнення економіко-правових питань правничої діяльності у сучасних умовах, показано взаємозв'язок права та економіки, а також акцентовано увагу на значенні економічних процесів

перехідного періоду для становлення моделі економічної культури юриста [181].

Важливим у контексті нашого дослідження є висновок О.В. Бондаренко відносно того, що «економічна поведінка є не просто «назвою» для певного механізму життєдіяльності суспільства та його членів, коли певні стимули економічного характеру викликають у індивідів відповідну поведінкову реакцію, але й щільно переплітається з соціокультурними детермінантами людської життєдіяльності в цілому. Економіка при цьому постає цілісним, детермінованим соціокультурним чинником, вписаним у контекст світової цивілізаційної історії, багатофакторним й багатоаспектним явищем» [92, с. 227].

Таким чином, необхідність дослідження економічної культури юриста у сучасних умовах зумовлена такими факторами.

По-перше, тісним взаємозв'язком права та економіки. У цьому контексті необхідно виокремити декілька напрямів. Перший з них відображає значимість права для економіки. У цьому контексті показовими є результати дослідження Амартья Сена, лауреата Нобелівської премії в сфері економіки, який акцентував на двох ключових питаннях розвитку економіки: фактори і умови цього розвитку. Унікальність його концепції полягає в тому, що: «розвиток, з цієї точки зору, є процесом розширення людських свобод. Голоду фактично ніколи не буває у вільних державах, особливо в тих, де має місце свобода преси та свобода слова, оскільки причиною голоду, по суті, є відсутність не продуктів харчування, а доступу до них, тобто людських прав, які вступають в силу в умовах свободи» [264, с. 5]. Слід відмітити, що наведене положення цілком узгоджується і з висновком, зробленим відомим мислителем Карлом Ясперсом, який фактором виникнення саме у романо-германців науки і техніки вважав існування у них політичної свободи [263, с. 84].

Як бачимо, ця теорія є антагоністичною з марксистською, яка саме економіку розглядала як базис. Сучасні дослідження, як і практика

суспільного розвитку, також указують на хибність теорії Карла Маркса. Так, достатньо порівняти економічний потенціал, наприклад, Японії та України або Росії з її природними багатствами і Великої Британії тощо. Відтак, саме право, свобода, справедливий розподіл є основою економічного розвитку та факторами розбудови демократичної, соціальної держави (нагадаємо, що відповідно до ст. 1 Конституції України, наша держава визнана, зокрема, соціальною державою).

В умовах сьогодення часто стверджується, що основою демократичної держави є визнання як самої приватної власності, так і її рівності з іншими формами власності. Приватна власність є фундаментальною засадою лібералізму. «Право, свобода і власність – це нероздільна трійця. Не може бути права в сенсі універсальних правил поведінки, який не визначав би меж сфери свободи за допомогою правил, що дозволяють кожному точно знати, де він може діяти вільно» [268, с. 107], – наголошує відомий філософ Ф. Хайек.

Подібну думку аргументувала і Айн Ренд, акцентуючи на тому, щоб підтримувати в собі життя, людина повинна працювати і виробляти. Вона повинна підтримувати його своїми власними силами, керуючись вказівками власного розуму. Якщо вона не може розпоряджатися результатами своїх зусиль, то не може розпоряджатися і своїми зусиллями; якщо вона не може розпоряджатися своїми зусиллями, то не може розпоряджатися і своїм життям. Без права власності ніякими іншими правами скористатися неможливо [214, с.30].

В умовах командно-адміністративної системи Радянського Союзу питання економічної культури апріорі виникнути не могло, зважаючи на відмову (пропагандистську) від приватної власності, а також ураховуючи, у першу чергу, той факт, що юрист сприймався як елемент механізму держави. Його завдання зводилось до формалізації рішення партноменклатури (звісно, що були і винятки), однак, згадаємо актуальну нині справу Василя Стуса, а також Ленінградську справу, справу лікарів, шахтинську справу та багато інших. Крім того, через державне замовлення відбувалося регулювання

кількості юристів у державі. У ринкових умовах зовсім інший підхід і до підготовки, і до організації роботи правників. Правник, будучи представником у першу чергу громадянського суспільства, у ринкових умовах має зважати і на необхідність фінансового забезпечення власної правозахисної діяльності. Постійне ведення справ *pro bono* може не дозволити юристу забезпечити собі мінімальний дохід. При цьому, навіть приймаючи рішення, правник так чи інакше керується певними економічними факторами. Як наголошує з цього приводу А.Г. Карапетов, система юридичних поглядів будь-якого судді, законодавця або вченого-правознавця знаходиться під прямим впливом тих економічних поглядів, які він вільно чи мимоволі ввібрав в студентські роки і закріпив пізніше за допомогою власного життєвого досвіду, самостійної рефлексії і дискусій. Правознавець або правотворець, що працює в сфері правового регулювання економічного життя (наприклад, в сфері антимонопольного або контрактного права), може цілком щиро вірити в те, що його підхід до правового аналізу абсолютно економічно нейтральний і підпорядкований одній лише внутрішній логіці права, але насправді найчастіше він лише мимоволі надає системну узгодженість тим чи іншим економічним теоріям [132, с. 24].

По-третє, на початку становлення епохи постмодерну (друга половина ХХ століття) особливої актуальності набули економічні теорії права. Згадаємо, зокрема, відому працю Р. Познера «Економічний аналіз права» [198], у якій проаналізовано можливість застосування економічного аналізу до різних галузей права, а також указується на його доцільність використання при інтерпретації нормативних приписів. Логіко-економічне обґрунтування посилює аргументованість актів правозастосування У передмові до цього видання зазначається: «Поява підручника з економічного аналізу права заповнила останній пробіл в конституюванні Law and Economics як повноцінного самовідтворюваного наукового напрямку: в ньому почали працювати не тільки вже діючі дослідники, але дослідники початківці, причому коло останніх стало інтенсивно поповнюватися» [198, с. 14].

У контексті нашого дослідження не можна не навести слів, якими Р. Познер починає свою працю: «Багато юристів продовжують вважати, що економічна теорія – це дослідження інфляції, безробіття, циклів ділової активності та інших загадкових макроекономічних феноменів, далеких від повсякденних реалій правової системи. Насправді предметна галузь економічної науки набагато ширша. У цій книзі економіка розглядається як наука про раціональний вибір в світі – в нашому світі, – де ресурси обмежені по відношенню до людських потреб» [198, с. 3].

Економічний підхід дозволяє юристу передбачати кінцеві результати своєї діяльності, можливі варіанти застосування правових приписів та, відповідно, несприятливі наслідки їх реалізації. Як правильно зазначає М.І. Одінцова: «Право не може анулювати дію ринкових сил. Люди будуть підкорятися закону, тільки якщо їм це вигідно, і в будь-якому випадку люди спробують мінімізувати негативний вплив закону на свій добробут» [186, с. 4]. При цьому автор також указує, що основною передумовою економічного аналізу права є припущення про те, що люди ведуть себе як раціональні економічні агенти, які прагнуть максимізувати рівень задоволення своїх потреб, тобто особисту вигоду. Ця передумова про поведінку людини має на увазі, що людина реагує на стимули, тобто якщо ціна якогось блага зросла, а інші ціни залишилися незмінними, то люди придбають меншу кількість даного товару» [186, с. 8].

Слід відмітити, що у науковій літературі були спроби визначити економічну культуру. Так, наприклад, колектив авторів розуміє під цим поняттям активну громадську діяльність, спрямовану на використання у практиці економічних знань, переконань, навичок [189, с.111]. Однак, на нашу думку, такий підхід є доволі широким і потребує свого уточнення.

На думку О.Д. Несімко «економічна культура юриста — це система економічних знань, вмінь та навиків, які дозволяють реалізовувати економічні права та економічно обґрунтовано виконувати свої професійні обов'язки» [182, с. 258]. Однак, і з такою дефініцією важко погодитись, зважаючи на її

надто обмежене розуміння економіки та можливості використання економічних знань в правовій сфері. Більш того, за логікою автора реалізувати соціальні права юристу має допомогти соціальна культура, а особисті права – особиста культура. До того ж, не можна не відзначити той факт, що західна традиція права, як права людини, розглядає саме природні (особисті) права. Питання про наявність/відсутність так званих соціально-економічних прав залишається відкритим.

Так, наприклад, у справі «Булінко проти України» (*Bulynko v. Ukraine*) заявниця стверджувала, що невиконання рішення Горезького міського суду, винесеного на її користь, становило порушення низки її прав. Уряд заперечував це, посилаючись на те, що у цій справі не було порушення пункту 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод з огляду на виконання рішення, вважаючи при цьому строк, протягом якого рішення було виконано, був розумним (більше двох років). Більше того, причиною невиконання рішення було складне фінансове становище в державі. Державна виконавча служба вживала всіх заходів, передбачених законодавством для виконання рішення [271]. Однак, Європейський суд з прав людини визнав порушення права на справедливий суд, а не на виплату заробітної плати чи щось подібне.

Економічна культура юриста, передусім передбачає знання закономірностей і тенденцій розвитку та функціонування економічних систем, ґрунтовне застосування чинної законодавчої бази у галузі економіки для продуктивного здійснення економіко-правового регулювання. Саме з цим пов'язана здатність орієнтуватися в потоці економічної інформації та усвідомлювати причини виникнення певного дисбалансу в економіці.

Як відомо, економіка часто може перебувати в тіньовому секторі, а це є одним з причинків циклічного коливання виробництва. Характерно, що на кожне таке «коливання» іноді з'являються відповідні нормативно-правові акти. Важливо, що лише високий рівень економічної культури сприятиме можливості усвідомлення вимушеного (хоча й не виправданого) і, основне,

тимчасового характеру таких юридичних норм. Тому важливо у цьому контексті не знищити істинно підприємницьку, комерційну діяльність людей, не принизити їхньої гідності.

Чільною особливістю економічної культури правника є економічна доцільність його професійних дій. Мова йде про особистий фаховий рівень і застосування економічних навичок у юридичній практиці. На сьогоднішній день актуальним видається поява менеджера в сфері юриспруденції, так як правник здійснює управління в сфері економіко-правових відносин. Менеджерські навички правника немислимі без уміння здійснювати певний економічний розрахунок фахової стратегії. Без сумніву, юридичне менеджерство можливе в умовах умілого планування цілого юридичного процесу, вироблення умов для рентабельності правничої і творчої діяльності в цілому та вияву особистісної економічної ініціативи.

Важливим моментом в економічній оцінці правничої діяльності є відповідна наукова економічна свідомість юриста. Характерно, що в її основу закладено відповідні духовні та моральні якості. Відповідна економічна культура правника може запобігти споживацькому відношенню до суспільства, природи, людини. Проводячи ефективну економічну співпрацю з різноманітними установами й відомствами та безпосередньо з громадянами, правник сприяє зростанню національної безпеки держави.

Економічна культура юриста характеризується, на нашу думку, такими рисами як цивілізованість, контрольованість, логіка економічних переконань, раціональність.

Зрілість економічної культури правника означає, що юридичні рішення у сфері економіки приймаються на професійному рівні. Для економічної культури суб'єктів права необхідне ґрунтовне володіння новітніми економічними технологіями. В умовах сьогодення, саме через відсутність відповідного рівня цивілізованості економіки, розвиток держави переживає деструктивні процеси. Однак економічна культура вітчизняного юриста пов'язана з такими атрибутами, як висока працездатність, терплячість,

витривалість. Зауважимо, що реальним резервом виходу держави з кризової ситуації, а також духовним джерелом становлення цивілізованого ринку є саме національний фактор.

Важливо, що контрольованість чітко відображує державний характер економічної культури правника. Мова йде про суворий державний контроль задля недопущення жодних порушень у сфері модернізації економічних відносин. Контрольованість базується на пріоритеті закону стосовно підприємницької чи комерційної діяльності, здійсненні конструктивних економічних реформ задля розвитку суспільства й держави, юридичному захисті суб'єктів господарювання.

Важливою ознакою економічної культури правника є логіка економічних переконань. Нинішня суспільна ситуація часто свідчить про численні приклади вирішення економічних проблем не завжди законними методами. Формування правової держави повинно ґрунтуватися на цивілізованих принципах економічного зростання. У цих процесах суттєве значення займає філософське і логічне осмислення правником процесів державотворення, а також оволодіння методами економічного переконання.

Тому набуває актуальності принцип раціональності, діловитості, адже справжня економіка – це насамперед раціональність. Для юриста це означає раціональну дію у виконанні професійних обов'язків, застосування правозахисних заходів впливу на економічні відносини. Непрофесійне виконання приписів закону може призвести до руйнації економічного стану.

Зміст економічної культури правника охоплює широке коло питань, проникаючи у сутність правових явищ, розкриваючи закономірності їхнього розвитку. Серед них пошук ефективних правових регуляторів в економіці, пов'язаних з дотриманням фінансової дисципліни службовими особами й громадянами, попередження фінансово-господарських зловживань у державі.

Належний рівень економічної культури дає змогу юристові здійснювати таку функцію, як встановлення причинно-наслідкових зв'язків між економічними та правовими явищами. Адже зниження товарного виробництва

стає причиною розкрадання не тільки збіднілих державних ресурсів, а й власного майна громадян, і економічна «активність» населення спрямовується у зворотний бік, що зумовлює нову економічну реальність.

Зважаючи на окреслене, цілком можна погодитись із С.С. Сливкою відносно того, що «формування нового економічного мислення – функція однаково важлива для різних суб'єктів права, у тому числі для юристів. Вона сприяє формуванню економічних навичок та уміння творчої професійної діяльності. Знання законів ринку допомагає правникові професійно підходити до виявлення зловживань у сфері економіки, сприяє виробленню ефективних засобів їх припинення» [224, с. 248].

Таким чином, економічна культура юриста у сучасних умовах функціонування правничої сфери є важливою складовою його професійної культури.

Висновки до Розділу 2

1. Формування правової культури вітчизняного правника є надзвичайно важливим завданням для сучасного українського суспільства. Цей процес може відбуватися на макро- й макрорівні. Макрорівень передбачає вплив на правника умов соціального існування; макрорівень пов'язується з цілеспрямованою діяльністю щодо формування правової культури вітчизняного правника.

Правова культура сучасного українського юриста має формуватися на основі природно-правового розуміння, визнанні людини основною цінністю з іманентними їй правами. При цьому важливою складовою правової культури юриста є відчуття справедливості (*sense of justice*), адже *non ex regula ius sumatur, sed ex iure quod est, regula fiat* (право виводиться не з сформульованого правила, навпаки, з існуючого права виникає правило). Це не заперечує те, що юрист повинен знати чинне законодавство, вміти користуватися юридичним інструментарієм (законами, правовими актами тощо) у повсякденній діяльності, однак акцент переноситься на сприйняття

аксіологічних установок природно-правового розуміння, уміння оперувати правовими принципами.

2. Будь-яка правнича практична діяльність оцінюється через категорії моралі, зважаючи на універсальний характер моралі. Моральна культура юриста має дискретний характер та включає моральну свідомість та культуру поведінки (яка має ґрунтуватися на моральній свідомості).

Моральна культура передбачає ступінь засвоєння юристом моральних норм та принципів, ставлення до них та їх реалізацію як у професійній діяльності, так і в буденному житті юриста.

Юрист повинен володіти не тільки правовою, а й моральною культурою як загальнолюдською цінністю. При цьому обидві культури органічно пов'язані між собою.

Правнича практична діяльність спрямована на вирішення різних правових ситуацій. Однак, саме моральна культура є фактором усвідомлення правником того, що людина – це унікальне творіння природи. Моральним обов'язком правника є усвідомлення неповторності кожної особистості.

3. Політична культура передбачає знання та оцінку юристом закономірностей і тенденцій функціонування та розвитку політичної системи, у тому числі у сучасних умовах розвитку соціуму, що дозволяє юристу здійснювати неупереджену, зокрема, у політичному контексті, правничу практичну діяльність в умовах перманентної політичної трансформації.

Питання розвинутої політичної культури юристів є актуальним для нашої держави. Україна потребує високоосвічених професійних юристів, які б змогли провести ефективні реформи та забезпечити юридичний зв'язок громадян з державою в умовах постійної політичної нестабільності, відсутності позитивної юридичної кон'юнктури та невизначеності напрямків розвитку української держави. Саме юристи можуть сформувати політичну еліту держави, рівновіддалену від олігархічних груп та з максимальним розумінням проблем і запитів населення.

4. Економічна культура юриста є складним комплексним утворенням, що охоплює як володіння юристом основами економічних знань, так і розуміння закономірностей і тенденцій функціонування та розвитку економічних явищ, а також їх використання у своїй професійній діяльності.

Використання економічного аналізу до пізнання правових явищ є важливим напрямом наукових досліджень та потребує своєї ґрунтовної розробки, водночас, практичні результати цього процесу для підвищення ефективності правничої практичної діяльності доведені західною юриспруденцією.

РОЗДІЛ 3. ЗНАЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ЮРИСТА В ЮРИДИЧНІЙ ПРАКТИЦІ

3.1. Модель професійної культури юриста в Україні та Європі

Загалом образ юриста може існувати тільки як інтегративна цілісність, що є ідеалізованою абстракцією від практично-предметної діяльності. Безпосередньо вкоріненими в практичну сферу є конкретні моделі, які чітко вказують на реально очікувані відповідності суспільним запитам. «Елементи моделі пов'язані зі світом безпосередньо тим, що звичайно називають правилами відповідності: між способом, яким модель змальовує цей світ; між апаратом, що використовується в процесі моделювання, та концептуальним апаратом змодельованої теорії; теорією та соціальним світом» [36, с. 140]. Можна виділити чотири основні моделі: ідеологічну, морально-етичну, освітню, державно-політичну. Усі вказані моделі здатні конкретизувати та «зображувати окремі риси речі (найбільш важливі, значні), яка моделюється нами. І в цьому розумінні модель нормативна. Водночас модель цілеспрямована, оскільки її значення та цінність можуть існувати лише відносно певної мети, для реалізації якої служить модель» [94, с. 125]. У кожній із означених «практичних моделей» можна виділити основні модули як вираження будь-якої нормативної реальності: «дозволено», «необхідно («обов'язково») і «заборонено».

Ідеологічна модель. Під ідеологією ми розуміємо набір цінностей та основних життєвих орієнтирів, які є легітимними в певному соціокультурному просторі, тобто в межах європейської культури щодо нашого дослідження. Тут ми маємо справу з так званими патернами культури. Культурні патерни або системи чи комплекси символів становлять для кожного з нас зовнішнє джерело знань. Тобто вони (патерни) перебувають за «межами індивідуального організму як такого в тому інтерсуб'єктивістському світі

спільного порозуміння, в якому народжуються всі людські індивіди» [104, с. 110].

Модель юриста безпосередньо залежить від панівної ідеології в суспільстві, адже саме ідеологією визначаються пріоритетні напрями його діяльності.

До особливостей європейської ідеології слід віднести особливе ставлення до людини як до беззаперечної цінності. Тому цілком зрозумілим є те, що сучасна нам європейська культура є людиноцентричною та індивідуалістичною, а також гуманістичною. Індивід на сьогодні є найважливішою цінністю в європейській культурі. Сучасність характеризується індивідуалістичною ідеологією і, як наслідок, маємо зростання інтересу до проблеми прав людини, а тому індивід розглядається як безумовна цінність, наділена атрибутами рівності, свободи, розуму. Сучасність визнає індивіда цінністю, тобто, індивід є цінністю за суттю, а не просто як об'єкт, який протистоїть іншим, але він не є індивідуальним зразком роду людського, перш за все, індивід – це певний універсум, що включає в себе етноментальні особливості, який відкритий світові. Високий ступінь індивідуалізму, визнання цінності особистості дало підстави А.Оболонському стверджувати, що європейська цивілізація є персоноцентричною, тобто такою, яка визнає індивіда точкою відліку в суспільстві, на відміну від системоцентризму, з пріоритетом соціальної системи [184].

У ХХ столітті з'являється «Загальна декларація прав людини», яка проголошує: «Кожній людині надаються всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору, шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, соціального чи станового походження, майнового або іншого стану» [30]. Стаття 3 Конституції України закріплює: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [1]. Нормативне закріплення вимог щодо визнання індивіда як цінності стало можливе в результаті процесів демократизації, фемінізації, лібералізації та

плюралізації суспільного життя, які інтенсифікувалися в Європі в ХХ столітті. В «Основних принципах щодо ролі юристів» проголошується: «Кожна людина має право звернутися до будь-якого юриста за допомогою для захисту і відстоювання її прав на всіх стадіях кримінального розгляду». Стаття 55 Конституції України вказує на те, що «кожен має право будь-якими не забороненими засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань» [1].

Сучасна ідеологічна система пояснює основну вимогу, котра пред'являється до представників юридичних професій – скрізь і завжди гарантувати права людини: «При виконанні своїх службових обов'язків посадові особи в підтриманні правопорядку поважають та захищають людську гідність; підтримують та захищають права людини стосовно всіх осіб» [38]. Повага до прав людини, а також їх захист є невід'ємною складовою сучасної європейської культури та її ідентичності: «власне, у європейському інтелектуальному середовищі концепт прав людини отримав своє народження та розвиток» [61, с. 87].

Також слід відзначити, що на формування сучасної європейської ідеології і моделі юриста вплинули процеси глобалізації та культурного самовизначення. Поряд з процесами «уніфікації» та «уодноманітнення» в європейській культурі мають місце явища етнонаціонального бачення бажаного юриста. Ще Б. Кістяківський вказував на те, що «немає єдиних і одних і тих же ідей свободи особистості, правового устрою, конституційної держави, однакових для всіх народів і часів, як немає капіталізму чи іншої господарської або суспільної організації, однакової для всіх країн. Усі правові ідеї в свідомості кожного окремого народу одержують своєрідне забарвлення і свій власний відтінок» [135, с. 119-148].

Стосовно гуманізму як концептуального начала сучасної європейської культури, то варто зазначити, що і саме явище, і саме поняття гуманізму пройшли тривалий період формування. На думку автора, найбільш вдало розкрив сутність європейського гуманізму мислитель ХХ століття Е.Трельч в

своїй праці «Історизм та його проблеми»: «Так само було з іншою протилежністю, протилежністю між природним правом, вільноприродною людиною і штучним примусовим порядком абсолютистської держави. І тут перед нами стара ідея, ідея природного і загального людського права, якій протиставило себе позитивне право і яка до того ж тісно зв'язала церковну систему як християнське природне право з державно-позитивним і церковним надприродним правом. У боротьбі з абсолютизмом згадали про цю ідею, звільнили її від церковних нашарувань, поєднали із становими та історичними правами та підвели її під вплив старого, стоїчного, запозиченого християнами формулювання до загального закону природи і розуму [240].

Гуманізм не є абстрактним людинолюбством, а є баченням конкретної людини з її проблемами і негараздами за конкретних обставин. В такому аспекті гуманізм поєднується із справедливістю, міра якої визначається правовим законом, який захищає інтереси людини в суспільстві.

З ідеологічної точки зору, досить впливовими факторами на формування моделі юриста є настанови континентальної правосвідомості, найважливішими серед яких є: єдина ієрархія побудови системи джерел писаного права з домінуванням нормативно-правових актів; особлива роль у формуванні права закріплюється за законодавцем, який покликаний створювати загальноюридичні правила поведінки; правозастосовні органи лише забезпечують реалізацію загальної норми в конкретних правозастосовних актах; у системі нормативних джерел наявні писані конституції, які мають вищу юридичну силу; визнається диференціація права на публічне й приватне; високий рівень нормативних узагальнень.

Укажемо ще на одну ідеологічну особливість сучасної європейської культури, яка значно вплинула на формування образу юриста. У межах сучасного багатомірного культурного простору виділяється сучасна людина як істота публічна. Варто пояснити, що сьогоднішнє трактування публічного не ототожнюється з політичним, або громадським, воно є певною дискурсивною практикою. Можна з цілковитою впевненістю стверджувати,

що сучасний європейський юрист – це публічний індивідуум. Публічність тісно пов'язана з проблемою бездомності, яка є наслідком колонізації життєвого світу. Засоби комунікації продовжують публічність юриста: телефон, електронна пошта. Дім перетворюється в офіс, поведінка поза професійною діяльністю контролюється і критикується громадськістю та корпоративними об'єднаннями. «У порівнянні з реальністю, яка утворюється, коли тебе бачать і чують, навіть найпотужніші сили нашого внутрішнього життя – сердечні пристрасті, задушевні думки, чуттєві насолоди – ведуть якесь невпевнене, тіньоподібне існування, хіба що, змінившись, нібито деприватизуються та деіндивідуалізуються і так перетворюються, що віднаходять для публічного явлення форму» [65, с. 66].

Показовою у цьому аспекті є справа «Німітц проти Німеччини» (Niemietz v. Germany). Європейський суд з прав людини, вирішуючи питання, чи було вторгнення у житло (справа стосувалася обшуку, проведеного у офісі адвоката), зазначив наступне: що стосується слова «житло» (home), яке міститься в англійському тексті статті 8, у деяких Договірних Державах, зокрема у Німеччині, інтерпретується розширено і включає у тому числі приміщення для бізнесу. Таке тлумачення, крім того, повністю співзвучне французькому тексту, оскільки слово «domicile» має більш широкую конотацію, ніж слово «home» і може поширюватися, наприклад, на персональний службовий офіс. У цьому контексті також не завжди можливо провести чітке розмежування, оскільки професійна діяльність цілком може бути здійснена з особистого житла особи [275].

В Україні, в «Основних засадах професійної етики юристів» вказується, що «в особистому житті юристи своєю поведінкою стверджують загальнолюдські цінності, принципи християнської моралі, узвичаєні етичні настанови інших релігійних конфесій» [188].

Європейська спільнота завжди прагнула бачити юриста (зокрема суддю) незалежним від будь-якого зовнішнього тиску. Як результат, ми маємо низку міжнародних документів, які висвітлюють питання організаційної,

процесуальної і фінансової незалежності судді. Незалежність сьогодні застосовується як гарантія безсторонності юридичної діяльності. Практика Європейського суду з прав людини, аналізу відповідності суддів вимогам п.1 статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод щодо гарантування права на розгляд справи незалежним і неупередженим судом свідчить, що суд можна вважати безстороннім, якщо окрім інших чинників є наявність гарантій проти тиску на суд ззовні, а також законодавчо визначені ознаки незалежності.

Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями 40I32 та 40I146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року, покладають на кожного члена ООН зобов'язання надавати відповідні засоби, які б давали змогу судовим органам належним чином виконувати свої функції. Висновок №2 (2001) Консультативної Ради європейських суддів для Комітету Міністрів Ради Європи «Про стандарти незалежності судових органів і незмінності суддів» передбачає, що для виконання своєї ролі судова влада повинна бути незалежна по відношенню до виконавчих та законодавчих органів [25]. У рекомендації R (94)12 «Незалежність, дієвість та роль суддів», ухвалених Комітетом Міністрів Ради Європи на 518 засіданні заступників міністрів 13.10.1994 р. передбачено, що грошове забезпечення суддів повинно гарантуватися законом і відповідати гідності їх професії [39]. Європейська хартія про закон «Про статус суддів» (Ліссабон, 10 липня 1998 року) пунктом 1.8. загальних принципів містить положення про те, що судді через своїх представників і через свої професійні організації беруть участь у прийнятті рішень, пов'язаних із управлінням судами і з розподілом коштів [29], особливо її бюджетного фінансування.

Сьогодні основними тенденціями, що спостерігаються в ідеологічній основі правової системи України, є тенденції гуманізації, демократизації правового знання, утвердження ідей пріоритету людських цінностей.

Морально-етична модель. Юриспруденція належить до тих небагатьох видів діяльності, в яких моральність і духовність передують ознакам

професійної майстерності, а відтак людство здавна переймається проблемою морально-етичних якостей тих, хто здійснює правосуддя і відновлює порушені права. В «Основних принципах незалежності судових органів» (п. 10), схвалених резолюціями Генеральної Асамблеї ООН від 29.11.1985 р. і від 13.12.1985 р. № 40X148, ця думка закріплена як принцип належності: «Особи, які обрані на посаду судді, повинні мати високі моральні якості і здібності, а також відповідну підготовку і кваліфікацію в галузі права»[25].

Належна поведінка передбачає, що будь-які дії і вчинки відповідають моральним цінностям, які прийняті як норми в даній культурі. Якщо говорити про професії, то застосування моральних цінностей на практиці називається «прикладною етикою», різновидом якої є професійна етика юриста. Європейська культура, враховуючи професійну диференціацію суспільства конструює поняття «професійної моралі» як зводу вимог до морально-етичних якостей представників різних професій; сам термін «професійна мораль» є результатом класифікації трудової діяльності різноманітних професійних груп. Професійна мораль у цілому виконує важливі завдання соціального управління, найважливішим серед яких є забезпечення реалізації вимог загальноморальних принципів в умовах професійної діяльності. Професійна мораль як система норм включає в себе такі норми: норми, які характеризують відносини професіонала з людьми (спілкування з якими є основою трудової діяльності); норми, які характеризують відносини професіонала з колегами та всією професійною групою; норми, які характеризують суспільні відносини професіонала в цілому.

Юридична професія, як уже традиційна для європейської культури, розподіляє ідеї правильної поведінки на формальні кодекси етики і кодекси професійної поведінки. Професійна поведінка ґрунтується на тому, що в цілому вважається «благородними мотивами», контролюється й оцінюється відповідно до прийнятого кодексу поведінки і впроваджується в життя шляхом застосування заходів примусу до тих, хто не виконує правил професійної діяльності. Принцип, який лежить в основі професійної етики

юриста, полягає в тому, що дії юриста спрямовані на створення найбільшого блага для суспільства.

Професійна етика юриста – це збір правил, який визначає поведінку юриста в службовій та позаслужбовій обстановці, і норм, що відповідають чинним законам та нормативним документам. В цілому, основні принципи професійної етики містять в собі елементи загальної етики та моралі. Професійна етика юриста охоплює всю систему взаємоперехідних, взаємообумовлених моральних стосунків: ставлення спеціалістів до об'єктів праці (суддя – підсудний, адвокат – підзахисний, слідчий – обвинувачений тощо), стосунки спеціаліста з колегами, ставлення фахівця до суспільства. Всі вимоги морально-етичного характеру, які висуваються суспільством до юриста, є прагненням до ідеалу, вони не мають зовнішнього державного чи суспільного примусу.

Історично першим таким кодексом був відомий збір вимог до відносин лікаря з пацієнтом, який мав назву «Клятва Гіппократа». Можна назвати велику кількість професійно-моральних кодексів, в яких знаходять відображення професійна діяльність і норми трудової моралі, при цьому останні являють собою як конкретизацію загальних моральних принципів, так і деталізацію типово професійних положень, доповнених та уточнених специфічними рисами і ознаками того чи іншого виду трудової діяльності.

Соціально-професійна структуризація суспільства викликає необхідність чіткого визначення соціальної відповідальності представників кожної професії за здійснення своїх функцій. Закріплення цієї відповідальності здійснюється у етичних кодексах та подібних документах. Перші кодекси мали місце ще в давнину, зокрема існував кодекс поведінки жерців Давнього Єгипту, сенаторів Древнього Риму, лікарів імператора древнього Китаю, самураїв Японії тощо. Середньовіччя відоме нам кодексами представників правлячої еліти та релігійних орденів, професійних цехів. Перші кодекси поведінки виростили на ґрунті синкретичних форм осмислення реальних форм спілкування людей, закріплювали нормативні зразки і типові стандарти поведінки.

Сучасні кодекси суттєво відрізняються від своїх попередників, оскільки давні кодекси переслідували мету збереження та охорони професійних таємниць, а тому їх важливою складовою було визначення санкцій за порушення норм. Сучасні кодекси націлені на зовнішнє оточення, вони прагнуть повідомити суспільству про соціальні принципи, якими керується професійна спільнота у взаємодії з іншими соціальними структурами та організаціями. Тобто, сучасний кодекс дає можливість сформулювати певне ставлення до конкретної професійної спільноти та за необхідності апелювати до формально визначених моральних норм. Етичні кодекси мають дві цілі: внутрішню (націлена на регламентацію поведінки працівників у відношенні один до одного) і зовнішню (створення враження в соціумі про свою організацію), а також виконують ряд функцій: соціальні, психологічні, виховні, організаційні тощо.

Розробка етичних кодексів в Україні є показником процесу усвідомлення юридичним співтовариством своєї професійної належності, тієї соціальної ролі, яка покладається на юристів їх професією, їх професійними цінностями та загальною відповідністю юристам очікувань суспільства в морально-етичному аспекті.

У країнах Західної Європи та США широко поширена практика збору, систематизації і публікації етичних норм-стандартів юристів-професіоналів. В Україні поки що ще не проводилася подібна робота; не проведена систематизація таких документів. Хоча слід зазначити, що з кінця ХХ століття в нашій країні інтенсифікувалися процеси розробки та прийняття етичних правил для юристів. Така робота покликана до життя нагальними потребами сьогодення: проблемою підвищення ефективності досягнення професійного результату та забезпеченням сприятливих умов для користування їх послугами. Результатом цього процесу є прийняття «Основних положень професійної етики юристів України», Правил адвокатської етики, затверджено «Загальні правила поведінки державного службовця», «Правила етики арбітра (члена трудового арбітражу)» і так далі. Зазвичай етичні кодекси юридичних

професій в Україні розробляються орієнтовно на європейські, а не на американські моделі, хоча при їх розробці завжди враховуються міжнародні стандарти професійної культури юриста.

Етичні кодекси не замінюють собою правову регуляцію поведінки, вони створюють конкретні орієнтири для поведінки, які дозволяють людині піднятися над емпіричною дійсністю. Водночас, вимоги етичних кодексів не є занадто високими і неможливими для широкого втілення [36, с. 5-9].

Історичний досвід свідчить: етичні проблеми адміністративними засобами вирішити не можна, оскільки безсумнівним є зв'язок будь-якого негативного явища в суспільстві (в тому числі некоректна та неетична поведінка юристів) із самим суспільством та з умовами життя в цьому суспільстві. Формування морально-етичних якостей юриста є комплексною проблемою, яка охоплює всі соціальні групи, починаючи з сім'ї, через систему дошкільної і шкільної підготовки – до вищої фахової підготовки. Моральна культура юриста є показником його загального рівня культури та сформованості основних життєвих цінностей.

Міжнародний досвід свідчить про те, що стосовно юридичної професії може бути встановлена така сукупність вимог, обов'язків та обмежень:

- «вимоги щодо наявності високих моральних якостей»;
- вимоги «попереджувальної поведінки» як при виконанні професійних обов'язків, так і поза службою, щоб не тільки не допустити порушень, але й не викликати підозр у порушенні;
- обмеження або заборона на отримання винагород та подарунків;
- «обмеження або заборона щодо заняття політичною та будь-якою іншою діяльністю» [196, с. 108].

Очевидним є і те, що використання та врахування зарубіжного досвіду не повинне зводитися до копіювання. Допомогти в цьому повинні залучення відповідних закордонних фахівців до участі в конференціях, круглих столах з відповідної проблематики. Особливого значення при цьому набуває розробка

теоретичного осмислення даної проблеми, яку умовно можна назвати: «професійною етикою юриста».

Поняття «професійна етика юриста» може бути інтерпретоване: як звід необхідних правил-вимог і як навчальна дисципліна в межах юридичної освіти. «Професійна етика юриста» як навчальна дисципліна на вітчизняних просторах сьогодні залишається єдиною навчальною дисципліною в програмі юридичної освіти, що переслідує мету виховувати і зміцнювати в майбутніх юристів загальнолюдські цінності, сформованість яких у подальшому впливатиме на вирішення питань про співвідношення засобів і цілей в майбутній професійній діяльності. Професійна етика юриста відіграє роль своєрідної моральної техніки безпеки як для самого юриста, так і для всіх, хто з ним спілкується і співпрацює.

За великим рахунком, «професійна етика юриста» – це професійна ідеологія юристів. На жаль, навчальній дисципліні «Професійна етика юриста» як єдиній здатній впливати на професійну компетентність майбутніх суддів, адвокатів, слідчих, нотаріусів, приділяється в навчальних планах замало уваги. На курс відводиться в кращому випадку 30-60 навчальних годин.

На думку автора, неадекватна оцінка ролі навчального курсу «Професійна етика юриста» у формуванні духовного потенціалу майбутніх юристів стала причиною втрати вченими до неї наукового інтересу: в Україні сьогодні досить відчутним є дефіцит навчальних видань з професійної етики юриста, який би був підготовлений на належному рівні.

Що ж до самого змістовного наповнення курсу, то і сьогодні у вітчизняних юридичних навчальних закладах «працює» класична етико-освітня модель, яка характеризується раціоналістичною методологією етичного знання, відповідно до якої викладання етики направлене на розкриття і пояснення етичного знання як етичної істини.

«Бажаний» європейською культурою юрист повинен чинити так чи інакше не з остраху перед санкціями, а виключно з моральних переконань. У

такому підході різко окреслюється значення чітко сформованих моральних переконань юриста і норм поведінки (назвемо їх трудовими стандартами поведінки), які мають конвенційний (договірний) характер. Більше того, можна стверджувати, що норми поведінки юристів є корпоративно прийнятими правилами. Норма поведінки розуміється як визнаний зразок, встановлене правило (заборона або повеління). Порухення норми тягне за собою застосування до порушника санкцій. Ось чому, на наш погляд, недоцільним є ототожнення поняття етичного та деонтологічного стосовно поведінки юриста. Так, зокрема О.Скакун вважає, що суть етичних і деонтологічних правил є однакова, не розрізняючи глибинного сенсу етичного начала і соціо-технологічного характеру деонтологічних вимог. Д. Фіолевський пропонує поєднати навчальні курси етики юристів та юридичної деонтології, стверджуючи, що «обидві ці дисципліни є відгалуженнями загального вчення про етику» [244; с. 85].

Для європейської спільноти характерне очікування від юриста бути особистістю з високою моральною культурою, рівень якої є результатом сімейного і суспільного виховання, а також постійної роботи над собою (морального самовиховання). Суспільство вимагає від особистості юриста високої моральної культури як показника морального розвитку і моральної зрілості, яка виявляється на трьох рівнях: здатність особистості до співчуття, переживання і милосердя (культура моральних почуттів); культура етичного мислення є раціональною складовою моральної свідомості, яка виражається у знанні моральних вимог та цінностей, вимог суспільства, у змозі обґрунтовувати моральний вибір; культура поведінки як спосіб реалізації постановки та прийняття моральних цілей і здійснення вчинків відповідно до етично-етикетної системи соціуму. Дієвим фактором у виправданні цього очікування може бути, на нашу думку, законодавче затвердження Кодексів професійної етики юриста (за спеціалізаціями: Кодекс професійної етики судді [43]; Правила адвокатської етики [47]; Кодекс професійної етики та поведінки працівників прокуратури [44]).

В Україні однією з проблем є те, що правила поведінки, які прописані в Кодексах, мають рекомендаційний характер, що при особливостях ментального характеру та помітного дефіциту моральності в самому суспільстві робить неможливим добровільне самообмеження та добровільне слідування цим правилам юристами. Аналіз існуючих Кодексів приводить до ряду висновків, які повинні набути подальшого практичного втілення: необхідно законодавчо закріпити етичні вимоги до кандидатів на посади.

Сьогодні правила морально-професійної поведінки приймаються або схвалюються різними за своєю природою органами (в судовій системі – З'їздом суддів, в адвокатів – Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури, у прокурорів сьогодні точиться дискусія про те, який орган має затвердити ці правила – Вища рада юстиції чи Всеукраїнська конференція прокурорів [231, с. 52-54]), кожна з статей Кодексів повинна мати коментарі.

Освітня модель юриста. Перш ніж перейти безпосередньо до аналізу освітньої моделі юриста, варто зробити декілька уточнень. У сучасному розумінні поняття «освіта» стосується індивіда, якого вчать і виховують. Пройшовши довгий період становлення, освіта змінює свій характер: від колективної передачі цілісного образу світу і відтворення способу життя від покоління до покоління через виділення освіти з «життєвого потоку» як цілеспрямованої діяльності (впливу), направленої на обраних (за положенням або за здібностями), переслідуючи мету «досконалості», до перебільшеної вимоги засвоєння певної суми знань, необхідної для виконання тих чи інших функцій у соціумі [200].

Модель професіонала в європейській традиції внаслідок збільшення обсягу необхідних спеціальних знань, а також з демократизацією вищих ступенів освіти, доступ до яких став широким, усе більше врізувалася саме в загальнокультурному плані і ставала більш однобічною. Процес звуження професійних моделей простежується з часів енциклопедистів до наших днів. З початку ХХ століття в розвинутих європейських країнах вища школа з елітарної видозмінилася в масову. Це пояснювалося підвищеним попитом на

прикладні знання, а відтак деякі університети перетворилися в звичайні вищі школи, серед завдань яких перестають домінувати культура та освіченість.

Відомий мислитель ХХ століття Т.Парсонс вказує на те, що на території Європи склалися дві моделі вищої освіти. Перша, «континентальна система», утворилася приблизно в ХVІ столітті і була представлена чотирма факультетами: теологічним, філософським, юридичним і медичним. Саме університети виконували функцію створення формально освіченого класу. Крім того, юридичні факультети стали основними постачальниками освічених чиновників. Континентальна модель професії формувалася через трансформацію найму в бюрократичні ієрархії. У межах континентальної моделі вищої освіти віднаходить себе і концепція континентальної юридичної освіти. Особливістю даної концепції було і є те, що, починаючи з ХІІІ століття, європейські університети пропагували римське право як абстрагований ідеал і модель того, як має бути. Основним базовим моментом юридичної освіти стало вивчення римського права. Р.Давид зауважував, що університетська освіта та рецепція римського права не завжди узгоджувалися між собою як причина і наслідок [113, с. 40-41].

До характерних рис континентальної університетської юридичної освіти слід також віднести і тісний зв'язок вивчення права з філософією, теологією, релігією, тобто у всій повноті гуманітарного знання.

Сучасна континентальна юридична освіта значною мірою зберегла традиційні підходи та принципи співвідношення науково-теоретичного з практично-прикладним, що загалом обумовлюється специфікою європейського правового світогляду. «Право Європи – це право університетів, або прототип юридичної науки, створеної вченими. Саме цим пояснюються роль та авторитет науковців, наукового світогляду у сфері практичної діяльності, а також сутність давньої європейської традиції надання переваги думці юристів-вчених перед думкою юристів-практиків» [111, с. 234-235]. Друга модель вищої освіти, «англосаксонська система», сформувалася в Англії і США на основі двох університетів – Оксфорда і Кембриджа, за своїм

характером мала слабку спеціалізацію. Сильні релігійні засади англійських університетів робили їх факультети схожими з теологічними, і, мабуть, з цим пов'язувалися невдачі у сфері таких прикладних професій, як право і медицина.

Сьогодні англосаксонській юридичній освіті притаманний практичний характер спрямованості підготовки майбутніх фахівців: «юрист англо-американського типу права мислить від конкретного випадку загального правила, яке склалося в практиці судової діяльності» [111, с. 243].

Освітня революція середини ХХ століття особливо висвітлила роль університетів (вищих навчальних закладів) у соціальній системі в цілому. Т.Парсонс вважає, що ця революція мала досить серйозні наслідки і для юридичної освіти. По-перше, це масовізація вищої освіти, яка ознаменувалася масовим випуском спеціалістів для потреб суспільства. По-друге, вища школа взяла на себе дослідницькі функції, які раніше закріплювалися за винахідниками-практиками. По-третє, революція істотно вплинула на соціальну структуру суспільства: на зміну спадкового статусу прийшов статус «досягнень», який визначається на основі досягнень у професійній сфері [57]. Окрім того, сьогодні вищі навчальні заклади пропонують індивіду не тільки набір спеціальних знань, але і сприяють його включеності в суспільство [193, с. 127-132].

Для нашої країни проблеми університетської, а отже, і юридичної освіти, мали своєрідне забарвлення. Насамперед слід відзначити те, що ініціатором створення університетів виступала держава, яка в подальшому й управляла створеними навчальними закладами, тобто з самого початку автономія університетів була обмежена. Держава також впливала і на напрями наукових розробок, які проводилися в університетах, а також на формальну і змістовну сторони навчального процесу. На відміну від європейських університетів, які розвивалися в культурному контексті росту індивідуалізму, контекст вітчизняної культури визначав тяжіння до корпоративізму.

Ще одна особливість вітчизняної вищої школи пов'язана з помітним впливом ззовні на функціонування університету – «запит» на певний тип особистості, який формується в процесі навчання. Якщо теоретики класичного університету передбачали виховання незалежного фахівця, то потреби вітчизняної держави дуже часто обмежувалися особистістю політично благонадійною та освіченою.

Указана проблема тісно перекликається з іншою – проблемою особливої відмінності між освітою і фундаментальною наукою. Основу такого розподілу заклали прагматичні римляни. З цього приводу Цицерон шкодував про те, що в римських школах така наука, як геометрія зводилася лише до навчання вимірювати предмети матеріального світу [101, с. 290-291].

У сучасних культурно-світоглядних умовах європейської спільноти, які прийнято називати постмодерном, стало очевидним некритичне, незаперечуване і здатне лише до розширення знання, яке ми одержуємо в освітній системі. Криза освіти пов'язана з обмеженістю світорозуміння, неумінням відчувати і дивуватися, а також бажанням усе пояснювати за допомогою науки. Освітня традиція, на жаль, все більше втрачає своє основне призначення – транслювати традицію, що призводить до вихолощування гуманістичних традицій в освіті. Нагальна проблема сучасності, проблема того, кого повинні випускати юридичні вузи – юристів-універсалів, спеціалістів широкого профілю чи юристів вузької спеціалізації, помітно вирішується на користь другого підходу. Ю.Оборотов пропонує підняти юридичну освіту в Україні до рівня творчості шляхом створення елітної освіти – освіти високої якості, яка б готувала юридичну еліту. Йдеться саме про елітну, а не про елітарну освіту. Елітна освіта має відкритий характер, тоді як елітарна доступна лише вихідцям з небагатьох сімей і тому є закритою. Елітна освіта як відкрита система дозволяє виявити дітей з особливими талантами та високими інтелектуальними здібностями [185].

Сьогоднішня юридична освіта характеризується технократичною перенавантаженістю; трансляція знань здійснюється часто у відчуженій,

безликий формі; студент розглядається як «пасивна» матерія, а викладач є організуючою формою просвіти; як наслідок – некритичне прийняття стандартів. Нагальною потребою сьогодення в підготовці юриста є проблема віднаходження свого місця юристом у сучасному світі, який швидко змінюється, і який характеризується невизначеністю і багатоманіттям зв'язків, перенасиченістю інформації, шокуючими соціальними змінами. Щоб орієнтуватися в таких умовах, від юриста вимагається нестандартність мислення і здатність до дискусій, що означає самостійність у прийнятті рішень, а не використання готових шаблонних рішень.

На думку С.Гусарева, сучасний стан юридичної освіти в Україні може бути представлений такими змістовними блоками:

- проблеми забезпечення належного рівня навчання та виховання;
- проблеми змісту освіти, нових форм та методів навчання, критеріїв оцінки в підготовці фахівців;
- проблеми гуманізації, демократизації та практичної спрямованості навчання тощо [111, с. 294-295].

У теоретичних дослідженнях у сфері побудови спеціаліста зазначається, що модель спеціаліста – це «певний звід вимог, які висуває практика до випускника і які повинні знайти відповідне відображення в навчальному процесі» [180, с. 161].

Тому модель спеціаліста-юриста повинна складатися з двох взаємопов'язаних компонентів – моделі діяльності юриста, яка є відображенням очікувань суспільства від представників даної професії і моделі підготовки юриста-спеціаліста, яка розробляється на основі переліку та обсягу навчальних дисциплін навчального процесу у вищих навчальних закладах.

Однією з вимог сучасності, стосовно юридичної освіти, є підвищення інформаційної культури майбутнього фахівця. Сьогодні ми живемо в інформаційному суспільстві, яке вимагає від фахівців швидкого сприйняття та

обробки великого обсягу інформації, що зумовлює появу такого поняття, як інформаційна культура. На думку Е.Семенюка, «інформаційна культура – рівень практичного досягнення інформаційної взаємодії та всіх інформаційних відносин у суспільстві, міра досконалості в оперуванні будь-якою необхідною інформацією» [220, с. 1-7]. Інформаційна культура майбутнього юриста складається з трьох рівнів – вищого (логічного), професійного, загального (базового) [142]. Базовий або загальний рівень інформаційної культури студента-юриста складають такі знання, уміння і навички, які можуть застосовуватися практично без змін у різних видах діяльності, і вони мають узагальнений характер. Професійний рівень інформаційної культури майбутнього юриста – це знання, уміння і навички, які характеризуються специфічністю, складністю і разом з тим мають обмежену сферу застосування. Саме ці знання, уміння і навички пов'язані з майбутньою професійною діяльністю, дисциплінами, що формують її основу.

Вищий (логічний) рівень інформаційної культури містить знання, уміння і навички, які мають міжпредметний і водночас професійний характер. Але вони відрізняються наявністю творчого мислення, навичками приймати рішення в нестандартних ситуаціях.

Освіті як елементу національної культури завжди приділялася значна увага. Освітня модель підготовки майбутнього юриста повною мірою відображає основний духовно-ціннісний настрій культури.

Сьогодні можна констатувати, що сучасна освітянська практика реально спрямована на задоволення потреб, перш за все, престижних спеціалістів (у галузі права, економіки, бізнесу і т.д.). Але сучасна система вищої освіти (в тому числі і юридична) не формує гнучкість мислення, не формує адаптивної здатності до мінливих суспільних умов, мало сприяє розвитку рефлексивного типу мислення. Сучасна юридична освіта повинна реагувати на потребу суспільства підготовки саме «затребуваного» юриста, тому гадаємо, що в освітянській моделі слід приділяти увагу таким принципам: врахування психологічних особливостей «студентського» віку особистості;

аксіологічності в правовій освіті; особистісно-орієнтованої юридичної освіти. Вказані принципи повинні поєднуватися з такими підходами в процесі підготовки майбутніх юристів, як: особистісно-діяльнісний і проблемно-ситуативний; інноваційно-рефлексивний і проблемно-рефлексивний.

Можемо говорити про проблему «європеїзації» юридичної освіти. Вказана проблема стала актуальна в контексті формування єдиного європейського правового простору та єдиного «європейського дому». Поняття і система європейської юридичної освіти передбачає: освіту, яка відповідає стандартам, що прийняті державами – членами Євросоюзу; єдині для відповідних держав критерії оцінки рівня знань студентів; «європейський» навчальний план, в якому значна увага приділяється вивченню європейського права; поєднання різноманітності, диверсифікації та індивідуалізації навчання; європейський метод викладання права з поглибленим вивченням історії, соціології права, а також права в його соціально-політичному контексті [90, с. 5].

Якщо Сорбонська і Болонська домовленості містять елементи технологій підготовки майбутніх юристів, то «Стандарти незалежності юридичної професії» Міжнародної асоціації юристів, прийняті у вересні 1990 року в Нью-Йорку, закріплюють вимоги щодо можливості одержання юридичної освіти і відтворюють основні світоглядно-ідеологічні настанови сьогодення: «Юридична освіта повинна бути доступною всім людям, які мають необхідну підготовку. Нікому не може бути відмовлено з причини кольору шкіри, раси, статі, релігійних, політичних або інших поглядів, національної або соціальної належності, наявності власності, походження, суспільного положення, фізичних недоліків. Навчальні курси в межах юридичної освіти повинні розглядати соціальну відповідальність юриста» [37].

Бажання України ввійти до Європейського Союзу визначає увагу до проблем європеїзації юридичної освіти. Не зважаючи на те, що Європа прагне створити єдиний ринок юристів, здатних працювати в будь-якій країні ЄС,

базовою основою юридичної освіти повинне бути національне право, яке і має визначати стратегію юридичної освіти. Зарубіжні експерти в галузі європейської освітньої системи пропонують здійснити кардинальні зміни навчальних програм, виділивши в них дві складові: загальні та універсальні принципи права (філософія права, права людини, європейське право, блок історико-правових дисциплін, римське право) і предметів, пов'язаних з вивченням національного і галузей права [185].

Відтак суто механічний підхід до процедури передачі знань є значною мірою шкідливим для сучасної диференційованої юридичної освіти, в межах якого з'явилися такі нові форми, як бакалаврат і магістратура. Необхідно чітко усвідомлювати, що конкурентноспроможність вітчизняної юридичної освіти залежить як від сприйняття кращих закордонних напрацювань, які мають утилітарну спрямованість, так і від збереження та примноження власного досвіду, адже вітчизняна вища школа завжди відрізнялася науковою фундаментальністю, була пов'язана з вивченням найбільш загальних правових явищ з одночасним переходом до конкретних юридичних констант.

Сучасна європейська юридична освіта визнає своїм змістом працю на особистість, яка означає переорієнтацію в освіті з потреб держави на формування повноцінної особистості, котра могла б вирішувати державні завдання за своїм покликанням. Концепція особистісно-орієнтованої освіти покликана забезпечити самоцінний розвиток майбутнього юриста, визнавати за ним право на самовизначення та самореалізацію в процесі пізнання [185]. Ця концепція тільки починає оформлюватися, що пояснюється рядом причин. Річ у тому, що особистісна характеристика реального результату освітньої моделі юриста є важко прогнозованою. Але освітня модель юриста включає в себе такі складові – професійні знання та уміння, соціально-психологічні та духовно-творчі якості особистості, які визначають здатність юриста працювати в умовах ринкових відносин, досягаючи результатів, які є адекватними вимогам суспільного розвитку.

Сучасне реформування юридичної освіти повинне обирати за мету моделювання фахівця-правознавця (статурна модель) і підготовку та діяльність фахівця (організаційно-діяльнісні моделі). Звичайно, що розв'язання цього питання можливе за умов чіткого кореспондування характеристик (моделей) фахівців-правознавців з номенклатурою посад, затвердженою на рівні Уряду, які потребують заміщення особами з юридичною освітою, функціональні характеристики яких передбачають юридичну освіту і відповідну юридичну підготовку фахівців без базової юридичної освіти.

Цілком зрозуміло, що Україні необхідний Державний стандарт вищої юридичної освіти з орієнтацією на міжнародні та національні стандарти юридичних професій. Державний стандарт повинен стати моделлю, яка здатна забезпечити достатній навчально-освітній фундамент оптимальної реалізації потенціалу кожної особистості відповідно до національних та загальнолюдських цінностей, а також з урахуванням потреб сучасної культури.

Сучасний розвиток культури потребує нової моделі професійного становлення юристів, яка б максимально враховувала культурологічний підхід у підготовці майбутнього юриста як людини культури. Зміст юридичної освіти має розгортатися через процес «неперервного особистісно-професійного становлення юриста в соціокультурному розвиваючому просторі навчального закладу, результатом якого є досягнутий рівень професійної компетентності в поєднанні з духовною, моральною і юридичною відповідальністю, із загальним рівнем професійної культури [124, с. 58].

Державно-політична модель. Усталеною є думка, що юридична діяльність є прерогативою державних органів – «держава володіє монополією на неї». В юридичній діяльності виявляється державний суверенітет, оскільки вона значною мірою забезпечується державними засобами економічного і політичного, соціального й ідеологічного, заохочувального та примусового характеру.

Державний характер системи освіти означає, що в країні проводиться єдина державна політика у сфері освіти через низку документів національного законодавства. Зокрема, основні цілі та напрями державної політики у сфері освіти зафіксовані в Законі України «Про освіту». В цілому державна політика у сфері освіти є невід'ємною частиною політики державної безпеки [5].

До особливостей державного характеру управління системи освіти (у тому числі і правничої) слід віднести гуманістичну спрямованість, адаптивність, світський характер.

По-перше, гуманістичний характер юридичної освіти відображає її зверненість до потреб, інтересів особистості. Перша особливість державного характеру управління юридичною освітою конкретизується в понятті «вільний розвиток особистості». У даному контексті «вільний розвиток особистості» розуміється як визнання за кожним студентом суб'єктивної позиції та права на самовизначення в процесі освіти (найбільш яскраво це виявляється в праві обрання спеціалізації та подальшої освіти).

Світський характер юридичної освіти означає свободу державних та недержавних навчальних закладів від прямого релігійного втручання і ґрунтується на свободі совісті громадян, а також на тому, що відповідно до Конституції, Україна є світською державою.

Підготовка фахівців у цілому, і юристів зокрема, є частиною державних інтересів. Оскільки освіта як соціальний процес формує людину, забезпечує становлення людини в освітянському просторі не тільки як професіонала – людини знаючої, але й як особистості.

Сьогодні державна політика якості освіти складається з таких елементів:

- стандартизація та норматизація якості (система державних освітніх стандартів і система норм у сфері освіти);
- механізм ліцензування, атестації випускників вищих навчальних закладів;
- механізм централізованого тестування;
- механізм експертизи підручників.

У багатьох розвинутих країнах головними моментами державної політики у сфері освіти є захист і розвиток національної (державної) мови (Франція, США); вивчення національної історії (Франція, Німеччина) і тенденція переходу до безперервної освіти.

Спеціальні вимоги, які висуваються до вищої юридичної освіти, закріплюються в нормативних правових актах, наприклад, Державних освітніх стандартах вищої професійної освіти за спеціальністю (кваліфікація – юрист). Ст. 32 Закону України «Про освіту» говорить, що «Стандарт освіти визначає: вимоги до обов'язкових компетентностей та результатів навчання здобувача освіти відповідного рівня; загальний обсяг навчального навантаження здобувачів освіти; інші складники, передбачені спеціальними законами» [5]. Державний освітній стандарт повинен включати в себе соціально обґрунтовані вимоги щодо спеціаліста з дипломом про вищу юридичну освіту: випускник повинен компетентно вирішувати складні професійні завдання в нових соціокультурних умовах, він повинен володіти необхідним фондом актуальних наукових і прикладних знань, спеціальних умінь і навичок, керуватися у своїй діяльності і поведінці демократичними та гуманістичними принципами, стверджувати та захищати ідеї правової держави, законності і справедливості» [78, с. 149].

Зміст юридичної освіти відображається в освітньо-кваліфікаційних характеристиках фахівців-юристів. Одержана вища освіта повинна відповідати Державним стандартам вищої освіти.

Державні вимоги в Україні – це ті, які відображають українські цінності і «мають статус загальнозначущих: історія та досягнення українського народу; українські соціальні, моральні, естетичні цінності і традиції; патріотичні цінності української історії, державності, правових та політичних традицій» [93, с. 156].

Законодавець встановлює ряд формальних вимог до кандидатів на посади, які пов'язані з юридичною діяльністю. Зокрема, це освітній ценз, віковий ценз, вимоги щодо стану здоров'я, наявність практичного стажу.

У більшості європейських країн існують обмеження на участь юристів у політичній діяльності: юрист не має права займати посади в політичних організаціях; підтримувати політичні організації або їх кандидатів; брати участь у збиранні коштів на користь політичної сили; відвідувати політичні збори.

Аналіз основних моделей професійної культури юриста в Україні та Європі дає можливість побачити, що основні вимоги до юридичної професії в Україні утворювались під впливом вже сформованої практики з Європи. Разом з тим, ідеологічна модель, державно-політична модель професійної культури юриста має значні відмінності від західних країн, що обумовлено нестабільністю та постійною політичною трансформацією в нашій державі.

3.2. Особливості вимог юридичної практики до професійної культури юриста

XX століття породжує ще одну проблему, розв'язання якої пов'язане з дослідженням та оцінкою місця й ролі юриста в соціальному житті: йдеться про професіоналізм юриста як про специфічний суспільний статус представників даної професії, так званий професійний статус. Професійний статус як явище сягає часів доіндустріальної Англії. Вихідці з багатих сімей вступали до Кембриджського або Оксфордського університетів, щоб одержати освіту в галузі вільних мистецтв, і тільки після цього складали екзамени на право займатися юридичною або медичною практикою. Самодостатність у фінансовому аспекті була основною умовою, зважаючи на те, що правнича практика не була надзвичайно прибутковою. До кінця XIX століття «професіоналізм на основі статусу» в Англії почав поступатися «професіоналізму на основі діяльності». Основою для початку професійної діяльності стали спеціалізована кваліфікація і знання, що зробило можливим швидке просування вперед вихідців із середнього класу. Велика кількість цінностей, пов'язаних з витоками професіоналізму, збереглися і до сьогодні:

«особисте служіння, неприязнь до конкуренції, реклами і прибутку, віра в принцип плати за роботу, а не роботи заради оплати, і у верховенство мотиву служби» [133, с. 76].

Цікавим є зауваження С. Безносова щодо найважливіших засад професіонала. Відповідно до теоретичних розробок зазначеного автора, можна зробити висновок, що в діяльності юриста-професіонала виділяються формальна та змістовна сторони. Поза межами виконання професійних повноважень особа не може виявляти себе як фахівець у кожний момент свого життя. Формально можна сприймати людину як носія юридичної професійної ролі, якщо вона навіть пасивно знаходиться на професійній території. Змістовний аспект проявляється через те, що правник як фахівець не може формуватися поза межами виконання професійних повноважень [79, с. 39]. Даний висновок робиться на підставі того, що «у сфері професійної діяльності люди можуть виявляти себе двояко – або як активний суб'єкт праці, або як пасивний об'єкт трудових маніпуляцій певного спеціаліста» [83, с. 40].

Під професіоналізмом юриста ми розуміємо сукупну системність спеціальних знань, умінь, навичок, цінностей і ставлення до юридичної діяльності, які формуються в процесі професійної соціалізації, а також специфічний вид службової діяльності, спрямований на підтримання порядку в соціумі та захист прав людини.

Носієм професіоналізму юриста в суспільстві є юрист як виконавець певної соціальної ролі. Підвищення професійної підготовки юриста є однією з важливих завдань української держави.

Особливо важливу роль у формуванні юриста-професіонала відіграє система професійної підготовки фахівця, яка представляє собою двоєдиний процес навчання та виховання. Якщо освіта головним чином спрямована на набуття знань і вироблення вмінь застосовувати їх на практиці, тобто забезпечує освіченість (навченість), то виховання передбачає формування особистісних рис та якостей, які характеризують вихованість особи.

Сформованість професійних якостей юриста А.Рикен вбачає у відповідності діяльності особливому рівню завдань, які приймаються на себе; в особливій кваліфікації осіб, які належать до даної професії; у високій діловій комунікації, яка ґрунтується на науковій освіті; у наявності особливого професійного етносу, в основі якого лежить неекономічна орієнтація на цінності, які притаманні всьому суспільству; в непартійній, діловій професійній праці та особливому почутті обов'язку [170, с. 52].

У 70-ті роки минулого століття С.Алексеев та В.Яковлев розробляли модель юриста як бажаний стан юриста, і включили в запропоновану модель загальні вимоги і показники моделі юриста, а також специфічні вимоги, які належать до різновидів юридичної праці (юридичних спеціальностей): «висока загальна культура, всебічна духовна та інтелектуальна розвинутість; високий і при цьому «спеціалізований» моральний рівень – підкорення діяльності юриста низці етичних норм, таких, як чесність, почуття поваги до інших, увага до людей тощо; належна загальна юридична культура, розвинуте юридичне мислення; глибокі знання радянського законодавства і практики його застосування; загальноюридичні практичні навички – «уміння» (навички дослідження фактів, віднаходження і трактування нормативних актів, складання юридичних документів, усних виступів з юридичних питань та інше); загальнокомунікативні та організаторські якості, навички роботи з людьми, знання психології людей; навички науково-дослідницької роботи; якості громадського діяча, зокрема навички публічних виступів» [59, с. 73-74].

Змістовною вимогою набуття необхідних правових та юридичних знань є загальна гуманітарна підготовка: знання основних правових теорій і концепцій; вимог до виконання професійної діяльності і т.п., а також галузеві та спеціальні (прикладні) системи правових знань. Ці знання повинні бути ґрунтовними і засвоєними на все життя, але з постійним поглибленням та вдосконаленням. Одержані знання як результат індивідуальних пізнавальних зусиль сприяють становленню і розвитку особистості юриста, а спеціальні (професійні) стають мірою трудової активності людини. Юрист-професіонал

має природну установку на знання, він завжди і скрізь вчиться, він розуміє і встановлює внутрішні зв'язки як у своїй справі, так і з рядом найближчих професій, які органічно з нею пов'язані. Усі знання в юриста-професіонала вибудовуються в чіткий план дій, стають основою його досвіду, майстерності. Оволодіння знаннями пов'язані з рівнем кваліфікації, під якою розуміється ступінь придатності працівника до виконання даного виду праці або ж ступінь досконалості оволодіння професією.

Юрист-професіонал, за визначенням Лапшова В.А, є людиною високої кваліфікації, для якої необхідно накопичувати та розширювати свої знання. Сьогодення потребує від юриста, щоб він мав такі базові знання: досконале знання базових правових категорій; чітке уявлення про наявну в державі правову систему і систему прав; знання властивостей нормативно-правових актів різного рівня; знання теорії фундаментальних галузей права; знання технологій (відповідні процеси та процедури) та змісту суспільних відносин у відповідній сфері людської діяльності [155; с. 98].

Професійні уміння – це здатність самостійно, в межах певного часу і з певною якістю вирішувати професійні юридичні завдання на основі набутих знань і досвіду [38, с. 16]. Формуються вміння шляхом спеціальних вправ та набутого особистого досвіду юридичної діяльності, що дає можливість її здійснення не тільки у звичних, але і в екстремальних ситуаціях. Відповідно до сучасних запитів суспільства юрист повинен уміти: визначати правову природу правових явищ; визначати характер правовідносин та галузеву належність норм, якими їх урегульовано; визначати коло нормативно-правових актів, в яких містяться зазначені норми; обирати саме ті норми, які мають використовуватися або застосовуватися в конкретній ситуації [162].

Навички – це «уміння, створені вправами, звичкою» [107, с. 19], які характеризуються високим ступенем засвоєння і набуваються юристом у процесі активного виконання своїх професійно-службових обов'язків.

Що стосується професійних цінностей юриста, то можна виділити дві групи – професійно-моральні цінності (гуманізм, порядність, чесність,

об'єктивність) і службово-професійні (професійна майстерність, лідерство, трудова дисципліна).

Комплекс основних елементів структури професіоналізму юриста визначають його кваліфікацію або рівень його професійної підготовленості.

Останні десятиріччя ознаменовано особливою зацікавленістю до виявлення сутності компетентності в різних сферах людської діяльності. Проблема компетентності досліджується широким колом спеціалістів (педагогами, лінгвістами, психологами, соціологами і культурологами).

Слід зазначити, що не зважаючи на зацікавленість дослідників до даної проблеми, до цього часу ще не існує єдиної точки зору у визначенні та єдиної універсальної дефініції поняття «компетенція».

За своїм походженням поняття «компетенція» має латинські корені: «competere» буквально перекладається як «бути здібним». За допомогою компетентності особистість одержує можливість вирішення складних ситуацій у професійній або іншій сфері. Внутрішня межа феномену компетенції пов'язана з потребою особистості в самоактуалізації, творчому розвитку, досягненні професійних та інших особистісних висот. Зовнішня межа компетентності визначається колом завдань або робочих ситуацій, які здатний вирішити спеціаліст [231].

Серед компетентностей, притаманних окремій особистості, можна виділити базові або ключові, які носять граничний характер і включають такі універсальні знання і навички:

- компетентність у сфері самостійної пізнавальної діяльності, яка базується на засвоєнні способів набуття знань з різних джерел інформації;
- компетентність у сфері суспільно-громадянської діяльності (виконання ролей громадянина, виборця, споживача тощо);
- компетентність у сфері соціально-трудової діяльності;
- компетентність у побутовій сфері;
- компетентність у сфері культурної діяльності.

Базовими компетенціями, на думку Е.Зеєра, є:

- загальнонаукові – знання основних законів природи, суспільства і діяльності людини;
- соціально-економічні – знання основ економіки та організаційної поведінки;
- громадянсько-правові – знання громадянсько-правових норм;
- інформаційно-комунікативні – знання основ інформатики і комунікаційних технологій;
- політехнічні – знання природничо-наукових основ техніки і технологій тощо;
- спеціальні – загальнопрофесійні знання у сфері цілісної професійної діяльності [148; с. 233].

Можна стверджувати, що кваліфікація юриста – це є його професійна діяльність на репродуктивному рівні, тоді як професіоналізм юриста – це властивість його професійної культури. Юридична кваліфікація є спільним для всіх напрямів діяльності: ким би не працювала людина з вищою юридичною освітою (прокурором, слідчим, нотаріусом, суддею, юрисконсультантом, адвокатом), головним у її діяльності залишається юридична кваліфікація – вчинення дій, пов'язаних із встановленням тотожності фактів реальної дійсності, з відповідною правовою моделлю. Враховуючи всю складність сучасного суспільного та правового життя, постійне ускладнення законодавства, юридична кваліфікація підноситься до рівня мистецтва.

Кваліфікація юриста може бути визначена як нормативний рівень функціонування, тобто рівень знань та навичок, необхідних кожному, хто займається юридичною діяльністю. Професіоналізм – це рівень максимального використання службових засобів, а також власних здібностей. Професіоналізм набувається з досвідом, який сприяє створенню запасу різноманітних прийомів рішення завдань, які постають перед юристом. Звичайно, що для цього необхідний час, тому професіоналізм поряд із знаннями, уміннями і навичками передбачає досвід роботи в певній галузі на певній посаді. Але наявність досвіду не є головною умовою формування

професіоналізму, останній найповніше виявляється в творчому ставленні до виконання професійних обов'язків.

Професіоналізм в юридичній сфері виявляється в тому, що професія стає способом життя людини, її життєвою потребою. Юрист-професіонал є «розумним». «Розумність» професіоналізму визнається невід'ємним атрибутом всієї людської діяльності, заснованій на усвідомленні цілей діяльності, її інтересів та ідей. «Раціональність» юридичної професійної діяльності полягає в пошукові ефективних засобів вирішення завдань. Юрист, який ставиться до своєї справи з позицій вимог розуму й логіки, діє суворо, розсудливо, перемагає інертність, хаотичність матеріалу. Разом з цим він здатний передбачати результати своєї діяльності.

М.Соколов у загальному родовому понятті професійної правосвідомості юристів розрізняє правосвідомість окремих категорій осіб, які займаються юридичною діяльністю. «Єдина в своїй основі професійна правосвідомість юристів виступає в процесі правозастосовної діяльності не інакше, як у вигляді професійної правосвідомості конкретних груп державних службовців, які виконують точно визначені правові завдання, що реалізують правові норми особливими методами і в специфічних, притаманних тільки даному органу формах» [229, с. 19]. На основі цього можна вирізнити професійну правосвідомість адвокатів, суддів, слідчих і т. д. Професійна правосвідомість державних службовців відрізняється способом відображення ними свого функціонального призначення в системі юридичної діяльності.

Багато з авторів, які розглядають періоди професійного розвитку, виділяють такий важливий етап як зміну ціннісного ставлення до самого себе як представника професії [156, с. 95]. Усвідомлення себе як професіонала передбачає з боку особистості етап творчої самовизначеності як особистості професіонала, розвиток уявлень про себе як про реального професіонала і як про бажаного професіонала. В цілому це приводить до виникнення такого явища як «професійне становлення юриста». Е.Зеєр трактує професійне становлення як розвиток особистості в навчально-професійній і професійній

діяльності, що спрямований на формування стійких позитивних мотивів професійної діяльності, соціально значимих і професійно важливих якостей особистості, готовності до постійного професійного росту, віднаходження оптимальних прийомів і способів якісного і творчого виконання професійної діяльності відповідно до індивідуально-психологічних особливостей особистості фахівця [123 с. 15].

Проблема професійного становлення юриста була б неповно висвітлена без визначення основних моментів цього процесу: поява нових якостей, які були відсутні раніше, але в іншому вигляді (ряд професійних здібностей постає із загальнолюдських якостей), виникнення у фахівця нових видів діяльності й професійного спілкування, яких не було раніше. Так сучасна професійна юридична підготовка висуває все більші вимоги до параметрів особистості. Це, в свою чергу, підвищує значення максимального використання резервів формування необхідних якостей особистості як у процесі підготовки майбутніх фахівців, їх спеціалізації, в ході професійного відбору, так і безпосередньо в практичній діяльності (атестації, підвищення кваліфікації).

Дана проблема є комплексною, яка потребує співпраці та вироблення єдиного напрямку роботи вчених-юристів, педагогів, працівників кадрових і психологічних служб. На основі жорсткого професійного відбору слід визначати прогнозовану професійну придатність абітурієнта, а не вирішувати питання про професійну придатність на основі середнього балу в документі про освіту, а тим більше вирішальним не може бути факт оплати за навчання.

Доречно вказати на феномен та поняття «рівня професіоналізму», не вдаючись до детального аналізу самого поняття [177, с. 105-119]. Зазначимо, що рівень професіоналізму юриста не можна ототожнювати з рівнем освіти, художньо-естетичним розвитком особистості, професійною зрілістю. Але освітній рівень і рівень кваліфікації представляють одну із сторін професіоналізму. Під рівнем професіоналізму юриста розуміється таке соціальне, духовне утворення працівника, яке притаманне тільки йому і

відрізняє його від інших за ступенем сформованості елементів і за індивідуально-особистісними характеристиками. Основними критеріями рівня професіоналізму юриста слід розуміти відповідність професійної діяльності юриста загальноприйнятим та нормативно обумовленим еталонам. Звичайно, рівень професіоналізму є відносною, а не абсолютною характеристикою.

Спробуємо на прикладі судді описати, що саме сподівається сучасне українське суспільство побачити в судді як у професіоналі. Кожне суспільство і кожна правова система створюють свій власний образ і тип судді, хоча при високому ступені абстрактності він може бути однаковим. У кожній культурі існує власне розуміння ролі судді-професіонала, яке значною мірою впливає на формування загального образу судді. Виходячи з того, що праця судді є надзвичайно складною, вона потребує високої кваліфікації, освіченості, незалежності прийняття рішень, «управлінських» функцій під час судових процесів, відповідальності за долю людей, інтенсивності праці.

Сьогодні відсутня теоретична розробка професіограми судді, яка є необхідною характеристикою особистості як основної у виявленні професійної придатності. Професіограма – науково обґрунтовані норми і вимоги професії до видів професійної діяльності та якостей особистості спеціаліста, які дозволяють йому ефективно виконувати вимоги професії, одержувати необхідний для суспільства продукт і разом з тим створюють умови для розвитку особистості самого робітника [95, с. 138-158].

Деякі вчені вважають, що при розробці професіограми як психологічної моделі юриста можуть бути використані характеристики, які використовуються і для інших видів інтелектуальної праці: суспільне значення праці відповідної професії; галузь використання цього виду праці; склад відповідної професії; особливості професії (політична спрямованість, професійно-етичні вимоги; загальна і професійна підготовка); психологічні особливості діяльності (схильність до професії; загальні та спеціальні здібності; індивідуально-психологічні особливості – темперамент, характер, вольові та комунікативні якості); умови праці й підвищення кваліфікації.

Дослідження особи судді є неповним без вивчення його правосвідомості та морально-етичної характеристики. «Професіоналізм судді – це вміння не створювати своїми діями конфлікту, бути терпимим, самообмежувати себе навіть у простих життєвих ситуаціях» [234, с. 13-19].

Оскільки належне і існуюче не збігаються, європейська культура виробила основні стримуючі начала для представників юридичних професій, які створюють не просто бажаний, а допустимий та обов'язковий зразок поведінки юристів. При цьому цей зразок закріплюється в нормативних актах і являє собою сукупність вимог, які висуваються до юристів, а також їх обов'язки. Йдеться про так звані стандарти професійної діяльності юристів. Кодифіковані стандарти суддівської діяльності є жорсткою системою орієнтирів юриста в процесі узгодження своїх професійних прав та обов'язків зі своїм статусом, основними завданнями і принципами діяльності. Розглянемо дію цих стандартів на прикладі діяльності судді.

Стандарти суддівської професії є зразком діяльності суддів, якому повинна відповідати їх поведінка. Сьогодні стандарти – це концентрований вираз суспільних уявлень про місце і роль суддівства в суспільному житті. Очікування, які адресовано суддівській діяльності, відображено в таких міжнародних актах, як Європейська хартія про статус суддів (Страсбург, 1998), що містить загальні положення про правовий статус суддів. Загальна декларація прав людини в статті 10 вказує на те, що «кожна людина для визначення її прав і обов'язків і встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення має право на основі повної рівності на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і неупередженим судом» [29].

У Конвенції про захист прав людини та основних свобод зазначається: «Кожний має право при визначенні його громадянських прав і обов'язків чи при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, на справедливий публічний розгляд справи в розумний строк незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону» [31].

Стандарти суддівської діяльності та поведінки відносно сфер регулювання – це такі стандарти, які стосуються професійної діяльності, а також ті, які регулюють позаслужбову діяльність і поведінку (встановлюють належні для суддівської діяльності моральні й естетичні вимоги). Йдеться про загальні стандарти, які передбачають необхідні для заняття суддівською діяльністю моральні чесноти (чесність, неупередженість, порядність тощо). Стандарти, які регулюють службову діяльність, відображають вимогу здійснювати судочинство в межах і порядку, які визначені процесуальним законодавством. Третю групу стандартів суддівської діяльності складають вимоги стосовно позаслужбової поведінки. Зокрема у п. 4.2. Європейської хартії про статус суддів вказується, що судді можуть займатися різними видами діяльності, крім основної, але ці свободи повинні бути обмежені тією мірою, в якій ці зовнішні види діяльності є несумісними з довірою щодо неупередженості і незалежності суддів [31]. Необхідно зазначити, що звичайно, розмежування суддівських стандартів за сферами регулювання носить умовний характер.

У окремих державах Європи, наприклад, у Федеративній Республіці Німеччини, не існує єдиного кодифікованого деонтологічного документу. Так, етичні вимоги до суддів викладено і узагальнено у Законі про суддів, а також у приписах, що визначають організацію та діяльність державних службовців [257, с. 135]; у Франції функціонують норми, зафіксовані в чотирьох положеннях Статуту Магістратури [259, с. 117]. Що очікує громадськість США від судді? Найбільш ґрунтовно на це питання дав відповідь Фелікс Франкфуртер: «Важливо те, щоб у нас були люди, які підходять до виконання своїх завдань, перш за все, зі стриманістю й розумінням різноманітності проблем і своєї власної недостатності в їх вирішенні, неупередженістю і єдиним прагненням серед заплутаних слів та обмеженого проникнення в суть за допомогою прецедента, розсудливості й історичного досвіду знайти шлях до найбільш правильного рішення, якого тільки може досягти істота, яка схильна до помилок, при вирішенні найскладнішого завдання – досягнення

справедливості між чоловіком і жінкою, між людиною і державою через посередництво здорового глузду, який називається законом» [254].

Але й сьогодні залишаються актуальними слова А.Коні про те, що якими б хорошими не були правила діяльності і поведінки, вони можуть втратити своє значення в недосвідчених, грубих чи несумлінних руках [145, с. 20].

Юрист як професіонал повинен мати такі основні якості, що характеризуватимуть його, як особистість:

- намагання встановити істину, справедливість, гуманізм, чесність та неупередженість у будь-яких справах, з якими стикається юрист у своїй щоденній діяльності;

- високий інтелектуальний рівень, особливо розвинутою має бути мова юриста, вміння швидко узагальнювати інформацію, письмово описувати юридичні явища;

- уміння всебічно аналізувати отриману інформацію, формулювати гіпотези, творчий, оригінальний підхід до виконання завдань;

- уважність та спостережливість,

- уміння виділяти головне серед низки фактів та явищ;

- самодисциплінованість, цілеспрямованість, наполегливість у досягненні намічених результатів;

- організаторські здібності;

- емоційна врівноваженість, тактовність; уміння чітко формулювати свої думки.

Серед особистих людських якостей можна виділити такі, які заважають у досягненні успіху в професійній діяльності юриста, а саме:

- цинізм, нечесність, владолюбство, жорстокість, авантюризм;

- низький рівень інтелекту, стереотипність і консервативність мислення;

- неуважність, недбалість, брак цілеспрямованості та організаторських здібностей;

- імпульсивність, груба поведінка, неможливість оперативно

реагувати в критичній ситуації тощо [206].

Таким чином, правнича практична діяльність, маючи іманентні риси, що дозволяють відокремити її від інших сфер соціальної діяльності та визначають її специфіку, є фактором необхідності формування професійної культури сучасного правника, який має бути високоінтелектуальною та неординарною особою, що здатна вирішувати складні соціальні питання в умовах швидкоплинного часу.

3.3. Професійна культура юриста в умовах сучасної сфери надання правничих послуг в Україні

Проголошення України у ст. 1 Конституції правовою державою спонукає не лише до цілеспрямованої діяльності державних органів у сфері визнання міжнародно-правових стандартів прав та свобод людини, їх відповідного закріплення на рівні внутрішньонаціональних правових актів та інституційного забезпечення, але також і якісного переосмислення значення моральних норм у житті індивіда та суспільства.

У контексті наведеного вище завдання побудови правової держави, доцільно звернути особливу увагу на проблему оновленого підходу до розуміння соціального призначення юридичної професії, особливої ролі правників у становленні суспільних відносин між особами та їхніми об'єднаннями, впорядкованості та гармонії, а в державі – режиму правопорядку. А належне виконання правниками своєї професійної місії залежатиме від того, наскільки високі моральні стандарти зможуть знайти своє відображення як у їхній практичній роботі, так і в позаслужбовій діяльності. Протягом усієї історії розвитку людства дослідники зверталися до професійної моралі як винятково важливого критерію, відповідно до якого повинні визначатися напрями діяльності держави. Ці критерії завжди були еталоном оцінки діяльності держави, її політики, а професійна мораль відігравала значну роль у суспільному житті будь-якої держави і народу [191].

Специфіка розвитку юридичного ринку в Україні полягає в поступовому трансформуванні діяльності юридичних фірм, юристів та адвокатів із суто професійної діяльності у діяльність із ведення саме юридичного бізнесу.

Безумовно, юридичний бізнес, як і інші види підприємницької діяльності, має загальні риси та має свої конкретні особливості.

Розвиток юридичної професії стимулює розвиток юридичного бізнесу взагалі. Особливо показово це можна відмітити у зростанні кількості юридичних фірм і поступовому витісненню одноособової діяльності юристів.

Концентрація діяльності юристів шляхом їх об'єднання має свої переваги, оскільки об'єднуючись між собою, вони мають можливість сконцентрувати та згуртувати свої зусилля – матеріальні, професійні та інші. У зв'язку із цим, досить логічно виглядає ринок юридичних послуг України, а саме переважну більшість замовлень на юридичному ринку виконують великі юридичні компанії, що зосереджені, як правило, у місті Києві.

Якщо аналізувати діяльність юридичних фірм в регіонах, то слід сказати, що така діяльність має свої особливості. Зокрема, юридичному ринку регіонів України притаманні риси відсутності вузької спеціалізації компанії, значно нижчі бюджети та відсутність, як правило, почасових ставок оплати взагалі.

Цікавим з точки зору аналізу є питання щодо конкурентного середовища в юридичному бізнесі. Звичайно, рівень конкуренції як на рівні регіонів, так і на загальнодержавному рівні є дуже високий. Наявність конкурентного середовища, на нашу думку, стимулює розвиток юридичного бізнесу. Наразі якість надаваних послуг має велике значення для фірм будь-якого рівня. На даний момент, відходить у минуле практика виконання загального обсягу того чи іншого замовлення найменш спеціалізованими юристами компанії, оскільки саме від якості послуг залежить конкретний результат, і, як наслідок, виконання конкретного завдання.

Процес залучення нових клієнтів до юридичної компанії або процес продажу юридичних послуг поступово уповільнюються, оскільки для більшості великих компаній має значення процес «утримання» вже існуючих клієнтів.

Останній 2017 рік був складним для економіки України, у тому числі і для представників юридичної сфери. Вихід іноземних компаній з ринку, вихід партнерів з вітчизняних компаній та створення ними власного бізнесу, поява нових амбіційних юридичних стартапів, скорочення та оптимізація штатів, загострення конкурентної боротьби, відтік капіталу з країни, банкрутство компаній та фінансових установ – це неповний перелік викликів 2017 р.

Юридичний ринок не може розвиватись ізольовано та бути остороном глобальних викликів. Технології розвиваються стрімкими темпами щодня, пропонуючи нові рішення для бізнесу, покликані спростити умови праці та автоматизувати бізнес-процеси. Сучасна парадигма розвитку суспільства полягає у застосуванні трансдисциплінарного підходу, тобто розширення кругозору. Якщо говорити про юридичний ринок, то вона полягає у виході за звичні межі, якими раніше окреслювалось надання юридичної послуги як такої [163].

Передумовою існування будь-якого ринку є попит на товар чи послугу. Отже, завжди існують ті, хто мають потреби й ті, хто їх задовольняє. Для юридичного ринку основними учасниками є замовник послуги (якого ми, зазвичай, називаємо клієнтом) та юрист або юридична компанія, що виступає у ролі виконавця. У будь-якому разі існують ще треті сторони – державні органи, суди, консалтингові компанії тощо, які, можливо, дещо опосередковано справляють певний вплив на формування цього ринку. Спробуємо визначити, які зміни чекають юристів у 2019 році.

Клієнти стали вибагливими й обачними, вони ретельно перевіряють репутацію контрагента перш ніж розпочати діалог. Сучасний клієнт прагне чітко усвідомлювати, за що конкретно він платить та який результат від наданої послуги отримає. Нерідко клієнт прагне сплачувати фіксовану суму за

стандартизований набір послуг, оскільки вважає такий вибір для себе найбільш оптимальним, при цьому ціна повинна бути обґрунтованою.

Клієнт прагне бути своєчасно поінформованим про можливі проблеми та попередженим про їх наслідки. Він прагне відчувати, що вирішення саме його проблеми є ключовим завданням для юриста.

На думку клієнтів, сучасний юрист-професіонал українського ринку повинен володіти наступними якостями:

- бути рекомендованим авторитетними учасниками ринку;
- мати бездоганну ділову репутацію;
- оперативно реагувати на запити замовника, проявляти індивідуальний підхід до обслуговування;
- застосовувати проектний підхід до обслуговування (тобто вирішувати не окрему проблему, а вести проект в цілому);
- бути на зв'язку 24 години на добу та 7 днів на тиждень, підтримувати клієнта у будь-яких життєвих ситуаціях (будь то перевірка податкової чи рейдерський наступ на підприємство).

Сучасний юрист повинен бути експертом у тій галузі, у якій працює його клієнт. Він повинен володіти інтуїцією, варіативно мислити, повинен вміти вислухати та почути свого клієнта. Клієнт прагне будувати власне ділове середовище, тому для нього важливо відчувати емоційний комфорт у співпраці з юристом.

Зараз відбувається своєрідна трансформація юридичної професії, а саме розширення традиційних компетенцій. Юрист перестає бути юристом у класичному сенсі, він стає кризовим менеджером, аналітиком, бізнес-експертом, продавцем. Він змушений виходити за рамки та мислити широко.

Юристи, які не бажають брати на себе відповідальність за результат своєї діяльності, це минуле. Майбутнє за амбіційними особистостями, які проявляють гнучкість у вирішенні поставлених задач, вчасно реагують на зміну кон'юнктури ринку. Як це не сумно, але ті фахівці, що не зможуть переорієнтуватись під нові виклики, будуть змушені покинути ринок.

Отже, вимоги до юристів зросли, але й конкуренція на юридичному ринку серйозна. Динаміка юридичного ринку дуже висока: щодня молоді амбіційні юристи наполегливо конкурують, отримуючи клієнтів, з'являються нові види юридичних послуг та втрачають актуальність традиційні послуги через законодавчі зміни.

На думку вітчизняних та іноземних експертів, найбільш популярними напрямками у 2019 р. будуть судові спори та податкова сфера. На кількість спорів у податковій сфері значно вплинула ситуація з масовим блокуванням електронних ПДВ декларацій. Попит на послуги, пов'язані з судовою роботою, спровокований визнанням великої кількості банків у 2018 р. неплатоспроможними, що викликало суттєве збільшення спорів між вкладниками, кредиторами та Фондом гарантування вкладів майна фізичних осіб. Зберігається попит на послуги, які пов'язані з попередженням та вирішенням конфліктів з податковими органами, у зв'язку з проведеною податковою реформою та змінами у Податковому кодексі. Супровід інвестиційних проектів та інші консалтингові послуги матимуть менший попит через фактичну відсутність інвестицій та зниження економічної активності існуючих підприємств.

Юридичний бізнес у 2019 р. поступово переміститься з надання суто класичних юридичних послуг у сферу комплексного консалтингу, шляхом поповнення штату новими фахівцями та розширення спектру послуг. Аудиторські та юридичні компанії, щоб посилити свою експертність, створюватимуть об'єднання між собою. Отже, юридичні компанії з метою збільшення клієнтського портфелю все більше застосовуватимуть комплексний підхід в обслуговуванні клієнтів. Цінова політика буде досить гнучкою, особливо для тих, хто працює в регіонах, де існує демпінг зі сторони місцевих компаній. Керівники компаній повинні чітко усвідомлювати цінність послуги, що надається, адже в іншому випадку неможливо буде її продати.

Лідери ринку активно впроваджуватимуть інновації та позиціонуватимуть їх як цінність та стратегію розвитку. Важливість

інноваційного підходу у сучасному бізнесі важко переоцінити, адже на висококонкурентних ринках, яким є юридичний, він є запорукою виживання підприємства [163].

Українські компанії вже мають успішний досвід поєднання ІТ-технологій та юридичного бізнесу та роблять прогнози, що розвиток штучного інтелекту кидає виклик юридичній професії, що такі процеси як розробка та укладання договорів у близькому майбутньому проводитимуться роботами.

Кадрова політика стане більш жорсткою. Компанії прагнуть підвищувати якість персоналу як невід'ємного носія послуги, яка виступає товаром на цьому ринку. Українські компанії вже мають успішний досвід та застосовують такі методи нарощування професійного рівня:

- наставництво;
- навчання, стажування за кордоном;
- оцінка компетенцій співробітників
- рейтингова система кар'єрного зростання;
- мультидисциплінарність;
- пасіонарний підхід (пристрасть до професії).

Спеціалісти, які не встигають за змінами, будуть змушені залишити команду.

Юридичні компанії у 2019-2020 р. все більше обиратимуть стратегію фокусування на певних галузях права та поглиблюватимуть свою індустріальну експертність. Особливо ця тенденція актуальна для невеликих команд, які не мають у своєму штаті достатньої кількості різнопланових фахівців. З метою надання комплексної послуги невеликі компанії активно залучатимуть бізнес-консультантів та прийматимуть їх у штат компанії.

У підсумку зауважимо, що сучасний клієнт часто не може визначити у чому полягає його проблема. Буває так, що він звертається з однією проблемою, а укладає угоду на обслуговування у зовсім іншій сфері. Візит до юриста стає схожим на прийом у сімейного лікаря, який точно знає, де болить

у клієнта. Розуміння бізнесу клієнта стає ключовим аспектом у переговорному процесі, від якого залежить продовження співпраці.

Керуючі партнери провідних юридичних компаній роблять обережно-оптимістичні прогнози на 2019-2020 р., сподіваючись на стабілізацію курсу, військової та політичної ситуацій, адже від цього залежить розміщатимуть інвестори свої активи в Україні чи підуть з цього ринку, а також сподіваючись, що кількість клієнтів збільшиться завдяки клієнтам іноземних компаній, що йдуть з ринку [163].

Відсутність стабільного розвитку економіки України суттєво впливає на розвиток юридичного ринку. Більшість юридичних компанії розвивають різні практики та залучають у свою команду спеціалістів із різних галузей права, оскільки нестабільна економічна ситуація впливає на «ротацію» більш витребуваних практик. Так одні практики, стають більш запитуваними клієнтами, а інші – менш.

Юридичний ринок України і надалі буде показувати тенденцію до глобалізації «основних гравців» на ринку шляхом об'єднання компаній та концентрації основного об'єму надаваних послуг порівняно невеликою кількістю компаній.

На думку автора, в 2019-2020 році на український ринок юридичних послуг впливатимуть значні зміни в законодавчій сфері. Зокрема, на юридичному ринку позначаться перетворення у структурі та принципах функціонування судової влади України, а також впровадження «адвокатської монополії». Очікується, що задекларований урядом курс на дерегулювання економіки повинен спростити ведення бізнесу в країні, що теоретично може привести до зменшення обсягів роботи для юристів. Однак насправді часті та не завжди послідовні зміни в короткостроковій перспективі лише ускладнюють життя для представників ділових кіл, змушуючи їх залучати зовнішніх юридичних радників для вирішення нових проблем і бізнес-завдань.

Важливу роль у 2019-2020 р. відіграватимуть регуляторні практики, можна очікувати подальшого збільшення прибутковості супроводу

кримінальних проваджень, а також в судовій та арбітражній практиках. Збільшення обсягів роботи передбачається у клієнтів з сільськогосподарського сектора економіки, адже він залишається одним з найпривабливіших для іноземних інвесторів, особливо якщо уряд запровадить довгоочікувану земельну реформу в Україні.

Головним викликом не лише для юристів, але й для всієї України залишається темп реформ та їхня успішність, адже вони безпосередньо впливають на інвестиційну привабливість країни. Коли перспективи для внутрішніх і зовнішніх інвесторів України стануть більш очевидними, то можна буде очікувати на зростання економіки та, як наслідок, юридичного ринку.

Міжнародні фінансові інституції продовжують активно фінансувати українські проекти. Ми бачимо все більший й більший інтерес з їхнього боку до України. Проекти в галузі високих та новітніх технологій також стають все більш комплексними та вимагають залучення юристів з широким кругозором. Важливим трендом є поступове повернення ринку нерухомості. На ринку вже відбулося декілька класичних інвестиційних угод.

Ми бачимо зростання ринку юридичних послуг, хоча важко сказати, наскільки це зростання є системним, а також чи можна розраховувати на нього у довгостроковій перспективі. Необхідно розуміти, що український юридичний ринок є одним з найбільш непрозорих. Через юристів проходять значні «транзити» клієнтських сум, які фактично не є доходом фірми. Саме тому дуже важко зробити висновок щодо фінансової «успішності» юридичної фірми.

Сьогодні почастишали випадки ототожнення юриста, адвоката з клієнтом з усіма відповідними наслідками. Тут юридичний ринок має навчитися професійної консолідації з метою захисту та неприпустимості стороннього впливу, втручання у професію.

Очікування щодо розвитку юридичного ринку у 2019-2020 р. тісно пов'язані з розвитком держави. Можна сподіватися, що зміни в державі

допоможуть покращити інвестиційний клімат та економічну ситуацію, що призведе до збільшення транзакційної роботи для країни загалом та юристів зокрема. Все це можливе лише за умови свободи підприємницької діяльності та зменшення тиску на бізнес.

Юридичний ринок очікує змін у судовій системі. Безперечно, нові умови роботи та нові судді, у тому числі і з наукової сфери, у Верховному суді вплинуть на цю інституцію та її практику. Водночас, тенденція, коли найбільші угоди на ринку навіть між українськими бізнесменами структуруються на рівні нерезидентів із застосуванням Англійського права, також не додає оптимізму. Сьогодні найбільші спори все частіше розглядаються не в Україні, а в Лондоні.

На думку Дениса Бугая, адвоката, партнера VB PARTNERS, на сьогоднішньому ринку юридичних послуг є три ключові тренди. Перший – посилення конкуренції. Результатом першого тренду є другий – підвищення ефективності бізнесу та управління. Третій тренд – поділ/об'єднання юридичних команд [261].

На думку Дмитра Гадомського (CEO Axon Partners), сьогоднішні юридичні компанії можна розрізнити за поколіннями. Зараз є три покоління. Вони мають різні цінності, підходи до вирішення принципових питань. Наприклад, перше покоління не приймає хантинг в жодному вигляді, тоді як для третього покоління це нормально. Перше і друге покоління виростили на напівзаконних методах надання юридичних послуг, тоді як для третього покоління це неприйнятно. Однак є винятки: компанії з першого покоління дуже добре еволюціонували та ефективно функціонують поряд з третім поколінням.

Друге покоління зараз переживає кризу. Вона почалася не в цьому році. Проте в цьому році відбулися гучні виходи та ребрендинги, за якими, наголошує правник, приховуються кризові явища. З одного боку, у них є внутрішні проблеми з дорослішанням партнерів, яким старі партнери не дають

можливості розвиватися. З іншого боку, юристи третього покоління заволодівають ринком.

Чим відрізняються юридичні компанії третього покоління від другого? Вони з'явилися і функціонують у соціальних мережах. На сторінці компанії з 15-річною історією може бути стільки ж або менше лайків, ніж у компанії, яка з'явилася нещодавно. Третє покоління генерує геть інший контент (цікавий, розважальний). До того ж вони використовують не лише класичні канали розповсюдження контенту, але й нові (наприклад, платформа Darwin Lawyers, яку створили Батуринець і партнери), а також роблять вебкасти на YouTube. Нові юристи не особливо ходять на класичні юридичні заходи, натомість створюються нові формати – мітапи, краш-тести, хакатони. OpenDataBot набирає обертів, PatentBot вийшов на ProductHunt, AEQUO створила грантову програму для лігалтех-стартапів, HiiL провів другий конкурс інноваційних проектів [261].

В 2017-2018 році, поряд зі словами «реформи» та «криза», найбільш часто вживаним було словосполучення legal tech. Всі намагаються «зловити хвилю» прогресу, що «настигає» майже зі швидкістю світла, прагнуть до інноваційності, обговорюють, як змінюватиметься ринок, а також чи не відправить у забуття професію юриста artificial intelligence. Юридичні стартапи, боти (яких експерти налічують вже близько 10 в Україні), програми та сервіси. Ще кілька років тому про це говорили як про далекосяжну перспективу, а сьогодні юристи не встигають відслідковувати заходи, що відбуваються у цій сфері.

Наростаючий вплив ІТ-технологій, надвишвидка трансформація юридичного бізнесу та висока динамічність розвитку українського законодавства, це ті домінанти, які і будуть задавати темп розвитку юридичної професії та ринку юридичних послуг в Україні нинішнього періоду.

Підсумовуючи можна зазначити, що ринок юридичних послуг (як і інші сфери соціальної економічної діяльності) залежить від стану розвитку економіки. Відтак, поштовхом для розвитку юридичних послуг у нашій

державі може стати сталий розвиток економіки, який, у свою чергу, є можливим за умови усунення низки негативних факторів, зокрема корупції.

3.4. Сучасний стан професійної культури українського адвоката

Черватюк В.Б. відзначає, що сьогодні чи не звичним стало порушення прав та законних інтересів людини працівниками правоохоронної та правозахисної сфери: суддями, прокурорами, слідчими, адвокатами, міліціонерами (поліцейськими). Можна стверджувати, що сучасні українські реалії свідчать не на їх користь. Через свої некомпетентні, а інколи і злочинні дії, вони поступово забирають впевненість громадян у праві на захист від свавілля, втрачають їх довіру [251].

Як зазначає Володимир Сущенко, адвокат – це фахівець, який не лише має вищу юридичну освіту, а правник, покликаний виконувати місію надання правової допомоги суспільству в усіх сферах його життєдіяльності. За своїм призначенням адвокат – це професіонал, кредо діяльності якого полягає у наданні юридичних послуг через неухильне дотримання принципу верховенства права, утвердження рівності всіх перед законом та справедливості у правових відносинах. Сутність, зміст та спрямованість діяльності адвоката визначаються її основною метою – захистом прав, свобод та законних інтересів особи, наданням суспільству та його інституціям (включаючи державні) ефективною, компетентною, висококваліфікованою правовою допомогою [237].

Кожен адвокат за своїм фахом і покликанням має усвідомлювати, що надання ним якісних юридичних послуг, здійснення правового захисту та забезпечення правової допомоги – це не просто професійна діяльність, що висуває підвищені вимоги до юридичних знань, умінь та навичок носія цієї професії, а й вимагає від нього значних інтелектуальних зусиль, витрат енергії та часу на постійне самовдосконалення, постійне підвищення своєї

кваліфікації, включаючи досягнення високого рівня загальної та професійної правової культури.

Окрім того, адвокат є носієм та «охоронцем» позитивних корпоративних інтересів юридичної спільноти, її фахової самобутності, принципів, традицій та звичаїв, що спрямовані на бездоганне виконання кожним юристом своїх повноважень. Ціннісна орієнтація і професійна майстерність адвоката залежать від усвідомлення ним системи правових цінностей та етичних норм у суспільстві, високого рівня культури його поведінки, людської та професійної гідності, стриманої тактовності, самоконтролю у повсякденній поведінці.

Діяльність сучасного українського адвоката зумовлена престижністю юридичної професії та повагою до її представників з боку суспільства. Вона ґрунтується на таких засадах (принципах): безумовного дотримання у своїй діяльності доктрини «верховенства права» та її складових; неупередженості та об'єктивності; чесності та сумлінності; компетентності; відповідальності перед собою, адвокатською спільнотою, суспільством за якість та своєчасність надання юридичних послуг. Зазначені принципи визначають рівень професійної культури адвоката, зміст якої полягає в опануванні кожним правником системи загальнокультурних і професійних цінностей, створених та сформованих різними поколіннями етнічних, національних і регіональних людських спільнот, а також носіями цієї професії [237].

Внутрішню структуру професійної культури правника та адвоката, на наше переконання, формують такі фундаментальні складові як етична, естетична, релігійна, політична, економічна, мовна (комунікаційна), фізична та правова культури. Запропонована структура професійної культури здатна породжувати особливо чутливу правосвідомість правника, формує його своєрідний професійно-орієнтований світогляд та світосприйняття. Варто акцентувати увагу адвокатів на окремих, найбільш вагомих, на нашу думку, елементах структури такої культури.

Етична культура адвоката є неодмінною складовою його особистісної поведінки, показником відповідності правника високим суспільним

очікуванням до представників цієї професії. Щоденне дотримання норм та вимог загальноновизнаних етичних стандартів людської поведінки, неписаних і писаних корпоративних правил правничої спільноти у спілкуванні з клієнтами, колегами та партнерами, можновладцями та політиками є беззаперечною умовою високого рівня професіоналізму. Ввічливість, емоційна стриманість, внутрішня дисциплінованість – це основні риси належної етичної поведінки адвоката. Також можна зауважити, що рівень професійної етичної поведінки адвоката майже завжди є відображенням компромісу між індивідуальними та суспільними інтересами, уособленням загальноприйнятих та усталених моделей поведінки. Саме тому етика особистісної поведінки може і повинна відігравати роль морального дороговказу в діяльності адвоката.

Повсякчасне дотримання правил професійної етики є запорукою належного дотримання принципів юридичної діяльності та підвищення рівня поваги до адвокатів з боку суспільства. Встановлені регулятори професійної етики повинні неухильно застосовуватися у практичній діяльності, а їх основою мають стати положення чинного законодавства, корпоративні звичаї та правила, професійний досвід та адвокатська практика. Вони передбачають як виважене наближення, так і розумне дистанціювання адвоката до/від клієнта, однак у будь-якому випадку мають на меті якнайкраще вирішення проблем клієнта, надання йому якісних, своєчасних та кваліфікованих послуг.

Зважаючи на те, що філософія визнає естетику як світоглядну науку, яка розкриває нам світ краси в усіх її проявах і вчить розпізнавати прекрасне в людині та природі, можна з впевненістю стверджувати, що усвідомлення юристом естетичних цінностей і дотримання естетичних вимог у поведінці є запорукою високого рівня професійної правничої діяльності. Смак та охайність у стилі ділового одягу, зачіска та застосування косметичних засобів, облаштування робочого місця, розуміння творів мистецтва, увага й повага до навколишнього середовища – це ті риси, які необхідно виховувати та

вдосконалювати в собі кожному, хто вирішив присвятити своє життя правничій професії.

Зважаючи на те, що діяльність адвоката пов'язана з пізнанням людини, проблемних ситуацій її буття, які виникають у повсякденному житті, важливого значення набуває рівень його релігійної культури. Мається на увазі знання та усвідомлення ним ролі релігійного світогляду людини як духовного фундаменту повсякденного життя. Релігійні ідеї, вчення, постулати, традиції, звичаї, ритуали відіграють значну роль у духовному становленні та розвитку світоглядної позиції кожної людини. Річ не в тім, чи є релігійною особистістю сам адвокат і в «якого Бога» він вірить. Головне – в усвідомленні ним ролі релігійної культури в системі духовних цінностей кожної людини та людських спільнот.

Знати основні релігійні вчення та конфесії, поважати їхню роль у життєдіяльності суспільства й кожної окремої людини (особливо ті з них, що функціонують на теренах твоєї країни та її окремих регіонів) – це вимога до правника. Саме в релігійних вченнях, конфесійних утвореннях, постулатах, традиціях і ритуалах найчастіше містяться мотиви та причини правомірної чи неправомірної поведінки особи. Високий рівень релігійної культури адвоката завжди допоможе йому повніше та об'єктивніше проаналізувати ту чи іншу життєву ситуацію, встановити психологічний контакт з клієнтом, віднайти причини та наслідки відповідної події (факту), прийняти оптимальне рішення. Низький рівень релігійної культури навпаки не дозволить цього зробити, може призвести до непорозуміння та допущення помилок (іноді непоправних) у наданні різноманітних правничих послуг (від надання консультації до ухвалення судового рішення).

Специфічною особливістю правничої професії є її здійснення за допомогою мови – вербальної (письмової, усної) та невербальної (жести, міміка). Саме тому мовна підготовка адвоката, що передбачає наявність великого словникового запасу, вміння стилістично правильно будувати усні та письмові мовні конструкції (речення, думки), коректно вживати спеціальні

юридичні терміни та формули, адекватно пояснювати власну правову позицію своїм співрозмовникам і клієнтам, незалежно від рівня їх загальної та правової освіченості й культури, є запорукою високого рівня професіоналізму адвоката. У цьому контексті, зважаючи на розвиток процесів глобалізації світу та певної універсалізації (адаптації) нормативних актів різних країн (зокрема держав Європейського Союзу), неабиякого значення набуває знання хоча б однієї з найбільш поширених мов спілкування світового співтовариства (англійської, іспанської, китайської, німецької, французької, японської) [237].

Досконале володіння вербальними засобами спілкування має доповнюватися навичками та вміннями правника використовувати невербальні засоби, які додатково емоційно впливають на сприйняття певної інформації іншою стороною (клієнтом, присяжними, судом). Одночасне використання мови, міміки та жестів допомагає діагностувати психічні стани особи та встановлювати бажаний психологічний контакт з нею, ефективніше сприймати, розуміти й усвідомлювати отриману інформацію.

Правова свідомість та правомірна поведінка адвоката – це взаємозумовлені професійні якості. Правова свідомість віддзеркалює внутрішній професійний світогляд правника, його переконаність у необхідності права, правового регулювання суспільних відносин, беззаперечного верховенства права та неухильного дотримання встановлених правил, загостреного почуття справедливості у розв'язанні конфліктів на засадах рівності всіх і кожного перед законом [237].

Загальновідомо, що адвокат, відповідно до Загального кодексу правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства, прийнятого у жовтні 1988 року, посідає окреме особливе місце серед інших юридичних професій, адже він виконує унікальну та універсальну функцію у суспільстві – захищає права та свободи громадян. Правилами адвокатської етики закріплені такі базові принципи адвокатської діяльності, як дотримання законності, компетентність і добросовісність, дотримання інтересів клієнта, принцип неприпустимості конфлікту інтересів на стадії прийняття доручення клієнта та ін. [47].

Водночас слід наголосити і на недоліках у роботі адвокатів. Так у постанові від 26 липня 2011 року Печерський районний суд м. Києва встановив, що «...адвокат, зловживаючи наданими йому правами, затягував судовий розгляд справи, не виконував законних розпоряджень головуючого, у висловах та поясненнях із зневагою ставився до суду, порушував встановлений порядок в судовому засіданні», постановою від 18 липня 2011 року – «адвокат неодноразово порушував порядок у судовому засіданні, не виконував розпоряджень головуючого, у висловах та поясненнях проявляв зневагу до суду», а Апеляційний суд м. Києва ухвалою від 15 лютого 2013 року встановив, що «адвокат у судових засіданнях, в порушення ст.ст. 13, 53 Правил адвокатської етики, допускає неетичні, а у деяких випадках, і відверто цинічні та образливі вислови щодо правової некомпетентності складу суду, прокурора у справі, які висловлює на підвищених тонах у присутності підсудного, інших осіб, вільних слухачів, представників ЗМІ, висловлює погрози щодо написання скарг в різні інстанції, посилаючись на прізвища Голови ВККС України та Голови Вищої Ради Юстиції України як на осіб, які йому особисто знайомі та можуть здійснити вплив на судовий процес та відсторонення від посади як головуючого, так і складу суду, здійснює необґрунтоване затягування судового процесу шляхом безпідставної неявки у судові засідання, заявлення необґрунтованих клопотань, тривалого та повторного допиту свідків, що свідчить про зловживання своїми правами та порушення Правил адвокатської етики, незнання положень чинного кримінально-процесуального законодавства та грубу й систематичну неповагу до суду» [115].

З даного приводу экс-президент асоціації правників України В. Загарія зазначав: «Професіонали, які представляють людей в судах, підпадають під суворе етичне регулювання («code of conduct» або «code of ethics»). У нас – це правила адвокатської етики. Тому немає іншого шляху, аніж зробити так, щоб люди, які представляють громадян і юридичних осіб у судах, дотримувалися основних засад представництва, зокрема питань конфлікту інтересів,

поводження в суді, питань взаємодії з суспільством, і підпадали під етичні правила. Етичність і компетентність – дві основні риси. Компетентність включає в себе академічні знання і досвід, а етичність – це дотримання усіх стандартів правил адвокатської етики» [121].

Більш того, 19 квітня 2013 року Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури розглянула справу адвоката, який залишив собі кошти клієнта, призначені для сплати штрафу. Як наслідок, громадянину довелося виконувати громадські роботи. При цьому клієнт був глухонімиий, і цей факт адвокат використав на свою користь. За вказані вчинені дії адвоката було всього-на-всього право займатися адвокатською діяльністю було призупинено на рік, з наступним поверненням у коло адвокатів [99]. Для порівняння, у штаті Нью-Йорк за Правилами адвокатської етики адвокат, який вчинив дане правопорушення, назавжди позбавляється права займатися адвокатською діяльністю [217, с. 208].

Відтак, питання про те, чому адвокати, отримавши відповідну кваліфікацію, вчиняють ці та подібні правопорушення, є доволі актуальним для вітчизняної адвокатської практики. Не викликає заперечень той факт, що однією з причин цього є низький рівень (або відсутність) відповідної професійної культури, зокрема і моральної.

Англійський адвокат Р. Мюллер зазначав, що адвокати мають показати, що дотримання принципу незалежності – це не просто спосіб збереження їхніх корпоративних привілеїв, але й спосіб забезпечення реального захисту прав клієнта, що досить часто не відповідає практичному виконанню обов'язків адвокатами України. Крім того, як зауважила К. Білоус, під компетентністю мається на увазі не лише знання адвокатом норм чинного законодавства, але і наявність у нього достатніх навичок, необхідних для застосування цих знань на практиці, а також уміння використовувати їх найбільш ефективно в інтересах клієнта [232, с. 116].

Задля вирішення даного питання вважаємо доцільним звернутися до принципів юридичної освіти. Однією з проблем підготовки правозахисника є

недостатнє виховання у майбутніх юристів правової та морально-етичної свідомості вищими навчальними закладами України. Як указує Ю. Г. Марков, ще в 19-20 ст. на вказані недоліки підготовки юристів звертали увагу такі вчені, як: П.Є. Казанський, Д. І. Мейер, Г.Ф. Симоненко та ін. Одним із способів вирішення даної проблеми було створення «клінічної освіти» або «юридичних клінік». У США термін «клінічна освіта» з'явився у 20-30-х роках минулого століття. А один із юристів-реалістів Джером Франк написав статтю у 1933 році під риторичною назвою «Чому б не створити клініку для юристів?» [169, с. 89]. Перші юридичні клініки в Україні створювалися, як правило, при юридичних вузах за участю молодіжних студентських організацій в 1996-1999 роках у Донецьку, Києві, Львові тощо. На сьогодні в Україні нараховується лише 26 юридичних клінік, причому значна частина вузів, де є юридичні клініки, ще не інтегрувала цей курс до навчального плану. Крім того, ситуацію могло б змінити відповідальніше ставлення до вивчення такої дисципліни як юридична деонтологія, хоча і вона не в повній мірі здатна виховати почуття справедливості у майбутнього юриста, якщо його не було закладено у сім'ї, або особливостями соціального життя [118, с. 134].

Другий аспект цієї проблеми, пов'язаний із падінням моралі і зростанням злочинності в державі. За результатами опитування студентів Івано-Франківського інституту права («Що саме в нинішніх умовах турбує Вас більше всього?»), 67% відповіли – зростання злочинності, а 43% – падіння моралі, а 71 % студентів Донецького університету економіки і права відповіли – корупція, 66% – падіння моралі [143, с. 115].

На аргументовану думку К. Білоуса, проблема також полягає в тому, що у нашій країні через наявність великої кількості некомпетентних адвокатів, юристів, поступово втрачається повага до даної професії. У Норвегії нараховується лише 3 вищих навчальних заклади, які готують юристів – в Осло, у Бергені та у Тромсі, у яких за 2016 рік з 4228 осіб (Осло) – 455 здали державний іспит та отримали диплом, з 1860 осіб (Берген) – 112 осіб, а – з 471 особи (Тромс) – лише 38 чол. Майже така ж ситуація у Німеччині, де тільки 50

% з усіх студентів юридичних вузів здали державний іспит та отримали диплом. В Україні ж нараховується близько 96 вузів, які готують спеціалістів у юридичній сфері, 95 % з яких щороку отримують диплом, і при цьому тільки незначна частина з випускників отримують роботу за спеціальністю та стають компетентними та кваліфікованими адвокатами [87, с. 122].

Ще одним з чинників існування цієї проблеми є неефективність відповідальності адвокатів за порушення етичних правил. Як слушно наголошує Р. Г. Мельниченко, «у Франції адвокат відповідає за дії, пов'язані з виконанням професійного обов'язку. Насамперед, мова йде про цивільно-правову відповідальність, підстави для якої виникають як за межами процесу, так і в його рамках. ...Крім цивільно-правової відповідальності адвокат може бути підданий і дисциплінарним санкціям з боку асоціації адвокатів у вигляді попередження, догани, тимчасової заборони займатися адвокатською діяльністю строком не більше ніж на три роки, або як крайня міра – виключення з адвокатської асоціації. Причому виключений зі списків асоціації адвокат не може бути прийнятий на роботу в іншу асоціацію адвокатів» [173, с. 129-130].

Відповідно до ст. 35 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», за вчинення дисциплінарного проступку до адвоката може бути застосовано одне з таких дисциплінарних стягнень:

- 1) попередження;
- 2) зупинення права на заняття адвокатською діяльністю на строк від одного місяця до одного року;
- 3) для адвокатів України – позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю з наступним виключенням з Єдиного реєстру адвокатів України, а для адвокатів іноземних держав – виключення з Єдиного реєстру адвокатів України [3].

Сьогодні на український ринок юридичних послуг значно впливають зміни в законодавчій сфері. Зокрема, на юридичному ринку позначається впровадження «адвокатської монополії».

Держава, запровадивши виключне представництво адвокатів у суді, мимовільно «підштовхнула» юридичний бізнес у бік адвокатури. Враховуючи непросту, кризову ситуацію в адвокатському самоврядуванні, представники юридичного бізнесу змушені втрутитися у правила гри останніх, оскільки це безпосередньо впливатиме на їхній бізнес та взаємовідносини з клієнтами. Однак чи призведе такий симбіоз до підвищення ролі етичних стандартів у юридичній професії? Наразі маємо ситуацію, коли Правила адвокатської етики не виконують свою роль, а слугують лише для потенційного залякування й тиску на адвокатів та впливають на посилення корупції в суді [261].

Хоча адвокатська спільнота і має свої писані «етичні канони», які навіть регламентують поведінку адвокатів у соціальних мережах, наразі важко проаналізувати роботу дисциплінарних органів, оскільки невідомо про їх реакцію саме на порушення Правил адвокатської етики. Відповідно до статистичних даних, розміщених на сайті НААУ, у 2017 р. кількість порушених дисциплінарною палатою КДКА проваджень сягала 587, кількість прийнятих рішень про зупинення права на зайняття адвокатською діяльністю – 228, про припинення права на зайняття адвокатською діяльністю – 27, кількість рішень про поновлення права на зайняття адвокатською діяльністю – 0. При цьому професійна спільнота перебуває в очікуванні ухвалення нового закону про адвокатуру та відповідного реформатування органів адвокатського самоврядування на всіх рівнях.

Заради справедливості слід зазначити, що етика в юрбізнесі – це тема, яка повинна виходити далеко за межі етичної поведінки в судовому процесі. Відповідальність має нести не лише конкретний юрист (партнер/засновник), але і юридична компанія, в якій він працює. Для вітчизняного ринку це поки що є новим поняттям – за винятком тих, хто працював з міжнародними клієнтами чи колегами, адже вони знають, що за порушення етичних стандартів настає доволі сувора відповідальність.

Наприклад, як юридичну фірму White & Caseo штрафували на £250 тис. а її партнера Девіда Голдберга – на £50 тис. лише за те, що він надавав

конфіденційну інформацію про роботу іншому партнерові в компанії, який працював у справі опонентів.

У молодого українського юридичного ринку різне розуміння етики й того, яким чином етичні норми необхідно уніфікувати. Зараз уніфікує клієнт – він вибирає за ознаками доброчесності та репутації або навпаки. В ідеалі все має працювати за схемою: репутація – добропорядність – етика – хороший клієнт – прибуток. Загалом питання етики – це питання не регламенту, а свідомості.

На думку Сергія Гребенюка, партнера, керівника практики кримінального права ЄПАП Україна, питання професійної етики та її контролю – прості та очевидні. Проте їх реальне втілення створює додаткові труднощі, а інколи є небезпечним. Адже навіть шляхетна ідея та досконалі механізми у недобросовісних руках можуть сприяти досягненню абсолютно протилежних цілей.

Говорячи про етичні питання, потрібно враховувати такі чинники:

- потрібно розуміти, що впровадження будь-яких етичних правил має слугувати самоочищенню спільноти від осіб, які порушують важливі для професії принципи, переходу на нові більш високі стандарти – у випадку, якщо є готовність ринку;
- правила й цінності мають бути зрозумілими, поділитися спільнотою та відповідати сучасним викликам і вимогам;
- етичні правила – це не інструмент переслідування, а низка елементів незалежного, справедливого механізму (авторитетні арбітри зі спільноти, повна незалежність від державних механізмів, система запобігання тиску у зв'язку з професійною діяльністю).

Процес має відбуватися еволюційно. Етичність діяльності конкретного адвоката також пов'язана з більш загальними речами та рівнем розвитку юридичного ринку загалом, серед яких слід виокремити готовність юридичних фірм працювати за міжнародними стандартами, уникати конфлікту інтересів, поважати клієнта, платити податки та заробітну плату, страхувати професійну

відповідальність, впроваджувати нетерпимість до корупції та «сірих» схем. В цій частині юристи не можуть бути відмежованими від розвитку суспільства, тому зміни у вищезазначених сферах потребують часу.

Учасникам ринку варто почати із самовдосконалення – ставати більш професійними, конкурентними, зрозумілими та прогнозованими для цивілізованого світу.

Зміни задля змін, або щоб хтось «потрібний» очолив нові органи, а також будь-які механізми, які поставлять під сумнів незалежність адвокатури, буде величезним кроком назад.

Найкраще все працюватиме на основі особистого переконання кожного гравця на ринку (як на рівні фірм, так і окремих адвокатів) у необхідності дотримання професійних стандартів.

В Україні тривалий час можуть дискутувати про етичність хедхантингу, ціноутворення на послуги або про етичність в оціночних судженнях адвокатів щодо органів адвокатури. Водночас чимало колег не сприймають незаконну діяльність як неетичну.

Хабарництво у виконанні юристів/адвокатів в Україні не афішується («ми просто заручники системи, маємо чудову правову позицію, але ж так неприємно бути правим і програвати; до того ж клієнти не розуміють, за що платять»). В Україні існує ціла плеяда юридичних/адвокатських фірм, бізнес яких побудований на корупції, зокрема на прямому використанні владних повноважень через фактичних або «колишніх» партнерів. Для цивілізованих юридичних ринків законність у правничій професії є загальною нормою. Це не означає, що всі 100% правників у Німеччині, Англії чи США діють на 100% законно, але це сприймається тотальною більшістю суб'єктів, як базова звична норма.

У правничу професію стрімко й невідворотно входять юридичні технології. Чи витіснять вони корупцію зі сфери юридичних/адвокатських послуг України? Значною мірою – так. Значно швидше, ніж думають багато

юристів. Отже, майбутнє точно за законною юридичною/адвокатською професією.

Якщо говорити про юридичну професію в Україні та США, то в Америці процес регулювання професії бурхливо розвивався останні 100 років і за своїми вимогами та філософією перевершує багато країн світу.

Правила адвокатської етики є невід'ємною складовою професійних реалій юристів. У процесі здачі адвокатського екзамену правила етики тестуються окремим іспитом в окремий день, і навіть успішна задача загального «правового» іспиту не гарантує доступу до професії, якщо юрист не проходить комісію, яка оцінює його морально-етичні якості. Для проведення такої оцінки юристом надаються аффідавіти від його колишніх роботодавців та адвокатів, які знають апліканта, інформація з університету стосовно того чи притягався він/вона до будь-якої дисциплінарної відповідальності під час навчання, інформація про порушення закону в минулому, а також дисциплінарні проступки під час несення військової служби (якщо така була), інформація про несплачені аліменти, або прострочені борги, несплачені податки і т.п. Вся ця інформація подається під загрозою кримінальної відповідальності за надання неправдивих даних, та може бути незалежно перевірена комісією. Отже, якщо твій «профайл» задовольнить членів комісії, ти складатимеш присягу в одному з судів штатів, які виконують адміністрування всіх цих процедур. Тобто етика в США, на відміну від України, є професійним фільтром ще на етапі доступу до професії.

В Америці відносини між юристом та його клієнтом за замовчуванням мають фідучіарний характер. Це накладає певні обмеження. Наприклад, у США існують обмеження для юристів на укладання бізнес-угод зі своїми клієнтами. В Україні це явище трапляється, хоча в нього інше коріння. Фідучіарний характер відносин, який існує у відносинах між юристом і його клієнтом, передбачає усунення навіть натяку на зловживання довірою клієнта, що проявляється, наприклад, у табу на сексуальні відносини між юристом та клієнтом. У зв'язку з високим статусом юристів у суспільстві, на них

покладається дуже багато обов'язків. Відповідальність може бути не лише дисциплінарною (за порушення правил етики), але й контрактною. Американський юрист має обов'язки перед потенційними, наявними та колишніми клієнтами. Якщо до юриста прийшов потенційний клієнт на консультацію, ця розмова вже є адвокатською таємницею. До того ж, навіть якщо потенційний клієнт не домовився про подальшу співпрацю з юристом, юрист, скоріш за все, не матиме права представляти інтереси іншої особи в цій справі (тобто тут присутній «натяк» на конфлікт інтересів між новим клієнтом та особою, яка консультувалася і довірила юристу конфіденційну інформацію). Система загалом працює таким чином, щоб унеможливити використання наданої інформації правнику проти інтересів навіть потенційного клієнта, і покликана створювати високу довіру суспільства до правничої професії. В цьому контексті дуже цікавим і непростим є перехід юриста з однієї юридичної фірми в іншу, адже його конфлікт інтересів стає конфліктом інтересів нового роботодавця та може залишатися у старого. Безперечно, є різні шляхи узгодження таких ситуацій, але базовим залишається те, що у юриста презюмується відповідальність перед клієнтом.

Також правник в Америці вважається «службою» правосуддя і це накладає на нього ряд обов'язків у відношенні до суду. Так, наприклад, якщо під час судового засідання правнику відоме важливе положення законодавства, яке «працює» проти позиції його/її клієнта в суді і на благо іншої сторони, і така інша сторона з якихось причин не повідомляє суд про таку норму права (наприклад, в силу поганої підготовки до судового засідання), правник зобов'язаний повідомити суд про таку норму права (навіть якщо це ослабить позицію його клієнта). Також, правник не може надавати суду докази, які, як він знає або здогадується, не відповідають дійсності. Тобто, в кримінальному процесі правник не може радити своєму клієнту брехати прокурору з приводу обставин справи і, навіть якщо правник здогадується, що клієнт бреше – він/вона зобов'язаний повідомити про це суд. Різні штати по різному підходять до цього обов'язку в кримінальному процесі, враховуючи, що юрист

з клієнтом знаходяться в довірливих відносинах. Так, в штаті Массачусетс у випадку, коли правник здогадується, що клієнт бреше, вона/він зобов'язаний(а) викликати клієнта для виступу перед судом і присяжними та попросити розповісти «як все було». При цьому під час такого виступу правник не перебиває клієнта і не ставить будь-яких уточнюючих запитань. Такий «виступ» є сигналом прокурору і присяжним, що десь в цій «розповіді» закралася брехня.

У контексті важливості відповідального ставлення американських юристів до своїх вчинків та слів, можна навести наступний приклад. До юриста за консультацією звернулася жінка, яка хотіла дізнатися чи варто звертатися до суду, щоб вимагати від клініки компенсації за невдалу операцію її чоловіка, через що він втратив працездатність. Юрист вислухав жінку та пообіцяв протягом 2-х тижнів проконсультуватися з колегою, який на цьому спеціалізується, та у разі позитивної відповіді зв'язатися з потенційною клієнткою. Через зазначений час юрист просто забув їй передзвонити. Жінка вирішила, що оскільки юрист не передзвонив, то немає жодних перспектив у цій справі. Через певний час вона дізналася, що могла звернутися до суду і виграти цю справу. В результаті жінка починала судитися з цим юристом та перемогла. Суд зайняв її сторону, визнавши, що через «недбалість» адвоката жінка пропустила можливість отримати компенсацію з лікарні, тому це повинен компенсувати адвокат.

Велика різниця між українською та американською системами полягає у наявності суворих механізмів відповідальності за недотримання правил етики та високих стандартів професії. У США діє адвокатська монополія, яка вимагає наявності ліцензії навіть на надання будь-яких юридичних консультацій (а не тільки представництво в суді). Порушення правил етики може мати наслідком не тільки позов від клієнтів про компенсацію шкоди, але і позбавлення самої ліцензії (тобто права на професію). Щоб зрозуміти «ціну питання», можна навести приклад одного розлучення, де суд в одному з штатів при розподіленні активів між подружжям оцінив ліцензію правника,

отриману під час шлюбу, в 600 тис. доларів і, відповідно, залишив будинок його дружині. Наразі вартість юридичної освіти в Америці досягає відмітки 300 тисяч доларів США. Витрати на підготовку та здачу адвокатського іспиту ще додатково можуть скласти 10-20 тисяч доларів. Тому мало хто хоче ризикувати втратою ліцензії, років навчання на юридичному факультеті заради разової вигоди.

Узагальнюючи цей розділ, можна зазначити, що усвідомлення юридичною спільнотою впливу поведінки юриста, дотримання ним етичних норм на його особисту репутацію та ділову репутацію його роботодавця призвели до того, що останнім часом набувають популярності стандарти та норми, які розробляються на локальному рівні – стандарти поведінки юридичних компаній та/або корпорацій, за якими будь-яка відповідальність може застосовуватися виключно на такому локальному рівні. Формування етичних норм та правил має впливати юридична спільнота, зокрема через громадські об'єднання, тому що саме юридична спільнота має прагнути підтримувати позитивний імідж професії в суспільстві. Не всі юристи дотримуються етичних принципів, а прийняття будь-якого єдиного документа, який регулюватиме питання професійної етики юристів, без можливості застосування відповідальності (як у адвокатів) навряд чи змінить ситуацію.

Висновки до Розділу 3

1. Розглядаючи модель професійної культури юриста в Україні та Європі, слід виокремити такі чотири складові: ідеологічну, морально-етичну, освітню, державно-політичну, які конкретизують та відображують окремі якості досліджуваного нами явища. Кожен вимір образу юриста висуває свої актуальні вимоги до професійної культури юриста.

Модель юриста безпосередньо залежить від панівної ідеології в суспільстві, адже саме ідеологією визначаються пріоритетні напрями його діяльності. Сучасна ідеологічна система пояснює основну вимогу, яка пред'являється до представників юридичних професій: захищати права

людини. На формування сучасної європейської ідеології і моделі юриста впливають процеси глобалізації та культурного самовизначення.

2. Інтенсивний розвиток соціуму, кардинальні зміни у організації функціонування окремих суспільних відносин, що безумовно відображається на їх нормативно-правовому регулюванні, є факторами підвищення вимог до юриста у сучасних умовах, який повинен володіти знаннями не лише чинного законодавства, а і доконало розумітися на принципах права, загально-теоретичних правових положеннях, що дозволяє йому розуміти вектор змін правової матерії. Окрім цього, у нього має бути фундаментальна гуманітарна підготовка, яка забезпечує основу пізнання соціальних змін, особливості епохи постмодерну тощо.

В епоху інформаційного суспільства юрист має бути високоінтелектуальною особистістю, здатною до комплексного вирішення проблем, критичного і креативного мислення, високої самоорганізації, з умінням керувати людьми та взаємодіяти з оточуючими, працездатним, і, водночас, з когнітивною гнучкістю та емоційним інтелектом.

У ХХІ ст. юрист – це не просто людина з відповідною кваліфікацією, але і високим професіоналізмом. Юридична практика у сучасних умовах зумовлює необхідність перегляду професіограми та психограми юриста.

3. Однією з тенденцій подальшого розвитку національного ринку юридичних послуг є зміна форми організації роботи: від професійної діяльності юридичної фірми до професійної діяльності ведення юридичного бізнесу. Юридичний ринок України і надалі буде відтворювати тенденцію до укрупнення юридичних компаній.

Розвиток сфери юридичних послуг пов'язується з розвитком економічної системи держави, що зумовлюється необхідністю усунення негативних факторів цього процесу, зокрема корупції, може стати поштовхом для розвитку юридичних послуг у нашій державі.

В умовах сучасності український клієнт сервісних функцій у сфері права висуває низку вимог до суб'єктів надання таких послуг, які відображають як

фахові компетентності, так і моральні якості, у тому числі і бездоганну репутацію та здатність виявляти індивідуальний підхід до клієнта.

Незаперечним є вплив ІТ-технологій, а також адвокатської монополії, процеси трансформації правничої практичної сфери є тими детермінантами, які будуть визначати подальший розвиток сфери юридичних послуг в Україні у найближчі роки.

4. У сфері діяльності української адвокатури питанню професійної етики властивий бінарний характер, з одного боку, існують формальні етичні кодекси (при цьому фактично усі адвокати не висловлюються проти існування таких норм), з другого боку, нереалізованість значної кількості норм цих кодексів не сприймається адвокатами як порушення, що має потягти за собою відповідальність.

Нагальним є питання легалізації доходів приватного ринку юридичних послуг. Не можна ефективно виводити доходи населення з тіні, в той час, коли представники професії, які є посередниками між громадянами та державою, знаходяться поза законом та є вторинною ланкою корупційної системи України. Легалізацію доходів юридичного ринку стимулює введення ІТ-технологій, перехід з готівкового розрахунку на безготівковий, легалізація політичного лобізму та запровадження саморегуляції юридичного ринку.

ВИСНОВКИ

У дисертації міститься теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, що полягає у встановленні теоретико-правових аспектів професійної культури юриста та її значення у юридичній практиці. Основними науковими і практичними результатами роботи є такі висновки:

1. Професійна культура юриста є мультикультурним феноменом, що являє собою різновид загальної культури особи, сутність якого визначається онтологією правничої професії та відображає досвід діяльності правників як духовний, так і матеріальний, а також очікування соціуму щодо професійної діяльності юриста.

Між професійною культурою юриста та станом правової системи відповідного суспільства існує діалектичний бінарний зв'язок: правова культура є фактором визначення змісту та сутності права та інших правових явищ, водночас правова система, будучи системою правових явищ, визначає зміст і сутність правової культури юриста.

2. Професіоналізм є важливою невід'ємною складовою професійної культури правника. Найважливішим очікуванням від юриста є його високі та стабільні результати діяльності, яка відповідає вимогам гуманізму, справедливості та ґрунтується не на правовому пуризмі, а на принципі верховенства права.

У сучасних умовах здійснення професійної правничої діяльності фундаментальним її принципом, як і основою формування професійної культури юриста, має стати принцип верховенства права. Принцип верховенства права зобов'язує юриста вчиняти активну протидію імплементації положень несправедливого закону, віддаючи пріоритет не закону, а праву. При цьому верховенство права не заперечує законність, яка є його складовою частиною. Водночас законом є не будь-який нормативно-правовий акт, а лише той, який відповідає вимогам «якості закону» та ґрунтується на верховенстві права.

Лише за умови іманентності професійній культурі юриста верховенства права, його можна вважати представником громадянського суспільства, що може приймати справедливі і неупереджені рішення, у тому числі і у спорах з органами публічної влади.

3. Диференціація процесу формування професійної культури юриста дозволяє виокремити три його етапи: 1) етап усвідомлення здобувачем вищої освіти призначення юриста, ознайомлення з функціональними обов'язками та особливостями роботи тієї чи іншої юридичної професії; 2) етап формування юриста як професіонала; 3) етап перманентного удосконалення майстерності.

Кожній з виокремлених стадій іманентні особливі форми і методи формування професійної культури, при цьому пресупозицією усього процесу загалом є інтенція юриста на захист прав людини, що відбувається на засадах верховенства права.

Під професіоналізмом юриста варто розуміти комплексне явище, що включає систему спеціальних знань, умінь, навичок, цінностей, а також відображає ставлення до правничої діяльності, які є результатом процесу професійної соціалізації, яке виражає спрямованість на захист людських прав, забезпечення порядку у соціумі.

4. Аналіз нормативних регуляторів морально-професійного аспекту правничої практичної діяльності указує на їх дискретний характер, що містить два рівні кодексової структури: макро- та мікросфери. Першій з них іманентним є виявлення концепцій загальнокультурного та універсального значення, що є аксіологічною складовою моральної свідомості соціуму.

Регулювання професійної культури юриста здійснюється через низку нормативних приписів, які доцільно об'єднати у три групи: 1) міжнародні стандарти професійної діяльності юристів; 2) Конституція та закони України, які регулюють особливості та окремі процедури здійснення правничої практичної діяльності; 3) корпоративні норми. При цьому для окремих нормативних регуляторів, що складають третю групу, характерним є бінарний

характер: маючи корпоративну сутність, їх прийняття здійснювалось за участю органів публічної влади.

Грунтуючись на пресупозиційності положення відносно того, що принципи професійної культури юриста та моральні якості правника як меж розсуду при прийнятті рішення, існує необхідність уніфікації професійних вимог до правників та її об'єктивації у формі нормативно-правового акту, що є особливо актуальним в умовах, коли професійні вимоги ігноруються, а професійне об'єднання не є ефективним регулятором професійного середовища. Пріоритетним напрямком розвитку юридичної професії у 2018-2020 роках має стати наближення до європейських стандартів правничої діяльності, що повинно відобразитись як у нормативному забезпеченні, так і в повсякденній діяльності юристів в Україні.

5. Під правовою культурою, як складовою професійної культури юриста, слід розуміти категорію, що відображає правовий досвід та позначає систему правових цінностей, які у сучасних умовах включають верховенство права, людську гідність, справедливість. Іманентною рисою сучасної правової культури юриста є відчуття справедливості (*sense of justice*), що надає правовій культурі дискретний характер: з одного боку, це володіння формально-юридичними навиками і уміннями застосування юридичного інструментарію, з другого – сприйняття аксіологічних установок природно-правового розуміння та уміння оперувати правовими принципами.

6. Моральна культура юриста є підґрунтям формування правової культури юриста. Дихотомічний характер моралі, що передбачає її універсальність та релятивність, є фактором підвищених моральних вимог до правника, моральним обов'язком якого є імплементація універсальних моральних цінностей в суспільні відносини з метою його подальшого розвитку та утвердження людини, її прав як основних цінностей.

Під моральною культурою, як складовою професійної культури юриста, слід розуміти категорію, якою позначається ступінь інтеріоризації юристом

моральних норм та принципів, а також ставлення до них та їх реалізація як у професійній діяльності, так буденному житті юриста.

7. Публічна (політична) влада як сутнісна ознака держави є фактором необхідності володіння правником політичною культурою, що, у свою чергу, є чинником розбудови демократичної, правової держави. Саме право, правова аксіологія і такі цінності як права людини, честь і гідність, верховенство права та ін. визначає напрям розвитку політичної системи суспільства.

Під політичною культурою, як складовою професійної культури юриста, слід розуміти категорію, що відображає політичні знання юриста, розуміння закономірностей і тенденцій функціонування та розвитку політичної системи суспільства, які є основою прийняття неупереджених рішень у правничій діяльності в умовах політичної трансформації.

8. Під економічною культурою, як складовою професійної культури юриста, слід розуміти внутрішню якісну характеристику особи юриста, що відображає ступінь оволодіння основами економічних знань, розуміння закономірностей і тенденцій функціонування та розвитку економіки як сфери життєдіяльності суспільства та їх використання у своїй професійній діяльності.

В умовах перманентних змін економічної ситуації та ринкової економіки важливим напрямом удосконалення професійної культури юриста є розвиток його економічної культури.

9. Епістемологія моделей професійної культури юриста в Україні та Європі передбачає виокремлення у архітектоніці таких моделей наступних елементів: ідеологічний, морально-етичний, освітній, державно-політичний, контамінація яких дозволяє відтворити цілісний образ правника. Саме означені аспекти моделі указують на особливості особистості юриста у межах європейських держав та України. Іманентність європейській моделі юриста антропоцентризму, індивідуалізму, розуміння людини як універсаму зумовлює необхідність визнання як основного завдання юриста захисту людських прав, а також публічності особи правника.

Правова реформа в Україні, зокрема правничої освіти, спрямована на імплементацію європейської моделі правника.

10. У світі, що глобалізується та інтенсивно змінюється, юридична практика потребує нового типу правника, який, крім наявності відповідної кваліфікації, повинен бути професіоналом з властивими йому навичками комплексного вирішення проблем, критичного і креативного мислення, високої самоорганізації, з умінням керувати людьми та взаємодіяти з оточуючими; він має бути працездатним, і водночас з когнітивною гнучкістю та емоційним інтелектом. Відтак, кваліфікація правника указує на можливості виконання ним функцій, визначених законодавством, професіоналізм же правника є іманентною ознакою його професійної культури.

Важливим засобом набуття необхідних компетентностей є належна гуманітарна підготовка, а також фундаментальна теоретико-правова підготовка, яка забезпечує оволодіння принципами права та інтегрованими правничими знаннями, що є фактором ефективного розв'язання правничих конфліктів в умовах диференціації та спеціалізації юридичного знання та професії юриста.

11. Глобалізаційні процеси та епоха інформаційного суспільства є важливими факторами змін сфери соціальних послуг, у тому числі й правничих. Юридичному ринку в Україні властиві тенденції інтеграції правників із застосуванням комплексного підходу до обслуговування клієнтів та розширення стартапів, використання ІТ сфери, що і визначають вектор розвитку юридичної професії та ринку юридичних послуг в Україні, висуваючи вимоги до професійної культури юриста.

Трансформація сфери юридичних послуг, змісту класичних компетенцій є аттрактором змін вимог до юриста з іманентним йому емоційним інтелектом, який, зокрема має бути спроможним до комплексного вирішення юридичних проблем та поєднувати одночасно як критичне мислення, так і когнітивну гнучкість.

12. Етичні норми діяльності адвоката в національних умовах поки ще не стали ефективним засобом регулювання соціальної поведінки правника. До них існує переважно формальне відношення. Утіленню в національну правову систему принципів верховенства права зумовлює, зокрема, необхідність переосмислення морально-етичних факторів діяльності адвоката. В Україні нагальною необхідністю є легалізація доходів приватного ринку юридичних послуг, фактором яких має стати введення ІТ засобів, перехід з готівкового розрахунку на безготівковий.

Важливим напрямом підвищення дієвості морально-етичних норм є запровадження стандартів поведінки на локальному рівні, зокрема у межах адвокатських об'єднань, що посилить контроль за реалізацією цих норм. Крім цього, важливим засобом підвищення ефективності етичних правил є юридична спільнота, яка через громадські об'єднання сприяє саморегуляції правничої сфери та підтриманню у соціумі позитивного іміджу адвоката.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28.06.1996. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Закон України «Про судоустрій та статус суддів» від 07.07.2010. // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41-45. – Ст. 529.
3. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 27. – Ст. 282.
4. Кримінально-процесуальний кодекс України від 13.04.2012. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9-13. – Ст. 88.
5. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017. // Відомості Верховної Ради України. – 2017. – № 38-39. – Ст. 380.
6. Закон України «Про громадянство України» від 18.01.2001. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – Ст. 65. 3274
7. Закон України «Про державну службу» від 16.12.1993. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490. (Втратив чинність).
8. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017. // Відомості Верховної Ради України. – 2017. – № 35. – Ст. 376.
9. Закон України «Про міліцію» від 20.12.1990. (Втратив чинність). // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
10. Закон України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015. // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 40-41. – Ст. 379.
11. Закон України «Про політичні партії в Україні» від 05.04.2001. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 23. – Ст. 118.
12. Закон України «Про прокуратуру» від 14.10.2014. // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 2-3. – Ст. 12.
13. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 25. – Ст. 283.
14. Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст.650.

15. Закон України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014. // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 49. – Ст.256.
16. Закон України «Про звернення громадян» від 02.10.1996. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – Ст.256.
17. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971. // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – № 50. – Ст.375.
18. Закон України «Про захист суспільної моралі» від 20.11.2003. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 14. – Ст.192.
19. Закон України «Про державну службу» від 10.12.2015. // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 4. – Ст.60.
20. Закон України «Про нотаріат» від 02.09.1993. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.
21. Податковий кодекс України від 02.12.2010. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13-17. – Ст. 112.
22. Закон України «Про Службу безпеки України» від 25.03.1992. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 382.
23. Закон України «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011 № 3460-VI. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 51. – Ст. 577.
24. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 35-36, 37. – Ст. 446.
25. Висновок №2 Консультативної Ради європейських суддів для Комітету Міністрів Ради Європи «Про стандарти незалежності судових органів і незмінності суддів». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://scourt.org.ua/doc/AA1fT>
26. Декларація прав людини і громадянина від 29.08.1789. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://uk.wikisource.org/wiki/Декларація_прав_людини_і_громадянина_2001
27. Декларація про поліцію від 8 травня 1979 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/go/994_803

28. Європейська культурна конвенція від 19 грудня 1954 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 41. – Ст.241.

29. Європейська хартія про закон «Про статус суддів» (8-10 липня 1998 року). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vkksu.gov.ua/ua/mijnarodne-spivrobotnitstvo/perelik-dokumentiv-radi-evropi-u-sferi-sudochinstva/>

30. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – Ст. 89.

31. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 року // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 215.

32. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання від 10 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1989. – № 13. – Ст. 108.

33. Міжнародний кодекс етики, схвалений Міжнародною організацією адвокатів Європейського Союзу і прийнятий у Ліоні в листопаді 1998 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_343

34. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16.12.1966. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043

35. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16.12.1966 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_042

36. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя у відношенні неповнолітніх від 29.11.1985. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_211

37. Основні принципи про роль юристів. Прийняті Восьмим Конгресом Організації Об'єднаних Націй із запобігання злочинності та

поводженню з правопорушниками (Гавана, 27 серпня - 7 вересня 1990 року) // Юридична деонтологія / Ю.А. Ведерніков, С.О. Кульбач, А.М. Кучук. – Дніпропетровськ: Свідлер А.Л., 2011.– С. 150-153.

38. Резолюція 34/ 169 Генеральної Асамблеї «Кодекс поведінки посадових осіб у підтриманні правопорядку» від 17 грудня 1979 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_282

39. Рекомендація (94) 12 Комітету Міністрів Ради Європи «Незалежність, дієвість та роль суддів» (ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 518 засіданні заступників міністрів 13 жовтня 1994 року). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vkksu.gov.ua/ua/mijnarodne-spivrobitnitstvo/perelik-dokumentiv-radi-evropi-u-sferi-sudochinstva/>

40. Свод принципов защиты всех лиц, подвергаемых задержанию или заключению в какой бы то ни было форме. Утвержден резолюцией 43/173 Генеральной Ассамблеи от 9 декабря 1988 г. // Сб. (международ., отечеств., заруб.) об основных стандартах профес. деятельности юристов (с общими комментариями к разделам): для юрид. вузов и фак-тов / Сост. и общ. ред. д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. АпрН Украины, засл. юрист Украины Скакун О.Ф. – Харьков: Эспада, 2014. – С. 54 – 63.

41. Стандарти незалежності юридичної професії. Прийняті на конференції Міжнародної асоціації юристів у вересні 1990 р. у місті Нью-Йорку // Юридична деонтологія / Ю.А. Ведерніков, С.О. Кульбач, А.М. Кучук. – Дніпропетровськ: Свідлер А.Л., 2011.– С. 154-158.

42. Загальні правила поведінки державного службовця від 04.08.2010 № 214. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1089-10>

43. Кодекс професійної етики судді від 22.02.2013. // Вісник Верховного Суду України. – 2013. – № 5.

44. Кодекс професійної етики та поведінки працівників прокуратури від 28.11.2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/kodet.html?_m=publications&_t=rec&id=113992

45. Наказ Головного управління Державної служби України «Про Загальні правила поведінки державного службовця» № 58 від 23.10.2000 р. // Юридний вісник України. – 2000. – № 48. – С. 17 – 19.

46. Основні засади професійної етики юристів України від 16 травня 2001 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lawclinic.narod.ru/gazeta/gazeta9/3.htm>

47. Правила адвокатської етики від 09 червня 2017 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/pravila/2017-06-09-pravila-2017_596f00dda53cd.pdf

48. Правила професійної етики нотаріусів України від 04.10.2013. // Офіційний вісник України. – 2013. – № 82. – Ст. 580.

49. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини другої статті 8, другого речення частини четвертої статті 16 Закону України «Про звернення громадян» від 11 жовтня 2018 року, № 8-р/2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/docs/2408>

50. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v015p710-04>.

51. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 53 і 47 народних депутатів України про офіційне

тлумачення положення частини третьої статті 103 Конституції України (справа щодо строків перебування на посту Президента України) від 25 грудня 2003 року № 22-рп/2003. Офіційний вісник України. 2003 р., № 52, том 1, стор. 327, стаття 2830

52. Рішення Ради адвокатів України «Порядок підвищення кваліфікації адвокатами України» від 16.02.2013 р. №85. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/poryadki/27.09.2013-poryadok-219.pdf>

53. Постанова Апеляційного суду Чернівецької області від 19 квітня 2016 р. у справі № 33/794/43/2016 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57445188>.

54. Постанова Вищого адміністративного суду України від 19 жовтня 2016 року № 800/493/16. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62133482>

55. Розбіжна думка судді Сергія Головатого у справі щодо відкриття конституційного провадження за конституційним поданням 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису частини сьомої статті 208 Регламенту Верховної Ради України, затвердженого Законом України «Про Регламент Верховної Ради України», Постанови Верховної Ради України «Про призначення Денісової Л.Л. Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини» (справа № 1-220/2018(2758/18) (Ухвала Великої палати Конституційного Суду України від 29 серпня 2018 року № 50-у/2018). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na50d710-18>

56. Аболіна Т.Г. Етичний кодекс у контексті проблеми сучасного нормотворення // Матеріали науково-практичної конференції «Професійна етика працівника державної податкової служби як складова етики державного службовця України». – Ірпінь. – 2015. – С.5-13.

57. Абрамов Р.Н. Профессиональный комплекс в социальной структуре общества (по Парсонсу). // Социологические исследования. – 2014. – №1. – С. 54-66.
58. Аграновская Е.В. Правовая культура и обеспечение прав личности. – М.: Знание, 1998. – 145 с.
59. Алексеев С.С. Яковлев В.Ф. О модели юриста в юридических вузах // Правоведение. – 1976. – № 4.
60. Алексеева Жанна Миколаївна. Образ юриста в сучасній європейській культурі: Дис. канд. наук: 12.00.12 – 2008. – 170 с.
61. Андрійчук О. Хартія основних прав ЄУ – новий рівень захисту прав людини // Юридичний журнал. – 2013. – № 3 (45). – С. 87-91.
62. Андросюк В.Г., Казміренко Л.І., Юхновець Г.О. Які якості вимагаються від працівників міліції: методологічні засади розбудови професіограм та кваліфікаційних характеристик // Наук. віс. Укр. академії внутр. справ. – К.: Укр. акад. внутр. справ України. – 2014. – № 1. – С. 105 – 116.
63. Анисимов С. Мораль и поведение. – М.: Мысль, 1985. – 155 с.
64. Ануфрієнко О.А. Формування політичної культури юриста засобами національної культури // Національний дух українського права: Матеріали міжрегіон. наук.-практ. конф. – Краснодар: КФ МАУП, 2015. – С. 5– 14.
65. Арендт Х. Vita active, или о деятельной жизни. – СПб.: Алетейя, 2010. – 437 с.
66. Аронов Ян, Француз А. Й. Загальна характеристика законодавства та норм, які мають вплив на формування професійної культури юриста. Правничий вісник Університету «КРОК». Київ. 2016. Вип.22. – С.18-22.
67. Аронов Ян. Теоретико-правові аспекти адвокатської таємниці як соціально-етичні спрямування професійної культури юриста. Правничий вісник Університету «КРОК». Київ. 2016. Вип.23. – С.57-65.

68. Аронов Ян. Професійна культура юриста як конституційний критерій суспільної проблеми України (теоретико-правові аспекти). Правничий вісник Університету «КРОК». Київ. 2016. Вип.24. – С.41-46.

69. Аронов Ян. Правова культура юриста. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право. – Івано-Франківськ: Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького, 2018. – №. 5 (17). – С.72-77.

70. Аронов Ян. Нормативно-правове регулювання професійної культури юриста. Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України [текст]: *Збірник наукових статей*. Випуск 47. – Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2018. – С. 3-14.

71. Аронов Ян, Француз А.Й. Проблемні аспекти професійної культури юриста Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми [текст]: Збірник матеріалів п'ятої Всеукраїнської науково-практичної конференції, (Івано-Франківськ, 15 квітня 2016 року). – Івано-Франківськ: Голіней О.М., 2016. – 220 с.

72. Аронов Ян. Сутність економічної культури юриста в Україні// *Українські перспективи у світовому розвитку* : матеріали Науково-практичної конференції (м. Київ, 4 листопада 2016 р.). Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2016. С.28-29.

73. Аронов Ян. Особливості Європейської моделі професійної культури юриста // *Актуальні наукові дослідження сучасної юридичної науки: теорія та практика*: матеріалів III Науково-практичної конференції (м. Київ, 18 березня 2016 р.). Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2016. С. 12-14.

74. Аронов Ян. Актуальные аспекты профессиональной культуры юриста и ее значение в юридической практике. Еволюція наукової думки в контексті європейського вибору України: матеріали Науково-практичної

конференції (Київ, 21 жовтня 2015 року) / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – К.: Університет економіки та права «КРОК», 2015. – 552 с.

75. Аронов Ян, Француз А.Й. Этика – методологическая основа профессиональной культуры юриста. Вестник Полоцкого государственного университета серия D. Экономические и юридические науки. 2016. №13. С. 129-132.

76. Аронов Ян. Модель профессиональной культуры юриста в Украине и Европе. Национальный юридический журнал: теория и практика. Научно-практическое правовое издание республика Молдова. 2019. №2-2. (36). Р. 5-8.

77. Арутюнов В.Х., Свінціцький В.М. Філософія глобальних проблем сучасності: Навч.-метод. посібник для самостійного вивчення дисциплін. – К.: КНЕУ, 2003. – 90 с.

78. Балл О.Г. Гуманізація загальної і професійної освіти: спеціальна актуальність і психолого-педагогічні орієнтири. // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи. – К.: Віпол, 2010. – С. 134-157.

79. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини у праві: Монографія. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2000. – 200 с.

80. Бандурка О. М., Скакун О.Ф. Юридична деонтологія: Підручник. – Х.: Вид-во НУВС, 2012. – 336 с.

81. Бачинин В.А. Философия права: Конспект лекций. – Харьков: Концум, 2002. – 368 с.

82. Бачинін В.А., Журавський В.С., Панов М.І. Філософія права: Підручник для юрид. спец. вищ. навч. закладів. – К.: «Вид. Дім «Ін Юре», 2013. – 472 с.

83. Безносков С. П. Профессиональная деформация личности. – СПб.: Речь, 2004. – 271с.

84. Бекон Ф. Опыты или наставления, нравственные и политические. // Бачинин В.А., Чефранов В.А. История философии права: Курс лекций. – Харьков: Право, 1998. – 358 с.

85. Бігун В.С. Людина в праві. Правове людинорозуміння як філософсько-правова проблема // Проблеми філософії права. – Т. 1. – К.-Чернівці: Рута, 2013. – С. 126 – 128.

86. Бігун В. С. Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі. – К.: Юстініан, 2006. – 272 с.

87. Білоус К. Сутність адвокатської етики як необхідної умови здійснення адвокатом своєї діяльності / К. Білоус // Все для юристов. – 2015.- №7. – С. 121-122.

88. Блюмкин В. Этика и жизнь. – М.: Политиздат, 1987. – 111 с.

89. Блюмкин В., Гумницкий Г., Цырлина Т. Нравственное воспитание: Философско-этические основы. – Воронеж, 2007. – 125 с.

90. Бойцова В.В. Европейское юридическое образование – российским студентам. // Российская юстиция. – 1997. – № 3. – С. 7-8.

91. Болотова В.О. Професійна ідентифікація особистості (соціологічний аспект аналізу): Автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.03 / Ун-т внутрішніх справ. – Х., 1998. – 18 с.

92. Бондаренко О.В. Економічна культура: національна специфіка (підвалини соціально-філософського тлумачення) // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. Зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 49. – С. 224-233.

93. Бризгалов І.В. Юридична деонтологія.— К.: МАУП, 2010. — 48 с.

94. Вартофский М. Модели. Репрезентации и научное понимание: Пер. с англ. Общ. ред. и послесловие И.Б. Новика, В.И. Садовского. – М.: Прогресс, 1988. – 507 с.

95. Васильев В.Л. Юридическая психология. – М.: Юрид. литер. 1991. – 368 с.

96. Венская декларация о преступности и правосудии: ответы на вызовы XXI века (принята на Десятом Конгрессе Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями, Вена, 10-17 апреля 2000 года) // Для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. АпрН Украины, засл. юрист Украины Скакун О.Ф. – Харьков: Эспада, 2012. – С. 24 – 30.

97. Ветрова Г. Закон и нравственность в уголовном судопроизводстве // Вестник МГУ. Серия 11. Право. – 2006. – № 1. – С. 54.

98. Вичев В. Нравственная культура руководителя / Пер. с болг. – М.: Политиздат, 1988. – 158 с.

99. ВКДКА підтримала покарання для адвоката, який присвоїв кошти глухонімого підзахисного / Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vkdka.org/vkdka-pidtrimala-pokarannya-dlya-advokata-yakij-prisvojiv-koshti-gluhonimogo-pidzahisnogo-zakon-i-biznes-avtor-oleksij-pisarev/>

100. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2003. — 240 с.

101. Всемирная история / Под ред. В.П. Бугромеева. – М., 1998. – 689 с.

102. Вышинский А.Я. Вопросы теории государства и права / А.Я. Вышинский. – Изд. 2. – М.: Государственное изд-во юрид. лит., 1949. – 418 с.

103. Гегель Г. Сочинения. – М., 1959. – Т. 2. – 450 с.

104. Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе / Наталя Комарова (пер. з англ.). – К.: Дух і Літера, 2001. – 542с.

105. Головатий С. Про людські права. Лекції. – Київ, Дух і літера, 2016.– 760 с.

106. Горак Г.І. Філософія: Курс лекцій – К.: Вибір, 1998. – 272 с.

107. Горбатов Д.С. Умения и навыки: о соотношении содержания этих понятий // Педагогіка. – 1994. – № 2. – С. 16-25.

108. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. – М.: Высшая шк., 2008. – 569 с.
109. Гуревич П.С. Культурология: Учеб. пособие. – М.: Знание, 2006. – 288 с.
110. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія. – К.: Знання, 2010. – 655 с.
111. Гусарев С.Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти. – К.: Знання, 2005. – 375 с.
112. Гуцериев Х.С. и др. Правовая и духовная культура сотрудников правоохранительных органов. – СПб.: Санкт-Петербургский юридический институт МВД России, 1996. – 156 с.
113. Давид Р. Основные правовые системы современности (сравнительное право): Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1967. – 496 с.
114. Дворкин Р. О правах всерьез / Пер. с англ.; ред. Л.Б. Макеева. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. - 392 с.
115. Державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Page/1>
116. Діденко Я. «Болонський процес» і його перспективи для українських студентів // Юридичний журнал. – 2004. – № 7.
117. Дюмон Л. Эссе об индивидуализме. – Дубна: Феникс, 1997. –302 с.
118. Єлов В. Коли вуз готуватиме юристів, а не «випускників»? / В. Єлов // Право України. – 2014. – №1. – С. 132-135.
119. Єфременко Т.О. Рівень економічної культури пересічного громадянина України (за даними експертного опитування) // Український соціум. – 2006. – № 1(12). – С.88-96.
120. Загальна теорія держави і права. Навчальний посібник. / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х: Право, 2008. – 598 с.
121. Загарія В. Питання адвокатської етики мають бути ключовими в регулюванні професії адвоката / В. Загарія / Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://vkdkka.org/golova-vkdkka-valentin-zagariya-pitannya-advokatskoji-etiki-mayut-buti-klyuchovimi-v-regulyuvanni-profesiji-advokata/>

122. Заковоротная М.В., Благородова Е.А. О роли языка в современных социальных трансформациях. Ценности и смыслы. 2014. № 6 (34). С. 5-19.

123. Зеер Э.Ф. Профессиональное становление личности инженера-педагога. – Свердловськ: Изд-во Урал. ун-та, 2008. – 118 с.

124. Зеліско Л. Культурологічні підходи до освітньої моделі спеціаліста-правознавця // Єдність національного і загальнолюдського у формуванні морально-духовних цінностей. Збірник наукових праць. – Івано-Франківськ, 2012. – С. 55-60.

125. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования. // Высшее образование сегодня. – 2013. – № 5. – С.15-28.

126. Игнатов В.Г., Белипецкий В.Г. Профессиональная культура и профессионализм государственной службы: контекст истории и современность. – Ростов-на-Дону: Издательский центр «Март», 2010. – 256 с.

127. Идеал, утопия и критическая рефлексия / В.А. Лекторский: РАН Инс. философии. – М.: РОССПЭН, 1996. – 302 с.

128. Ильин И. Общее учение о праве и государстве / И. Ильин. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 510 с.

129. История философии и культуры / В.С. Горский, Ю.В. Кушаков, В. Ферстер и др. Ред. кол.: А.Т. Гордиенко (отв. ред.), В.С. Горский, Ю.В. Кушаков, В.В. Лях, Е.Н. Сырцова. – К.: Наук. думка, 1991. – 228 с.

130. Калганова О.А. Моральна культура юриста як складова юридичної професії./ Журнал: Розбудова держави і права: питання теорії та конституційної практики. – 2015. – №3. – С.65-70.

131. Кант И. Сочинения. – М., 1974. – 420 с.

132. Карапетов А.Г. Экономический анализ права. – М.: Статут, 2016.– 528 с.

133. Каттлип С., Сентер М., Брум Г., М. Паблик рилейшенз. Теория и практика, 10-е изд.: Пер. с англ.: Уч. пос. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2011. – 724 с.
134. Кириченко І. Г. Освіта МВС: закономірності формування та перспективи розвитку. / І. Г. Кириченко // Іменем закону. – 2012. – № 15.– 16 квіт. – С.15-20.
135. Кистяковский Б.А. В защиту права // Вехи: Сборник статей о русской интеллигенции. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1994. – С. 119-148.
136. Климов Е.А. Введение в психологию труда: Учебник для студ. вузов. – М.: Культура и спорт, 2008. – 350с.
137. Климов Е.А. Образ мира в различных профессиях: Учеб. пос. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – 224 с.
138. Кобець О. В. Структура професійної правосвідомості юриста./ О. В. Кобець // Педагогіка і психологія. Формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. пр. — К. – Запоріжжя, 2017. – Вип. 36. – С. 389-398.
139. Кобликов А. С. Юридическая этика: Учебник для вузов. – М., 2009. – 368 с.
140. Кобликов А. С. Юридическая этика: учебник для вузов / Кобликов А. С. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, М., 2009. – 168 с.
141. Колоколов Н.А. Дисциплинарная ответственность судей: первые результаты научного осмысления // Российский судья. – 2005. – № 5. – С. 46-48.
142. Коляда М.Г. Модель інформаційної культури майбутнього економіста // Гуманітарні науки. – 2005. – № 4. – С.65-72.
143. Конев В. Мир культуры и мир бытия (о парадигмах философского сознания) // Высшее образование в России. – 2011. – № 6. – С. 66-76.
144. Кони А.Ф. Избранные труды и речи. В 2 ч. Часть 1. Обвинительные речи / А. Ф. Кони; вс. ст. Г. М. Резника. — М.: Издательство Юрайт, 2017. — 363 с.

145. Кони А.Ф. Избранные произведения. – М.: Госюриздат, 1989. – Т. 2. – 533 с.
146. Кони А.Ф. Собр. соч. в 8 т. – М., 1967, – Т. 4. – 698 с.
147. Коуз Р. Проблемы экономических издержек // Коуз Р. – М., 2013. – 358 с.
148. Коул М. Культурно-историческая психология: Наука будущего. – М.: Кошто-Центр, 2007. – 432 с.
149. Курас І. Ф. Етнополітика: історія і сучасність. – Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років / І. Ф. Курас. – К.: УПЕНД, 2009. – 656 с.
150. Курильски-Ожвэн Ш. Образы права в России и Франции: Учеб. пособие.- М.: Аспект, 1996.- 215 с.
151. Кухнюк Д. Правила адвокатської етики в законодавстві України про адвокатуру та адвокатську діяльність. – Юридична газета. – 14 лютого 2017 р. – № 7. – С. 15-16.
152. Кучук А.М. Модуси громадянського суспільства і правової держави: Україна та Європа / А.М.Кучук // Право і суспільство.– 2011. – № 3.– С. 20-23.
153. Кучук А.М. Теоретичні основи правового поліцентризму: монограф. / А. М. Кучук. – Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. – 312 с.
154. Лазарев С.Н. Диагностика кармы. – СПб., 2005. – Кн. 2. Чистая карма. – 352 с.
155. Лапшов В.А. Профессиональная культура будущего офицера // Социологические исследования. – 1995. – № 6 – С. 96-102.
156. Легеза Ю.О. Відомчі засоби масової інформації в механізмі формування правосвідомості співробітників органів внутрішніх справ України: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2005. – 20 с.
157. Леоненко В. В. Профессиональная этика участников уголовного процесса. – К., 1998. – 258 с.

158. Ливехуд Б. Кризисы жизни – шансы жизни. – К., 2004. – 358 с.
159. Лозовий В.О., Петришин О.В. Професійна етика юриста. – Х.: Право, 2004. – 176 с.
160. Лозовой В.Н., Семеренко Л.М. Становление политической науки в США. Ростов-н. / Д.: Изд-во СКИЦ ВШ, 2010. – 26 с.
161. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон.– М.: Искусство, 1969. – 344 с.
162. Лук'янець Д.М. Мистецтво юридичної кваліфікації як критерій якості вищої юридичної освіти // Тези доп. та наук. повідомлень наук.-метод. конф., Харків, 18-19 грудня, 2001.- Х.: Нац. Юр. Акад. України, 2012. – 204 с.
163. Маєвська Н. Юридичний ринок – 2016. Perezavantazhenня? – Юридична газета. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/yuridichniy-rinok-2016-perezavantazhennya.html>
164. Макеев В., Працко Г. Общение и творчество в контексте политической деятельности (философско-правовой анализ) // Философия права. – 2011. – № 2. – С. 18-22.
165. Макиавелли Н. Государь. / пер. с итал. – М.: АСТ Профиздат, 2005. – 509 с.
166. Малько А.В., Афанасьев С.Ф. Интеграция юридического образования и науки как основное направление российской образовательной политики // Право и образование. – 2005. – № 3. – С. 61-69.
167. Мануйлов Є.М. Правова культура юриста як основа його професіоналізму. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/pravova-kultura-yurista-yak-osnova-yogo-profesionalizmu>
168. Маритен Ж. Человек и государство. / Пер. с англ. Т. Лифинцевой.– М.: Идея-Пресс, 2000. – 196 с.
169. Марков Ю. Г. Этика и право: проблема единства / Ю. Марков // Государство и право. – 2016. – №4. – С. 88-90.

170. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Наука, 2006. – 258 с.
171. Мелкевик Б. Юридическая эпистемология и уже-право.– Париж, Buenos Book International. 2017. – 136 с.
172. Мельникова О.В. Идея классического университета и специфика ее реализации в России // Образ философии в XXI веке. Сборник научных трудов Летней Философской школы «Голубое озеро – 2011». – Новосибирск. 2011 – 254 с.
173. Мельниченко Р. Г. Адвокатура: учебное пособие / Р.Г. Мельниченко. – М.: ИТК «Дашко и К». – 2009. – 276 с.
174. Мишед Л. Идея университета. // Вестник высшей школы – 2001. – №9. – С. 85-90.
175. Мітцель О. Шляхи підвищення рівня професійної етики суддів, адвокатів і співробітників правоохоронних органів / Мітцель О. // Вісник прокуратури. – 2010. – № 2. – 128 с.
176. Москаленко В. В., Шайгородський Ю. Ж., Міщенко О.О. Економічна культура особистості: соціально-психологічний аспект [монографія]. – К.: Вид-во „Центр соціальних комунікацій”, 2012. – 348 с.
177. Москвичева Л.Н., Черняева В.А., Шумилова Э. Н. Опыт социологического изучения социально-профессиональных качеств современного специалиста // Современное студенчество: Актуальные вопросы образования и воспитания. – М.: Из-во Моск. уни-та, 2002. – 122 с.
178. Муслумов Р.Р. Психолого-педагогические условия формирования правового сознания будущих учителей. / Р.Р. Муслумов // Вестник Бурятского государственного университета. – 2017. – Вып. 10: Теория и методика обучения. – С. 216-221.
179. Надольний І.Ф. Трансформація культурного потенціалу особистості в контексті глобалізаційних парадигм // Ефективність державного управління в контексті глобалізації та євроінтеграції: Матеріали Міжнар.

наук.-практ. конф. / За заг. ред. В.І. Лугового, В.М. Князева. – К.: Вид-во НАДУ, 2013. – Т. 1. – С. 60-61.

180. Назарова О.Ю. Модель общеправовой подготовки студентов педагогического вуза // Философия образования. – 2014. – №2 (10). – С. 161.

181. Несімко О.Д. Економічна культура юриста: правовий аспект: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Несімко Олег Дем'янович; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2009. - 20 с.

182. Несімко О.Д. Поняття економічної культури юриста та її структура // Актуальні проблеми держави і права. - 2006. - Вип. 29. - С. 257-261.

183. Ничкало Н.Г. Неперервна професійна освіта: міжнародний аспект // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи. – К.: Віпол, 2016. – С. 58-81.

184. Оболонский А.В. Драма российской политической истории: система против личности. / РАН, Ин-т государства и права. – М., 2004. – 352 с.

185. Оборотов Ю.Н. Юридическое образование в эпоху постмодерна // Тези доп. та наук. повідомлень наук.- метод. конф., Харків, 18-19 грудня, 2001.– Х.: Нац. Юр. Акад. України, 2002. – 204 с.

186. Одинцова М.И. Экономика права Учебное пособие. – М.: ИДГУ-ВШЭ, 2007.– 281 с.

187. Оніщенко Н.М. Правової культури суспільства структура // Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. – К.: Концерн «Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – С. 792-780.

188. Основні засади професійної етики юристів (затверджені з'їздом Співки юристів України) // Юридичний вісник України. – № 32 (311). – 9-15 червня 2011 року. – С.18-20.

189. Падалка О.С., Нісімчук А.С., Смолюк І.О., Шпак О.Т. Педагогічні технології: Навч. посіб. – К.: Укр. енциклопед. ім. М.П.Бажана, 2005.— 135 с.

190. Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – № 9. – 2012. – 128 с.
191. Парасюк В. М. Імперативність моралі у професійній діяльності слідчого: філософсько – правовий вимір: автореф. дис. ...канд. юрид. Наук: 12.00.12 / Парасюк В. М. Львівський державний університет внутрішніх справ.– Львів, 2008. – 42 с.
192. Парето В. Два государственных деятеля // Трансформации демократии / пер. с итал. М. Юсима. – М.: Издат. Дом «Территория будущего», 2011. – С. 142-151.
193. Парсонс Т. Система современных обществ. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 270 с.
194. Патей-Братасюк М. Антропоцентрична теорія права: навч. посіб. / М. Патей-Братасюк. – К., 2010. – 396 с.
195. Подковенко Т.О. Принцип антропоцентризму в контексті сучасного праворозуміння // Юридичний вісник. – 2012. – № 2(23). – С. 21-25.
196. Подкопаєв С. Етичні засади суддівської поведінки: проблеми нормативного врегулювання // Юридичний журнал. – 2006. – № 2 (44). – С.12-20.
197. Подкопаєв С.П. Дисциплінарна відповідальність суддів: сутність, механізм реалізації. –Х.: ВД «Инжек», 2013. – 190 с.
198. Познер Р.А. Экономический анализ права. В 2-х томах / Пер. с англ. под ред. В.Л. Тамбовцева. – СПб: «Экономическая школа», 2004. – 930 с.
199. Попова А.Д. На всякую новую работу мы смотрели ... как на новый источник удовольствия (о формировании профессионального правосознания в среде судебных деятелей 60-70-х гг. XIX в.) // Российский судья. – 2003. – № 3. – С. 10-19.
200. Порфімович О.Л. Корпоративний імідж міліції України: Монографія. – Б. Церква: ТОВ «Червона Рута» – Турс, 2005. – 144 с.

201. Потарська Н. Чому в Україні бояться слова «гендер»? – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/details/28764912.html>

202. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про відновлення довіри до судової системи України». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50133

203. Права людини в школі: чи популяризують ці цінності серед дітей?– [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.prostir.ua/?focus=prava-lyudyny-v-shkoli-yak-populyaryzuvaty-tsinnosti-sered-ditej>

204. Проблема влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз: Монографія / М.І. Панов, О.Г. Данильян, С.І. Максимов та ін., За заг. ред. акад. АПрН України М.І. Панова, О.Г. Данильяна. – Х.: Право, 2004. – 360 с.

205. Протасов В.Н. Что и как регулирует право: учеб. Пособие. – М.: Юристь, 1995. – 96. с.

206. Професія юриста в Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dnipr.gov.ua/index.php?option=com_content&view=artide&id=584&Itemid=2937&lang=ua

207. Профессиональная этика сотрудников правоохранительных органов: Учебное пособие. / Под ред. Г. В. Дубова и А. В. Опалева. 3-е изд. – М., 2010. – 288 с.

208. Профессиональная этика сотрудников правоохранительных органов: Учебн. пособ. / Под ред. А. Опалева, Г.Дубова. – М.: Щит, 2007. – 327 с.

209. Радушная Н. В. Народный судья. Профессиональное мастерство и подготовка. – М., 1977. – 248 с.

210. Релігійна карта світу: як вірують сім мільярдів? – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/13249-religijna-karta-svitu-yak-viruyut-sim-milyardiv.html>
211. Романов В. В. Военно-юридическая психология: Учебник. Кн. первая. – М., 1991. – 368 с.
212. Рудич Ф. М. Політологія: підручник / Ф. М. Рудич. – 3-те вид.; перероб.; доп. – К.: Либідь, 2009. – 480 с.
213. Рутар С. Політична культура України // Студії політичного центру «Генеза». – 1996. – № 1. – С.28-34.
214. Рэнд А. Апология капитализма / Предисловие А. Эткінда. М.: Новое литературное обозрение, 2003. - 360 с.
215. Сайт Лоер. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://loyer.com.ua/uk/>
216. Сайт Національної Асоціації Адвокатів України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unba.org.ua/>
217. Святоцький Д. О. Адвокатура. Історія і сучасність / Д. О. Святоцький, В. В. Медведчук. – К.: Ін Юре. – 2010. – 358 с.
218. Святоцький О.Д., Михеєнко М.М. Адвокатура України: Навч. посіб. Для студентів юридичних вищих навчальних закладів і факультетів. – К.: Ін Юре. – 2007. – 224 с.
219. Селиванов Ф. Оценка и норма в моральном сознании. – М., 1977. – 64 с.
220. Семенюк Э.П. Информатизация общества, культура, личность // НТИ. Сер. 1. – 1993. – №1. – С.1-7.
221. Скакун О.Ф. Юридическая деонтология: Учебник. – Харьков: Эспада, 2002. – 504 с.
222. Сливка С.С. Професійна культура юриста (теоретико-методологічний аспект): Монографія. – Л.: Світ, 2000. – 336 с.

223. Сливка С.С. Філософсько-правові проблеми професійної культури юриста: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12 / Нац. юрид. академія ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2002. – 31 с.

224. Сливка С.С. Юридична деонтологія. Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2008. – 296 с.

225. Словодчиков В.И. Традиции и инновации в преподавании психологии и педагогики в высших учебных заведениях // Место и роль психологии и педагогики в подготовке и совершенствовании профессионализма офицерских кадров. – М., 2007. – С. 56-58.

226. Смолярчук В.И. Гиганты и чародеи слова. – М.: Юридическая литература, 1994. – 272 с.

227. Собчик Л. Н. Введение в психологию индивидуальности. Теория и практика психодиагностики. / Л. Н. Собчик. – К.2008. – 512 с.

228. Соколов В.В. Средневековая философия. – М.: Высшая шк., 1999.– 8 с.

229. Соколов Н.Я. Правосознание юристов: понятие, сущность, содержание // Советское государство и право. – 1983. – № 10. – С. 17-25.

230. Соколов Н.Я. Профессиональное сознание юристов. – М.: Наука, 1988. – 224 с.

231. Спиридонов В.Ф. Психологический анализ феномена компетентности // Исследования обучения и развития в контексте культурно-исторического подхода: Материалы вторых чтений памяти Л.С.Выготского. М., 15-17 ноября 2001 года / Под ред. Е.Е., Кравцовой, В.Ф Спиридонова, Ю.Е. Кравченко. – М.: Смысл. – 2002. – С.28-290.

232. Старовойт І. Культура і політична культура // Студії політичного центру «Генеза». – 2006. – № 1. – С.25-29.

233. Столяренко А.М. Юридическая педагогика: Курс лекций. – М.: «ЭКМОС», 2012. – 495 с.

234. Судейская этика. Поведение судей в суде и вне суда. Ответственность судей в России // Российский судья. – 2003. – №11. – С.13-19.

235. Сучасна економічна теорія і цивілізаційні чинники економічного розвитку / В. Савчук, Ю. Зайцев, О. Москаленко // Економічна теорія. – 2014.– № 4. – С.50-65.

236. Сущенко В.М. Модель професійної культури правника: критерії та підходи // «Ольвійський форум - 2009: стратегії України в геополітичному просторі» : тези Міжнар. наук.-практ. конф., 11-14 червня 2009 р., Ялта, Крим / М-во освіти і науки України, Нац. академія наук України. - Ялта, 2009. - Т. 2. - С. 95-96.

237. Сущенко В. Модель професійної культури адвоката: критерії та підходи. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/model-profesiynoyi-kulturi-advokata-kriteriyi-ta-pidhodi.html>

238. Тихонравов Ю.В. Основы философии права: Учебн. пособ. для вузов. – М.: Вестник, 1997. – 608 с.

239. Токвіль А. де. Про демократію в Америці / пер. з франц. Г. Філіпчука та М. Москаленка. Передмова Андре Жардена. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 1999. – 590 с.

240. Трельч Э. Историзм и его проблемы: логическая проблема философии истории: Пер. с нем. – М.: Юристъ, 2014. – 719 с.

241. Федеральний закон ФРН «Про суддів»– [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.justinian.com.ua/article.php?id=1440

242. Філософія: Навч. посібник / За заг. ред. Ю.В. Осічнюка. – К.: Атїка, 2013. – 464 с.

243. Фіолевський Д. Актуальні проблеми юридичної освіти / Д. Фіолевський // Право України. – 2014. – №2. – С. 114-117.

244. Фіолевський Д.П. Про місце і роль професійної етики у юридичній освіті // Тези доповідей та наукових повідомлень науково-методологічної конференції, Харків, 18-19 грудня, 2001. – Х.: Нац. Юр. Акад. України. 2002 – 204 с.

245. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. – СПб.: АЛЬФА, 1996. – Т.2. – 358 с.
246. Фуллер Лон Л. Мораль права / пер. з англ. Н. Комарова. – К.: Сфера, 1999. – 232 с.
247. Халдеев Л. С. Судья в уголовном процессе: Практическое пособие. – М., 2010. – 584 с.
248. Харт Г.Л.А. Приписывание ответственности и прав // Философия и язык права. Москва, Канон+РООИ «Реабилитация», 2017. 384 с.
249. Хоменко О. В. Загальна характеристика моральної культури юриста. / О. В. Хоменко// Форум права. – 2013. – № 3. – С. 712-716.
250. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран: в 2 т. / Н.А. Крашенникова (ред.); Т.1: Древность и средние века. – М.: Московский гос. ун-т им. М.В.Ломоносова, 2003. – 808 с.
251. Черватюк В.Б. Адвокатська етика і практика: невідповідності та шляхи їх подолання. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe
252. Чупринський Б. Правова культура як основний складник професійної культури юриста. // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2013. – №2. – С.65-70.
253. Шапсугов Д.Ю. Теория государства и права. – Ростов-на-Дону, 2005. – 324 с.
254. Шейн Э.Х. Организационная культура и лидерство: Пер. с англ./ Под ред. В.И. Спивала. – СПб.: Питер, 2012. – 336 с.
255. Шпенглер О. Закат Западного мира; Очерки морфологии мировой истории / Пер. с нем. И.И. Маханькова. – М.: Издательство «АЛЬФА – КНИГА», 2010. – 1085 с.
256. Штаатс Й.Ф. Судейская этика в Германии // Этика судьи. – М.: Российская академи правосудия, 2002. – С. 152-153.
257. Штофф В.А. Моделирование и философия. – М.: Наука, 2009. – 234 с.

258. Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження / [І. Бекешкіна, Т.Печончик, В.Яворський та ін.]; під заг. ред. Т. Печончик. – К., 2017. – 308 с.

259. Эррера Р. Дисциплинарный режим магистратов и ответственность государства за государственную службу правосудия во Франции // Юридический журнал. – 2006. – №1.

260. Юридична деонтологія: підручник / Ткаченко В. Д, Погребняк С. П, Лук'янов Д. В. та ін. ; за ред. В. Д. Ткаченка. – Х.: Одиссей. – 2006. – 256 с.

261. Юридична газета онлайн. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yur-gazeta.com>

262. Ярошенко А. Ціннісний дискурс освіти: Монографія. – К.: НПУ ім.. М.П.Драгоманова, 2014. – 154 с.

263. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

264. Amartya Sen. Ökonomie für Menschen. Wege zur Gerechtigkeit und Solidarität in Marktwirtschaft. – München: DTV, 2002.

265. Aronov Yan. The Oriental Aspects of the Professional Culture of Lawyer in the European Union //International Scientific Journal. Georgia, Tbilisi. 2018. №1(4). P. 242-246.

266. Bentham J. Deontology; or, the science of morality. London: Longman, Rees, Orme, Browne, Green and Longman. Edinburgh: William Tait. 1834. 318 p.

267. Darley, John M. Citizens' Sense of Justice and the Legal System. Current Directions in Psychological Science. Vol. 10, No. 1 (Feb., 2001), pp. 10-13

268. Hayek F.A. Law, Legislation and Liberty. Reprinted 1998 by Routledge 11 New Fetter Lane, London EC4P 4EE. 245 p.

269. Prohorov, A.M. (Eds.). (1973). Great Soviet Encyclopedia (13th ed.). M.: Sov. Jenciklopedija.

270. Report on the Rule of Law Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25-26 March 2011). – [Електронний ресурс]. –

Режим доступа: <http://www.venice.coe.int/docs/2011/CDL-AD%282011%29003rev-e.pdf>.

271. Case of Bulynko v. Ukraine, Application № 74432/01 Council of Europe: European Court of Human Rights, 21 June 2005, available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69420>.

272. Case of Dovzhenko v. Ukraine, Application № 36650/03 Council of Europe: European Court of Human Rights, 12 January 2012, available at: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-108549>.

273. Case of Koretsky and Others v. Ukraine, Application № 40269/02 Council of Europe: European Court of Human Rights, 3 April 2008, available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85679>.

274. Case of Nataliya Mikhaylenko v. Ukraine, Application № 49069/11 Council of Europe: European Court of Human Rights, 30 May 2013, available at: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-119975>.

275. Case of Niemietz v. Germany, Application №72/1991/324/396, Council of Europe: European Court of Human Rights, 16 December 1992, available at: <http://www.refworld.org/docid/3f32560b4.html>

276. Case of Soering v UK, Application no 14038/88, Council of Europe: European Court of Human Rights, 07 July 1989, available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57619>.

277. Case of Ushakov and Ushakova v. Ukraine, Application № 10705/12 Council of Europe: European Court of Human Rights, 18 June 2015, available at: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-155199>.

278. Case of Volokhy v. Ukraine, Application № 23543/02 Council of Europe: European Court of Human Rights, 2 November 2006, available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77837>

ДОДАТКИ

Додаток А

Список опублікованих праць за темою дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України з юридичних наук:

1. Аронов Ян, Француз А. Й. Загальна характеристика законодавства та норм, які мають вплив на формування професійної культури юриста. Правничий вісник Університету «КРОК». Київ. 2016. Вип.22. – С.18-22.

2. Аронов Ян. Теоретико-правові аспекти адвокатської таємниці як соціально-етичні спрямування професійної культури юриста. Правничий вісник Університету «КРОК». Київ. 2016. Вип.23. – С.57-65.

3. Аронов Ян. Професійна культура юриста як конституційний критерій суспільної проблеми України (теоретико правові аспекти). Правничий вісник Університету «КРОК». Київ. 2016. Вип.24. – С.41-46.

4. Аронов Ян. Правова культура юриста. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право. – Івано-Франківськ: Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького, 2018. – №. 5 (17). – С.72-77.

5. Аронов Ян. Нормативно-правове регулювання професійної культури юриста. Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України [текст]: *Збірник наукових статей*. Випуск 47. - Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2018. – С. 3-14.

Статті у наукових періодичних виданнях з юридичних наук інших держав:

6. Аронов Ян, Француз А.Й. Этика – методологическая основа профессиональной культуры юриста. Вестник Полоцкого государственного университета серия D. Экономические и юридические науки. 2016. №13. С. 129-132.

7. Aronov Yan. The Oriental Aspects of the Professional Culture of Lawyer in

the European Union //International Scientific Journal. Georgia, Tbilisi. 2018. №1(4). P. 242-246.

8. Аронов Ян. Модель профессиональной культуры юриста в Украине и Европе. Национальный юридический журнал: теория и практика. Научно-практическое правовое издание республика Молдова. 2019. №2-2. (36). P. 5-8.

Матеріали наукових конференцій:

9. Аронов Ян, Француз А.Й. Проблемні аспекти професійної культури юриста. Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми [текст]: Збірник матеріалів п'ятої Всеукраїнської науково-практичної конференції, (Івано-Франківськ, 15 квітня 2016 року). – Івано-Франківськ: Голіней О.М., 2016. – 220 с.

10. Аронов Ян. Актуальные аспекты профессиональной культуры юриста и ее значение в юридической практике. Еволюція наукової думки в контексті європейського вибору України: матеріали Науково-практичної конференції (Київ, 21 жовтня 2015 року) / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – К.: Університет економіки та права «КРОК», 2015. – 552 с.

11. Аронов Ян. Сутність економічної культури юриста в Україні// *Українські перспективи у світовому розвитку* : матеріали Науково-практичної конференції (м. Київ, 4 листопада 2016 р.). Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2016. С.28-29.

12. Аронов Ян. Особливості Європейської моделі професійної культури юриста // *Актуальні наукові дослідження сучасної юридичної науки: теорія та практика*: Збірник матеріалів III Науково-практичної конференції (м. Київ, 18 березня 2016 р.). Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2016. – С. 12-14.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Науково-практична конференція «Українські перспективи у світовому розвитку» (м. Київ, 4 листопада 2016 року, форма участі: заочна).
2. П'ята Всеукраїнська науково-практична конференція «Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми» (м. Івано-Франківськ, 15 квітня 2016 року, форма участі: заочна).
3. Науково-практична конференція «Еволюція наукової думки в контексті європейського вибору України» (м. Київ, 21 жовтня 2015 року, форма участі: заочна).
4. III Науково-практична конференція «Актуальні наукові дослідження сучасної юридичної науки: теорія та практика» (м. Київ, 18 березня 2016 року, форма участі: заочна).